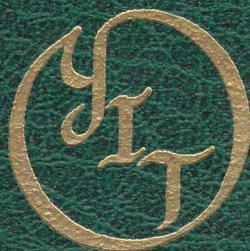

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

СТЕПАН МІШКО

НАРИС
РАННЬОЇ ІСТОРІЇ
РУСИ — УКРАЇНИ

UKRAINIAN HISTORICAL ASSOCIATION

STEFAN MISHKO

**THE EARLY HISTORY
OF
RUS' — UKRAINE**

AN OUTLINE

Edited and with an Introduction by
ALEXANDER DOMBROWSKY

New York

Toronto

München

1981

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

СТЕПАН МІШКО

**НАРИС
РАННЬОЇ ІСТОРІЇ
РУСИ — УКРАЇНИ**

Зредагував і доповнив
ОЛЕКСАНДЕР ДОМБРОВСЬКИЙ

diasporiana.org.ua

Нью Йорк   Горонто   Мюнхен
1981

Це видання появляється з нагоди П'ятнадцятиліття Українського Історичного Товариства (1965-1980) завдяки дотації дітей автора:

Ірени Воевідки

Дарії Кравець

Богдана Мішко

Мовний редактор:

Леонід Полтава

Library of Congress Cataloging in Publication Data

Mishko, Stepan. 1885-

The early history of Rus'-Ukraine.

Translation of: *Narys rann'oi istorii Rusy-Ukraïny.*

Includes bibliography and index.

1. Ukraine — History — To 1648. 2. Slavs, Eastern.

3. Ethnology — Ukraine. I. Domprovs'kyi, Oleksander.

II. Title.

DK508.62.M5713

947'.71

81-21881

AACR2

No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

Printed in USA by Computoprint Corporation
335 Clifton Avenue, Clifton, New Jersey, 07011

Александр Сивов -

ПЕРЕДМОВА

Зредагована нами публікація є особливим явищем на тлі сучасної української історіографії як з огляду на особу автора, так тим більше в аспекті її методологічно-мериторичного опрацювання.

Степан Мішко, представник старої гвардії нашої провідної верстви, яка пам'ятала ще часи національно-культурного ренесансу західного українства на порозі ХХ ст., народився 29 грудня 1885 р. у Волівці біля Горлиць на Лемківщині. До гімназії ходив у Новім Санчі, у Львові та в Тернополі. Правничі студії закінчив у Львівському університеті 1913 р. і там же одержав докторат з права 1918 р. Покликаний до УГА, служив як польовий суддя в ранзі сотника. На бажання Міністерства УНР був звільнений з армії та працював для Міністерства на різних постах. Був членом комісії для опрацювання "Проекту Конституції основних державних законів УНР". Викладав право та історію в Кам'янець-Подільському Державному Університеті в добу нашої короткої Державности. Від 1921 р. до 1939 р. виконував адвокатську практику в Теревовлі й брав активну участь у громадському житті всього Теревовельського повіту. В роках 1939-1941 працював при Філії Академії Наук УРСР у Львові, а в роках 1941-1943 був зайнятий при Українському Центральному Комітеті у Львові. Від 1943 р. до 1944 р. виконував нотаріальну практику в Сколім. Після того виїхав на еміграцію. Помер 8 жовтня 1977 р. в Нью Йорку. Такі відомі нам короткі біографічні дані про автора.

Однак наша увага скерована особливо на ті моменти з життя автора, що були пов'язані з його науковими зацікавленнями на полі історичних дослідів. Нам невідомо, як це сталося, що Степан Мішко, особливо зацікавлений предметом історії, все таки присвятився університетським студіям права. Зате знаємо з наших особистих розмов з ним та згодом від його найближчої родини, що він, як студент прав, слухав постійно викладів М. Грушевського у Львівському університеті і належав до кола його студентів. Виклади акад. М. Грушевського і вплив нашого великого історика на Мішка-студента залишили незатерті сліди на його дальшому житті. Виконуючи адвокатську практику, Степан Мішко рівнобіжно з тим присвячував час дослідам над окремими питаннями з історії України, напр., над питанням Гадяцького договору й іншими проблемами, а згодом над історично-мемуарною тематикою Теревовельської Землі в рамках

регіональних видань при НТШ на американському ґрунті.

Степан Мішко виніс із клясичної гімназії й згодом університетських студій (римське право) перед Першою світовою війною добре знання латинської й грецької мов, що мало значний вплив на його особливі зацікавлення клясичним світом античної доби. Вже на еміґрації він зумів гармонійно пов'язати свої зацікавлення античною добою з такими ж зацікавленнями на полі історії України та присвятив близько двадцяти років систематичній науково-дослідній праці над ранньою історією Русі-України, зокрема над питанням антського союзу — першої місцевої, політично-військово-міжплеменної організації державного типу на українських землях. Можна сказати без пересади, що він вклав частину своєї української душі в ту справу, хиличись цілими днями на протязі довгих років у Головній Громадській Бібліотеці Нью Йорку, студіюючи історичні джерела й літературу предмету та роблячи виписки. При цьому допомагала йому довголітня заправка в студійній праці ще від доби М. Грушевського у Львові та здобутий науковий досвід, а сил до праці вже в старшому віці (він писав дану працю головно в сімдесятих і вісімдесятих роках свого довгого й трудолюбного життя) додавала йому любов до рідної історії й Землі своїх предків, яку був змушений залишити в розпалі подій Другої світової війни.

При праці над ранньою історією Русі-України, характерній своєї рідною антоцентричною схемою, автор ґравітував — силою впливаючих з його віку інтелектуально-психологічних інклінацій — назагал до критеріїв історичних дослідів, методологічних шляхів і частково навіть термінології з часів перших декад нашого століття. До того іноді долучувалася контрверсія патріотично-емоційних підходів до справи, з однієї сторони шляхетна у виявах патріотичних почувань, а з другої — часом несумісна з науковим об'єктивізмом. Від того не були й не є цілковито вільні навіть найвизначніші представники світової історіографії. З метою зретагувати працю згідно з духом модерної історіографії та при узглядненні новіших досягнень на сучасному етапі історичних дослідів нашим завданням було доповнити працю, залишаючи все ж таки в основному інтелектуально-дослідне обличчя авторської особовости, тим більше, що сл. пам'яті Степан Мішко виявив багато історіографічного зміслу й деякі, висунені ним, тези виявляють непересічну вдумливість автора. І дійсно, у процесі двадцятилітньої праці над цією публікацією він зумів вдуматися глибоко в тематику пра- й ранньоісторичної безодні віків, пов'язану з територією України.

Степан Мішко ввійде до історії української культури як правник-історик, який любив рідну історичну традицію до глибини своєї душі та присвятив їй велику частину свого трудолюбного життя.

Ми зретагували цю публікацію в душі висуненої нами нової схеми ранньої історії, Русі-України, де основна увага присвячена автохтонному населенню, тобто русько-українському етносові й ранньоісторичним кореням його етногенетичного процесу, а не, як дотепер було, скито-

сарматській проблематиці. Редагована нами праця сл. п. Степана Мішка була опублікована частинно на сторінках Логосу в Канаді.

ОЛЕКСАНДЕР ДОМБРОВСЬКИЙ

Нью Йорк, місяць травень, Року Божого 1980 (У П'ятнадцятиліття Українського Історичного Товариства)

ВСТУП

Сучасний етап розвитку модерної української історіографії, особливо на відтинку дослідів пра- й ранньої історії Руси-України, має за собою довгий шлях студійних зусиль як зі сторони українських, так і чужих дослідників над виявленням тайн людського буття й діяльності на згаданій території з пра- й ранньоісторичної безодні віків. Почавши від аналітично-студійних праць над текстами античних і ранньо-середньовічних авторів, через перші етапи розвитку археологічних дослідів, а впарі з тим і розвитку інших допоміжних дисциплін історії, аж до чергових успіхів на полі історичних наук у перших декадах нашого століття, — пророблено велику й успішну працю на тому полі. Але історія по своїй суті є політичною наукою, з усіма дальшими консеквенціями вищесказаного. Крім проблем на полі самого розвитку історичних наук як у мериторичному, так і методологічному аспекті, долучувався ще й політичний чинник, бо історики є лише недосконалыми людьми, обтяженими більше чи менше баялом патріотичних емоцій і вслід за тим політичних тенденцій, всупереч стереотипному повторюванні декларативно-паперової фрази про необхідність строгого наукового об'єктивізму на полі дослідів. На політично-етнопсихологічній базі теоретиків і будівничих Російської імперії виросла й скристалізувалася російсько-великодержавна схема східноєвропейської історії, постулатом якої було за всяку ціну, навіть коштом історичної правди, зфабрикувати "науково"-ідеологічні підстави концепції Російської імперії на ґрунті утопічного погляду про один "русскій" народ від Білого до Чорного моря зі спільною історичною традицією. Але з часом і в Росії почали в кінці назрівати, нехай і спізнено, перші, несміливі прояви лібералізації наукової думки.

На тлі таких відносин раптом пролунав на порозі нашого століття знаменний голос наукового протесту зі сторони промовчуваного дотепер на сторінках російської історіографії українського народу. Титан новітньої української історіографії, М. С. Грушевський поставив під сумнів стару російсько-імперську схему східноєвропейської історії й на її місце представив світові тодішньої науки свою, нову схему, в якій підкреслив самостійність історичного процесу русько-українського Півдня й його

відрубність від історичного процесу фіно-московської Півночі. Така революція поглядів у історичній науці, яка викликала академічну дискусію, а впарі з тим і запеклу полеміку перш за все, зі сторони тодішніх реакційних чинників з табору єдинороділімства, причинилася до ще більшого всестороннього навітлення й обґрунтування нової схеми М. Грушевського. То був дійсно Sturm und Drang на полі дослідів над східноєвропейською історією, особливо в аспекті інтерпретації історичного процесу русько-українського Півдня у діаметральному відрізненні від фіно-московської Півночі, в якому майже синхронізуються два капітальні виступи М. Грушевського: проголошення його нової схеми й вихід у світ першого тому його "Історії України-Руси".

Але нова схема зобов'язувала її автора до дальшої послідовности, випливаючої зі заперечення старої схеми східноєвропейської історії. Видвигнувши тезу самостійности історичного процесу русько-українського Півдня й його відрубности від історичного процесу фіно-московської Півночі, М. Грушевський уже тим самим взяв на себе обов'язок перед науковим світом зреконструювати той історичний процес русько-українського Півдня принайменше в головних його зарисах і наявно, за допомогою фактологічного матеріалу, показати його самостійність і відрубність від історизму Півночі. Якщо правдою є, що з трьох основних компонентів історичного процесу: часу, простору й людини, ця остання як homo sapiens-spiritus movens являється максимально активним фактором історичного процесу, то з цього випливає постулат виказати сліди життя й діяльності тієї ж людини в її індивідуальній і колективній дії на землях України від можливо якнайдавніших часів. А що, згідно з принципами соціології, процес соціо-етнічного розвитку людського колективу поступає еволюційним шляхом переходу від індивідууму — родини — роду — племені аж до етносу, то перед М. Грушевським виринув постулат виказання окремих переходових етапів етногенетичного процесу русько-українського етносу від його можливо найдавніших, тобто пра- й ранньоісторичних коренів. Таким шляхом наукових критеріїв вияснення позицій людського фактору на тлі історичного процесу виникло дослідження пра- й ранньоісторичних коренів русько-української етногенези. Тому М. Грушевський у третьому виданні першого тому (1913 р.) своєї "Історії України-Руси" починає від слів палеолітичної людини на українських землях.

Однак, стан тодішніх дослідів на полі історичних наук не дозволяв нашому великому історикові повністю реконструювати пра- й ранньоісторичний процес на українських землях. Треба було вдоволятися успіхами радше в площині розробки монографічних тем, бо навіть та синтеза, яку маємо в третьому виданні першого тому "Історії України-Руси", далеко не є вільною від недовомлень, нерозв'язаних проблем і від існуючих прогалин між продинокими добами внаслідок браку тяглости ранньоісторичної традиції в аспекті досліджень автохтонного населення і тим самим пов'язання між кільцями-ланками довікового ланцюга пра- й

навіть ранньоісторичних коренів етногенетичного процесу русько-українського етносу. Правда, ще навіть нині на початку вісімдесятих років двадцятого століття — на сучасному етапі дослідів далеко не можемо похвалитися розв'язанням усіх важливіших проблем та задовільним пов'язанням усіх діб-ланок ранньоісторичного процесу, але все ж таки успіхи на полі дослідів у порівнянні з добою М. Грушевського є, без сумніву, великі. Але не зважаючи на те, ведений науковою інтуїцією блискучого й досвідченого історика, М. Грушевський узяв тоді єдино правильний курс, спрямовуючи дослідинад пра- й ранньою історією Руси-України на студійний шлях особливих зацікавлень пра-русько-українською етногенезою. Так отже русько-український етнос став основним предметом наукових дослідів. Та навіть така наукова індивідуальність, як М. Грушевський, була до певної міри дитиною своєї доби в психологічно-інтелектуальному аспекті. Не маючи змоги при тодішньому стані дослідів на полі історичних наук дати повнішу реконструкцію процесу розвитку автохтонного, протослов'янського населення українських земель, а тим самим виразнішого науково-дослідного профілю пра-русько-української етногенези, М. Грушевський пішов утоптаним іншими дослідниками шляхом заповнення сторінок першого тому своєї Історії скито-сарматською проблематикою, з узглядненням дослідів над примітивними формами чужих соціо-політичних організацій на території України.

Від часу проголошення нової схеми східноєвропейської історії та появи першого тому "Історії України-Руси" виростили три покоління українських істориків та прийшли нові успіхи на полі розвитку історичних наук, а в тому й на відтинку дослідів над пра- й ранньою історією Руси-України. Проблема пра- й ранньоісторичних коренів русько-української етногенези стала тепер спільним знаменником при дослідіх давноминулого Руси-України, особливо в дозріваючій стадії прояснювання обличчя ранньоісторичного процесу в світлі модерної методології наукових дослідів при мікроаналізі джерельних текстів та успіхах археологічних відкриттів. Сьогодні український дослідник вже не вдоволяється реконструкцією самих основних зарисів ранньоісторичного процесу на українських землях та ствердженням слідів пра- й ранньоісторичних коренів процесу розвитку русько-української етногенези від доби Трипілля, якщо вже не від палеоліту. Історик на сучасному етапі дослідів старається поглибити знання різних форм і змісту життя й діяльності ранньоісторичного, автохтонного населення — південно-східних, протослов'янських племен на українських землях, включно з виявами їхнього соціо-племенно-політичного життя, отже ранньоісторичного, місцевого прототипу політично-державної організації. Коли цікавимося соціо-політично-державною організацією номадних завойовників, які ордою сунули зі Сходу й на якийсь час опанували землі України, а згодом частинно всякали зі своєю панівною верхівкою у пра-русько-український етнічний субстрат, або були витиснені іншою ордою, то тим більше цікавить нас питання форм племенно-політичного життя населення місцевого походження, отже

ранньоісторичних предків пізніших літописних русько-українських племен.

Антропологеографічні й геополітичні умовини ранньоісторичного процесу на українських землях промовляють рішуче за тим, що тодішне автохтонне населення тих земель не було якоюсь аморфною племінно-етнографічною масою, позбавленою соціо-культурно-політичного змісту. Аджеж навіть примітивні племена ранньоісторичної доби мали якісь форми соціальної, чи навіть соціо-політичної організації. Тим більше мусили мати якісь форми соціо-племінно-політичної організації племена автохтонно-хліборобського населення земель України при певній, відмінній від номадизму, стабільності свого економічно-громадського життя та зі своєю як на той час значною матеріальною культурою, як це виявляють археологічні досліді. Вже самі вищі форми соціо-економічного життя, а також потреба оборони перед зовнішнім ворогом, головнo номадами, вимагали певної, більш стабільної племінно-політичної організації. Найстарші джерела нічого про це не говорять, бо грецькі колоністи античного північного Причорномор'я цікавилися майже виключно торгівлею з місцевим хліборобським населенням, а не формами його соціо-культурно-політичного життя. Все ж таки мікроаналіза згаданих джерел наводить на деякі незначні сліди, що могли б до певної міри свідчити про первісні форми соціо-політичної організації племен місцевого, автохтонного населення. Згідно з реляцією Геродота (IV, 119), на воєнну нараду в зв'язку з походом Дарія на скитів прийшли "королі" різних племен, котрі жили на території Геродотової Скитії, а в тому й "король" (племінний начальник) неврів, яких дослідники зачисляють до протослов'янських племен. В іншому місці (IV, 17) Геродот каже, що "скити-орачі" (також найправдоподібніше одно з автохтонно-хліборобських, протослов'янських племен, з накиненою йому панівною назвою скитських завойовників) сіють збіжжя не собі на поживу, а на продаж. Очевидно, збіжжя скуповували грецькі колоністи й висилали його масово до метрополії. Щороку висилано з причорноморських, грецьких колоній сотні тисяч медимнів збіжжя до гористої й маловрожайної Геллади, населення якої без єгипетського й українського хліба вигинуло б голодовою смертю. Можна здогадуватися, що згадана продаж відбувалася більш організованим способом. Того роду організація економічно-торговельних відносин вимагала певних, більш стабільних форм племінно-громадського, якщо вже не політичного, життя. В тому місці, де Геродот оповідає про окремі племена в зв'язку з воєнною нарадою скитів (IV, 103 — 117), подибуємо також кілька дрібних даних, які могли б посередньо свідчити про соціо-політичну організацію згаданих племен. І так, наприклад, про неврів говориться, що вони покинули свою країну "через гадюк", тобто певно внаслідок нападу на них племен гадючого клану (що визнавав тотем гадюки). З реляції виходило б, що неври покинули організовано свою країну. Опис деревляного міста Гельону (абстрагуючи вже від самої концепції локалізування Гельону) також свідчить про певну організацію

урбаністичного стилю, можливо нагадуючого в дечому грецьку поліс, тим більше, що згідно з реляцією "батька історії" Гельон мав бути побудований на грецький спосіб. До речі буде пригадати, що з розвитком грецької колонізації на північному Причорномор'ї від VII століття до нашої ери та у зв'язку з тим поставанням грецьких міст-колоній типу грецької *polis* — автохтонне населення українських земель мало змогу докладніше ознайомитися з вищими формами політично-державного життя, що не могло залишитися зовсім без впливів на розвиток політично-державних понять, а з тим і економічно-громадської та політичної організації. Звичайно, соціо-політичне життя автохтонно-хліборобського населення українських земель, тобто протослов'янських племен, було обмежене до вузьких рямців племінної організації. На тодішньому етапі розвитку племінно-соціо-культурного й політичного життя, а також обмеженої свідомості спільних протослов'янських інтересів та при тодішніх умовах релятивної стабільності етно-племінних відносин на євразійських просторах (рах *scythica*) не було ще тієї скристалізованої етно-психологічної бази для належного розуміння вітальної потреби лучитися у міжплемінне політично-державне об'єднання. Це прийшло щойно згодом, з поглибленням свідомості слов'янської єдності, на тлі свідомості спільних міжплемінних інтересів та в умовах потреби спільної оборони перед зростаючим номадизмом — передвісником доби етнічних катаклізмів великого переселення народів.

Минуло кілька століть від доби Геродотової Скитії. За той час наступив прогрес на тлі процесу міжплемінно-культурно-психологічного наближення протослов'янських племен русько-українського Півдня у розумінні спільних інтересів в обличчі наступаючого євразійського номадизму. У висліді переходу сарматськими племенами Дону, в зв'язку з їхнім експансивним рухом, в якому визначилися язиги й роксоляни (II ст. до нашої ери), стало більш неспокійно у причорноморських степах. З часом номадно-мілітарний динамізм сарматських племен почав слабнути й в кінці заламався з приходом готів у чорноморські степи. На порозі нашої ери виникли умовини, серед яких поглиблення відчуття спільних інтересів ранньослов'янських племен русько-українського Півдня та збільшення загрози зі сторони номадних орд синхронізувалися й покривалися у площині спільної історичної кавзальності, на базі якої зродився більш пригожий ґрунт для виникнення міжплемінно-політично-державної організації типу антського союзу. Політично-державне об'єднання антських племен не було пересічним явищем ранньо-історичного процесу. Це — своєрідний, міжплемінно-політично-мілітарний феномен, продукт специфіки антропогеографічно-геополітичних та соціо-племінно-етнічних умовин русько-українського Півдня, який має свій background в пра-, а вже напевно в ранньоісторичному процесі на землях Русі-України від автохтонно-хліборобських племен Трипілля, через добу протослов'янських племен Геродотової Скитії аж до південно-східньослов'янських, тобто ранньо-русько-українських племен доби ант-

ського союзу включно. Цей феномен був зумовлений специфічними геоетно-політичними факторами й відносинами на території України в контексті тодішніх евразійських відносин.

Джерельно-фактологічний матеріал до історії антського союзу подає нам назагал скупі відомості як у аспекті його племінно-етнічного складу, так і самої політично-військово-державної структури. Навіть хронологічні рамі його існування та означення географічних меж території антського союзу не є точними, бо візантійські джерела подають назагал лише те, що мало якийсь зв'язок з історією Візантійської імперії, отже головню про конфлікти або союзи Візантії з антами. Тому в історії дослідів антської проблематики траплялися різні голоси й погляди на тлі деяких варіантів розв'язки антського питання. Як звичайно трапляється в науці, не бракувало тут і підходу до антської проблеми з позицій національних інтересів. Згідно з поглядом головню деяких представників передреволюційної, московської в національному, а російської в імперському розумінні, історіографії, а згодом і підсоветської історичної науки, антський союз — це неозначений точніше міжплемінно-військовий союз слов'яно-іранських племен, який, як несподівано виник, так і несподівано та безслідно розпався у вирі племінно-етнічних катаклізмів доби мандрівки народів на евразійських просторах. Згадані дослідники не поспішали ставити крапки над "і" в аспекті антського питання з політичних мотивів. З другої сторони, нікуди правди діти, дехто з наших працівників пера, ближчих до публіцистики чим до науки, перенаголошував антське питання в дусі актуалізування його на тлі сучасних політично-державницьких тенденцій, що зрештою зовсім непотрібне, бо немає здорового глузду вдиратися у відчинені двері, адже історія антського союзу так чи сяк являється інтегральною і невід'ємною частиною русько-української історичної традиції. Представникам московсько-підсоветської історичної науки а ргіогі з політичних мотивів важко признати існування місцевої (не лише в територіальному, але й племінно-етнічному аспекті!) політично-військово-державної організації на українських землях уже в ранньоісторичній добі, як своєрідного, ранньоісторичного прототипу державної організації Київської Русі. Визнаючи, з однієї сторони, приналежність антського союзу в територіальному аспекті до русько-українського Півдня, вони кінцецькінцем все ж таки стараються пов'язувати антів з усіма східніми слов'янами, не диспонуючи на те ніякими об'єктивно-науковими аргументами.

Внаслідок недостачі джерельно-фактологічних матеріалів до історії союзу доводиться використати максимально, перш за все, доступні нам джерела шляхом застосування мікроаналізи тексту та узгляднення найновіших досягів на полі археології, а також до певної міри й інших допоміжних дисциплін історії. А решту домени антської проблематики, на яку немає достатнього покриття в аспекті джерельно-фактологічних даних, приходиться реконструювати на базі тодішнього ранньоісторичного процесу, в гармонії з більш знаними нам явищами, подіями й

фактами при узягдненні принципів об'єктивних закономірностей ранньо-історичного процесу та порівняльних студій над аналогічними явищами з інших теренів і діб (напр. аланський союз, чи ближчий нам союз волинян — дулібів, яких можна вважати західними антами). До того допомагає історикові його науковий досвід та інтуїція дослідника, оперта на розумінні реального ходу історичного процесу. Це — єдина можливість осягнути приблизну реконструкцію релятивної цілоти антської проблематики на сучасному етапі дослідів. Чи на завтрішньому етапі дослідів матимемо якісь дальші успіхи в аспекті нових відкриттів на полі антської проблеми? Можливо, що лише археологічна лопата відкриє нам ласкаво якісь нові, більше чи менше виразні, сліди на шляху дослідів антського питання, бо з писаних джерел важко щонебудь більше витиснути. Вони вже так занатомізовані методами мікроаналізи тексту зі сторони дослідників, що дальше вже немає куди проникати. Хіба ще одна епіграфіка могла б кинути ясніше світло на те, чи інше питання про антів. Мусимо погодитися з тим, що, на жаль, не одно питання з антської проблематики залишиться назавжди у сфері гіпотетичних комбінацій.

А все ж таки принцип наукового об'єктивізму підказує нам, що вистачає й того джерельно-фактологічного матеріалу для зідентифікування територіально-етнічної приналежності антського союзу, як політично-військово-державної організації міжплеменного характеру й її етнічного ядра — антів. Залишаючи на боці подробиці з історії антського союзу, де не все може бути висвітлене через відсутність джерельних даних, хочемо звернути головну увагу на кілька основних питань, які творять реально-історичну базу для всієї антської проблематики. В загальному можна говорити про три основні дані, які творять реальні рямці історії антів: територіальні, хронологічні й племенно-етнічні. Згідно з реляцією Йордана, антські племена заселявали територію північної Причорноморщини між Дністром і Дніпром, а на підставі даних Прокопія Кесарійського заселявана ними територія сягала від Долішнього Дунаю аж до Озівського моря на сході. Лише не знаємо докладно, як далеко на північ сягала границя володінь антів, але можна більш чим припускати, що антські володіння простягалися на півночі аж до сучасної Київщини, причому прото-київське поселення — фортеця — тобто ранньоісторичний Київ міг бути не лише економічно-культурним, але й політичним центром, отже столицею антського союзу, головно в пізніших фазах розвитку політично-військово-державного об'єднання антів, а вже тим більше в останніх фазах, коли залишки політично-військових сил антів інтегрувалися у етно-політичне ядро Полянської Землі, з Києвом у проводі. Геополітичне й топографічно-стратегічне положення ранньоісторичного Києва немов само вказувало йому на таку позицію в умовах політично-військово-міжплеменного об'єднання антів. Розташований на терені лісо-степової смуги, Київ був тим самим у великій мірі поза обсягом безпосередніх небезпек зі сторони євразійського номадизму, якого головне вістря було спрямоване на степову полосу. Так отже територія політично-

військового й міжплеменно-державного об'єднання антів покривається всеціло з етнографічними землями русько-українського народу. Реальна й як на той час доволі стабільна міжплемінна, політично-військова сила зі своєю рідною, федералістично-державною організацією проіснувала напевно між IV і початком VII ст. А коли взяти до уваги найдавнішу вістку про антів на підставі епіграфічних даних Керченського півострова з III ст., де згадується назва "ант", то дуже правдоподібно, що існування антського союзу треба починати десь приблизно з II ст. до початків VII ст. А це означає, що політично-військово-державне об'єднання антів могло в основному існувати близько п'яти століть. Якщо б так було, то концепція політично-військово-державної стабільності міжплемінного характеру антського союзу є тим більше переконливою для вдумливого й об'єктивного дослідника. Час виникнення антського союзу відповідає в загальному принципам об'єктивної закономірності ранньоісторичного процесу. Він виник як посередня стадія розвитку племенно-етнічних, культурних і соціо-політичних відносин на українських землях між протослов'янізмом доби Геродотової Скитії та, з другої сторони — добою виникнення повновартної державної організації типу Київської Русі, являючися таким чином етно-культурно-політичним помостом між соціо-політичною структурою протослов'янських племен другої половини I тисячоліття до нашої ери та, з другої сторони — русько-українським суспільством ранньосередньовічного порогу Київської Русі. Якщо б не аварське лихоліття, яке припізнило виникнення Київської Русі, то Київський Центр найправдоподібніше виринув би на арені світової історії приблизно на яке століття скорше. Все ж таки навіть ті політично-військові залишки антського об'єднання, які в процесі ступневого розкладу перейшли зі степової полоси в більш безпечну лісостепову смугу, скріпили Полянську Землю з прото-київським Центром, що мусіло дати поштовх до історично повновартісного, державного почину, тобто до виникнення Київської Русі. Антський союз не виник несподівано як *deus ex machina*, ані не зник нагло й безслідно. Як поява, так і розклад антського союзу мали свої еволюційні шляхи. Така велика територіально, міжплемінна, політично-військова організація державного типу на просторах приблизно між долішнім Дунаєм і Озівським морем та між північно-чорноморським побережжям і лісостеповою полосою на півночі, якої початки могли сягати правдоподібно II ст. (отже, коло п'яти століть існування в характері реальної політично-мілітарної сили!), не могла виникнути несподівано. Вона потребувала, поза всяким сумнівом, довшого часу й виникала в процесі поступового визрівання відчуття слов'янської єдності, розуміння спільних, міжплемінних інтересів південно-східних слов'ян, поглиблення співпраці та в кінці об'єднання в рамках міжплеменно-федералістичної, політично-військово-державної організації. Чим більше номадизм виявляв свою динаміку на євразійських просторах у міру наступаючих подій — передвісників доби великого переселення народів, тим більше зростало зрозуміння життєвої конечності спільної оборони й

дії, перш за все, дефензивного, а згодом і наступального характеру в процесі penetрації слов'янами Балкан та атак на провінції Візантійської імперії.

Як з однієї сторони антський союз не виник несподівано, так, з другої — не щез нежданно й безслідно, як метеор на небозводі. Така велика в міжплеменно-територіальному аспекті та триваюча кілька століть політично-державна організація не могла розпастися нагло без сліду, бо це противорічило б основним принципам об'єктивної закономірності історичного процесу. Правда, ми подибуємо в історії іноді дуже революційні симптоми в розвитку явищ, подій і фактів, але вони є звичайно зумовлені об'єктивною кавзальністю на тлі історичного процесу під диктатом зовнішніх факторів (антропогеографічних, економічно-соціальних, геополітичних), чи під наглою пресією внутрішньо-революційних чинників. То не степова орда, яка жене по безмежних просторах Євразії й у зустрічі з іншою ордою несподівано розпорошується, або вирізує впень іншу орду, а її залишки жене перед собою. То, порівняльно як на тодішні ранньоісторичні відносини євразійських степів, досить стабільна політично-військово-державна організація, з власною територією й державним проводом міжплеменно-федералістичного характеру та кількома століттями існування, яка вела свою власну політику й мірялася не раз у політично-військовій конфронтації з Візантійською імперією при різних, іноді дуже прикрих для Візантії, вислідах. Того роду політично-військово-державний твір не розпадається раптово й безслідно. Антський союз, навіть ослаблений воєнними змаганнями з аварами, не щез нагло й без сліду. Він піддався процесові еволюційного розкладу внаслідок політично-територіальних перемін з надходом порівняльно спокійніших часів після доби переселення народів та при свобіднішому територіальному розподілі для ранніх русько-українських племен у нових умовах витвореного географічного вакууму у висліді звільнення чорноморських степів від кочових орд. Віддалені свобідніше від себе племена на нових місцях розселень серед обезлюднених степів втрачали лучність між собою й ті міжплемінні зв'язки, що були підставою існування міжплеменно-федералістичної структури антського союзу. Серед таких новостворених обставин поступово почав діяти процес розкладу антського союзу, від якого відлучувалися окремі племена, вдоволяючися кожне з них своєю внутрішньо-племенною організацією і правлінням. В антському союзі мусіло існувати більш стабільне політично-військове ядро, яке було об'єднуючим фактором цілої міжплеменно-федералістичної структури об'єднання. Тут могло відігравати особливу роль полянське плем'я, а поза тим більш політично-свідомі чинники з-посеред інших племен, які здавали собі справу з доцільності спільної, міжплемінної організації. Можна більш чим припускати, що згадане ядро інтегрувалося всеціло в політично-військові сили ранньоісторичного Києва, повністю зосереджуючись на терені Полянської Землі. І саме цей факт треба вважати порогом генези Київської Русі. Так то керівне ядро антського союзу в останній

стадії його існування передало політично-державну естафету виступаючій на історичній арені Київській Русі. В тому аспекті можна об'єктивно говорити про продовження історично-державницької традиції від часів антського союзу до порогу Київської Русі.

Заключною точкою з порушеної нами антської проблематики являється питання племінно-етнічного складу антського союзу. Історичні джерела візантійських авторів промовляють за тим, що під збірною назвою антів ромеї, тобто візантійці, розуміли південно-східніх слов'ян. При тому візантійські письменники виразно розрізняють західніх і східніх слов'ян — склавинів і антів. З усього контексту джерельного матеріалу виходить виразно, що слов'ян локалізовано на теренах їхніх історичних поселень від Карпат на схід до полоси Озівського моря як місцеве, осіле населення у відрізненні від переходових номадних племен і орд, які пересувалися зі сходу на захід на безмежних просторах євразійських степів. Деякі, згадувані в джерелах, імена визначних антів мають можливо слов'янський характер. Подані риси характеру антів та деякі реляції з етнографічно-фольклорного матеріалу й побуту антів також покриваються з етно-психологічно-культурною характеристикою південно-східнього, ранньо-слов'янського світу. Висловлюючися популярно, зі згаданих джерельних реляцій так і пробивається слов'янська душа антів з їхніми міжплемінними незгодами й різко виступаючим індивідуалізмом, але при тому всьому й південно-східньослов'янським, тобто ранньорусько-українським територіальним патріотизмом автохтона-хлібороба, особливо в обличчі небезпеки зі сторони спільного ворога — номадизму. Це прив'язання до рідної землі з діда-прадіда мало свою довговікову традицію та було невід'ємною частиною душі автохтона-хлібороба, який зносив століттями панування кочовиків на своїй землі, а згодом, вкорінившись в родючий ґрунт прадідної землі й набравшись сили, почав активно боронитися в умовах зростаючого номадизму доби мандрівки народів.

Існують підстави припускати, що до антського союзу могли політично ґравітувати деякі неслов'янські, головню іранські, пізно осілі, чи напівосілі племінні групи, які до певної міри закліматизувалися у соціо-культурному аспекті на теренах південно-східньої Європи й відчували потребу спільної оборони, разом із південно-східніми слов'янськими племенами, перед номадними ордами. До речі буде пригадати, що, напр., скити, розбиті сарматськими племенами й витиснені до Криму та найближчих околиць, закріпилися там на якийсь час і на тому невеликому клаптику території — в порівнянні з територіальним поняттям Геродотової Скитії — діждалися ще бодай на короткий час свого політично-державного й культурного розквіту. До того треба додати, що скити почали переходити компактними масами до осілого життя приблизно в другій половині IV століття до нашої ери. Вони не лише інтегрувалися поступово в соціо-культурне життя протослов'янського, автохтонно-хліборобського населення, але всякали в місцевий етнічний субстрат, беручи таким чином участь у етно-

генетичному процесі. Дещо подібно мається справа зі сарматськими племенами. Розбиті готами, вони розпорошилися й частково почали переходити до осілого життя, закріплюючися на теренах своїх поселень та з часом набуваючи етно-культурного обличчя слов'янських автохтонів-хліборобів, а тим самим піддаючися процесові етногенетичної уніфікації південно-східнього слов'янства — предків русько-українського етносу. В аспекті вище поданих думок можна зрозуміти краще концепцію політичного ґравітування деяких з походження не-слов'янських, перш за все, іранських пізно осілих, чи напівосілих племінних груп до антського союзу. Але це вже були іранці з походження, які поступово ставали територіяльними патріотами на ґрунті своїх нових поселень, тобто русько-української Землі, і поволі всякали в етнічний субстрат її автохтонно-хліборобського населення. В тому розумінні можна говорити про слов'яно-іранський етнічний склад антського союзу. Все ж таки основним міжплемінно-етнічним масивом політично-мілітарно-державного об'єднання антів були південно-східні слов'яни, тобто ранньо-русько-українські племена. Навіть висувано гіпотезу, що, в часах, коли південно-східні слов'яни творили основний міжплемінно-етнічний масив антського об'єднання, політично-державне ядро — верхівка того ж об'єднання — була в загальному іранська. По-перше, такий погляд не виходить за рямці гіпотез, не маючи ніякого аргументаційного покриття, а по-друге, навіть коли б, теоретично беручи, так і було, то все одно антський союз, який проіснував кілька століть на території України та виник на тлі міжплемінно-етнічного масиву південно-східньослов'янських, тобто ранньо-русько-українських племен, являється у світлі строго наукового об'єктивізму інтегральною частиною русько-української історичної традиції та ранньоісторичною увертюрою до історії Київської Русі. Самий змісл історизму й інтуїція досвідченого дослідника підказують, що ранньоісторичний Київ у первісних територіяльних рямцях Полянської Землі, скріплений залишками політично-військових сил і тим самим з переданою йому антським союзом політично-державною естафетою, виступив на арену світової історії як наслідник антської державної традиції й її континуатор-продовжувач в характері більш удосконаленої політично-державної організації Київської Русі.

Замість іти втертими, але чужими, стежками старої схеми ранньої історії Русі-України з її перенаголошуванням скито-сарматської проблематики, доречно буде змодифікувати згадану схему в дусі, перш за все, новітніх досягнень на сучасному етапі історичних дослідів та в кінці з історіософічно-ідеологічних позицій модерної національної історіографії. В принципі нової схеми ранньої історії Русі-України лежить постулат підходу до ранньоісторичних дослідів з позицій об'єктивно-наукової концепції автохтонізму, пра- й ранньоісторичних коренів русько-української етногенези та найстарших слідів соціо-політично-державного життя в органічному пов'язанні з автохтонізмом. Те, що в добі М. Грушевського не могло ще бути з'ясоване, на сучасному етапі дослідів, у світлі головно новіших археологічних відкриттів та модерних шляхів методології науково-

студійної праці, стає все більше виразнішим. В пра- й ранньоісторичних досліджах кожної території треба шукати, перш за все, слідів життя автохтонного населення, і це повинно бути основним предметом студійних зацікавлень історика, а не чужий, переходовий елемент. Згідно з вищесказаним, головним предметом дослідів на полі ранньої історії Русь-України мають бути предки русько-українського народу в їхньому всесторонньому розвитку, на тлі цілого контексту ранньоісторичного процесу й мульти-фактологічного матеріалу в дусі історичного універсалізму, а щойно відтак і інші племена й номадні орди, які в процесі свого кочового пересування зі сходу на захід довше чи коротше затримувалися на українських землях. Часи антського союзу, як активно-вітальний, політично-мілітарно-державний період, поміст між добою протослов'ян русько-українського Півдня і, з другої сторони — часом виникнення Київської Русі, є основним кільцем у ланцюгу нашої ранньо-історичної традиції. Тому опрацювання ранньої історії Русь-України в цій публікації прийняло методологічний характер своєрідної анто-центричної схеми на тлі цілого ранньоісторичного процесу.

Нещодавно мовознавець Струмінський висунув на підставі лінгвістично-ономастичних дослідів (аналіза кількох назв у етимологічному аспекті) мабуть надто сміливий погляд (навіть не гіпотезу!), що анти були готами. Можливість спорадичних випадків існування неслов'янських назв, чи імен серед антив, чи їхньої верхівки ще далеко не заперечує погляду, що анти в своїй масі були слов'янами.

Історична наука не є догматизмом, а культурно-інтелектуальним надбанням на шляху еволюції й прогресу людської думки й світогляду в міру осягів студійних змагань за можливо якнайповніше й об'єктивне висвітлення наукової, в даному випадку історичної правди для якнайвірнішої реконструкції ранньоісторичного процесу на українських землях. Історія, як наука, це далеко не механічний зліпок самих фактів, дат і особистих та географічних назв. Опрацювати нарис історії того чи іншого народу в його територіяльних і хронологічних рямцях — не значить вичерпати в подробицях довгий перелік усіх фактів, дат і назв у літописному стилі. Історик на сучасному етапі дослідів та при сучасній інтерпретації історичного процесу має завдання випрацювати реконструкцію того ж процесу на сторінках історіографії, згідно з постулатом витонченого історичного прагматизму та при відшифруванні неписаних законів історіософії, наголосуючи головні шляхи даного процесу активно-вітальних проявів всестороннього життя народу — господаря на його споконвічній території. Це є методологічні принципи творення історичної синтези. А маргінальні проблеми історичного минулого треба висвітлювати шляхом монографічних праць. Висунена нами змодифікована, чи нова схема ранньої історії Русь-України йде саме по лінії згаданих постулатів. Якраз ця публікація являється, мабуть, першим варіантом спроби наświetлення ранньоісторичного процесу розвитку автохтонного населення земель України з науково-дослідних позицій нової схеми.

РОЗДІЛ I

СЛОВ'ЯНИ, ЇХ КІЛЬКІСНА ПЕРЕВАГА, ПРАБАТЬКІВЩИНА, НАЗВА, ПОДІЛ

Проблема племінно-етногенетичного дозрівання й кристалізування слов'ян у аспекті культурно-соціо-політичного життя у контексті ранньої історії Русі-України є органічно пов'язана з антропогеографічними, геополітичними й побутовими умовами, почавши від сивої давнини до доби, про яку маємо вже звідомлення нашого первонаочального Літопису, коли південно-східні слов'яни, тобто русько-українські племена, прийняли участь силою історичних обставин у процесі великодержавної інтеграції на тлі суспільства Київської Русі. Це був уже завершуючий акт русько-української етногенези на ранньосередньовічному етапі, що його попередили старші етапи, почавши десь приблизно від Трипілья, через добу Геродотової Скитії, згодом добу сарматів і великого, мультиетнічного катаклізму, званого мандрівкою народів, аж до першого, відомого нам, почину державної організації на русько-українській території —антського союзу, що став історичною увертюрою до виникнення Київської Русі.

Процес розвитку пра- й ранньоісторичного життя слов'ян на їхньому шляху від більш уніформованого соціо-культурного вияву побуту доби індоєвропейської спільноти й згодом слов'янської прабатьківщини до щораз то більше поглиблюваних виявів диференціації у зв'язку з переходом на нові місця поселення, має свою специфіку та, на жаль, незначне місце в античній історіографії, що було викликане специфічними обставинами. Трохи більше відомостей знаходимо в творах візантійських і арабських авторів. Тому досліди над ранніми слов'янами натрапляли на поважні труднощі. Аж у нашій добі конфронтація писаних джерел з археологічним матеріалом, при особливій мікроаналізі тих же джерел та використуванні розвинених у нашому столітті допоміжних дисциплін історії, кидають більше світла на проблематику ранньоісторичного слов'янства.

Може видаватися дивним і незрозумілим, а то й парадоксальним, що слов'яни, ця від найдавніших часів найбільша чи найчисленніша група між народами Європи, майже не були відомі культурним народам довгі

століття, а то й тисячоліття; ніхто ними не цікавився, не знайшлося письменника, який описав би їхнє життя-буття, як це зробив, напр., римський історик Тацит у відношенні до давніх германців, оповідаючи в своїй історичній праці "Германія" про їх походження, територію поселення, племена й звичаї. Але навіть і пізніше, коли силою обставин, чи то в зв'язку з історичними подіями, які стали предметом оповідання, чи при географічних і етнографічних описах, прийшлося згадати й про слов'ян, то тодішні автори робили це радше принагідно й поверховно, не вглиблюючися в проблему, не досліджуючи їх устрою, форми правління, соціального ладу, економічного й культурного способу життя, їхніх релігійних вірувань, політичних відносин та їхніх зв'язків з іншими народами.

Грецькі й римські письменники, котрі перші заговорили про слов'ян, обмежилися майже до самих назв, деяких етнографічних даних і подали такі непевні й неясні відомості про їхнє розселення, що ми й досі не можемо точно означити територію, на якій жили слов'яни. Тому саме маємо стільки гіпотетичних концепцій відносно локалізування прабатьківщини слов'ян. Античні письменники нашої ери звертали особливу увагу на велику кількість слов'ян та їхню кількісну перевагу над іншими народами. Грецький географ з Александрії, Клявдій Птолемей, описуючи європейську Сарматію, означив і народи, або точніше племена, які її заселявали. Він зробив це так, що окремо визначив великі народи, а окремо малі. З великих народів на першому місці згадав про слов'ян, називаючи їх венедами. Згідно з Птолемеем, Сарматію заселявали дуже великі народи, венеди по цілій Венедській (Ризькій) затоці, вище Дакії (Семигороду) певкіни й бастарни, по всьому березі Меотиди (Озівського моря) язиги й роксоляни, а далі за ними гамаксобії й алани-скити. В дальших розділах говорить Птолемей про малі народи, тобто племена, які заселявали європейську Сарматію, а згодом про поселення-міста, розташовані в середині країни, в долинах річок. Сарматія у своїй основі — це давня назва степів Північного Причорномор'я й Приозів'я, на яких жили від III ст. до нашої ери до II ст. нашої ери сармати. Аналогічно до старішої назви "Скитія" античні письменники вживали назви "Сарматія" у ширшому географічному розумінні. Вони включали до Сарматії не лише згадані степи, але також знану тоді частину Східньої Європи, а навіть Азії (велетенські евразійські простори), хоч на тих просторах жили племена різного етнічного складу й різної культури, які не були сарматами. Птолемей ділить Сарматію на європейську й азійську. Ріка Танаїс (Дон) творила між ними границю. Європейська Сарматія простягалася від Дону на сході до Дунаю на заході, займаючи степові простори на північ від Озівського моря та на північ і північний захід від Понту (Чорного моря). Крім того, Птолемей включив до Сарматії землі на схід від Висли по Балтику на півночі, займаючи цілу Венедську затоку та ще й частину невідомої землі. До невідомої тоді землі належала північно-східня частина Європи. Західню границю Сарматії творила Вісла від свого гирла до

джерел, далі Карпати і Дакія, тобто Семигород, долішній Дунай, а з півдня лінія, що йшла берегами Чорного й Озівського моря аж до Дону — пограничної ріки між європейською й азійською Сарматією.

Готський історик Йордан, який жив у VI ст. нашої ери та написав історію германських готів, говорить також про велику кількість слов'ян. Він каже, що слов'яни, як войовники, заслуговують на погорду, але вони перемагають кількістю. Візантійський цесар Маврикій (в науковій літературі Псевдо-Маврикій, невідомий автор VI-VII ст., якого твір "Стратегікон" приписують візантійському цесареві, Маврикію) признає також існування великої кількості слов'ян. Він каже, що, хоч тих варварів, тобто слов'ян, багато, то однак вони не мають належної воєнної організації й одного начальника, отже не вміють підчинитися одному вождеві й вести бій у строю. Псевдо-Маврикій у згаданому творі повчає візантійців про стратегію боротьби з варварами, тобто слов'янами, кажучи, що в антів є багато вождів, які не живуть зі собою у згоді. Тому, мовляв, треба б притягати деяких з них на свій бік намовами або дарунками й тоді порізнених між собою легше буде завоювати. Взагалі "безчисленність" слов'ян стало підкреслюється різними авторами на грані античної й середньовічної доби. Але найкраще мабуть і найяскравіше представив кількісну перевагу слов'ян над іншими народами іспанський жид, Ібрагім ібн Якуб. Він у своїй реляції з подорожі до слов'янських країв 965 р. каже, що в загальному слов'яни народ відважний і агресивний та, коли б вони не були поділені на багато родів і розкинутих племен, то з ними не порівнявся б силою ні один народ у світі. Але хоч ті письменники говорять про велику кількість слов'ян і їх кількісну перевагу над іншими народами, то все ж таки їхні відомості про них назагал дуже скупі. На підставі тих відомостей неможливо, як це було вже сказано, визначити точніше територію слов'янського поселення, а також прабатьківщини слов'ян. На підставі звідомлень письменників I і II століття нашої ери виходить, що слов'яни жили на схід від Висли, по Карпатські гори на півдні й по Венедську затоку на півночі. Римський письменник, натураліст і енциклопедист, Пліній Старший (загинув 79 р. під час вибуху Везувія), був одним з перших у античному світі, хто згадав про слов'ян, називаючи їх венедами. В дійсності він не мав про них жадних безпосередніх відомостей. Покликаючися на інших, Пліній говорить, що землі аж до Висли, тобто терени на схід від Висли, заселені сарматами, венедами, скірами й гирами. Подібної думки, що слов'яни жили на схід від Висли, був також згадуваний римський історик Тацит. Згідно з поглядом александрійського географа Клавдія Птолемея, Висла мала творити межу між Германією й Сарматією. За його даними, слов'яни мали жити на схід від Висли по цілій Венедській затоці коло Венедських гір. Так отже й Птолемей був тієї ж думки, що слов'яни живуть на схід від Висли, а на південь від Балтицького моря. Карпати, за його твердженням, мали творити південно-західню границю

слов'янського поселення. Але як далеко сягали оселі слов'ян на сході, а зокрема на північному сході, про це нічого не сказано. Реляція Птолемея, що слов'яни сиділи по цілій Венедській затоці та коло Венедських гір, не дає достатньої підстави до відповіді на питання про слов'янську прабатьківщину. Треба сказати, що це питання ще й досі не має остаточної відповіді, бо на цю тему в науці існує ціла низка різних гіпотез. Включення до згаданої теми політичних мотивів тільки ускладнює її.

В сучасній науці існує кілька теорій відносно питання про прабатьківщину слов'ян. Ці теорії можна поділити на дві основні групи, східноєвропейську й західноєвропейську. Треба, однак, відмітити, що східноєвропейська група не є ні одноцільна, ні однозгідна відносно територіального визначення прабатьківщини слов'ян.

Найдавнішою теорією відносно локалізування території прабатьківщини слов'ян є концепція літописця Нестора. Він локалізує прабатьківщину слов'ян десь на теренах Середнього й Долішнього Дунаю, де тепер угорська й болгарська землі. З тієї прабатьківщини слов'яни мали б розійтися і осісти на землях, на яких і тепер живуть, надавши їм свої імена.

До концепції Нестора тяжить до певної міри московський історик Ключевський, згідно з поглядом якого первісною прабатьківщиною слов'ян були землі над Дунаєм, куди вони прибули приблизно в II ст. по Христі. До того часу вони губилися у різноплемінному населенні Дакії й щойно після якогось часу почали виділятися зі сарматської маси й відокремлюватися. Згодом слов'яни пересунулися більше на північний схід і на північно-східні Карпатських узгір'ях осіли на довший час. Вони створили в VI ст. великий воєнний союз під проводом князя дулібів, тобто волинян. З Карпатських гір слов'яни розійшлися по різних землях, де й осіли на постійно. Східнослов'янські племена також переселилися на терени над Дніпром і далі на північ, у напрямі Ільменського озера. Північно-східні слов'янські племена прибули на північно-східні землі з півдня, з-над Середнього Дніпра. Все це мало статися приблизно в VII-VIII ст.

Іншого погляду відносно прабатьківщини слов'ян був Шахматов. Він виходив із засади, що слов'яни після розпаду індоєвропейської спільноти творили з литовцями одну групу й сиділи в басейнах Горішньо-Західньої Двини й Німану, сягаючи до Ільменського озера. Коли згодом ця група розпалася, слов'яни переселилися в басейн Висли. Над Вислою натиснули на слов'ян германські племена, що спричинило поділ слов'ян на дві частини. Одна частина залишилася над Вислою, а друга помандрувала в Карпатські гори. Але й тут натиснули на них авари й франки на початку другої половини I тисячоліття і під тим натиском одна частина продерлась на Балканський півострів, а друга пересунулась на терени над Дніпром, а по Дніпру на північно-східні землі. З цієї другої частини мала виникнути, згідно з поглядом Шахматова, східна слов'янська група. Отже Шахматов творить для слов'ян аж три прабатьківщини. Перша з тих трьох прабатьківщин мала знаходитися над Західньою Двиною і Німаном, друга над Вислою і в кінці третя — в Карпатах. Згідно з поглядом Шахматова,

Погодіна й інших не лише південно-східні, але й північно-східні слов'яни мали жити в Карпатах, а пізніше в своїй експансії мали пересунутися до Дніпра. І одні там залишилися, а інші помандрували вгору Дніпром на північ, у верхів'я Дніпра, над Ільменське озеро й у верхів'я Волги.

Також і польський дослідник Розвадовскі льокалізує прабатьківщину слов'ян за Німаном і Дніпром, на Білорусі й у північно-східній Польщі.

Одначе, більше прихильників має теорія, яка пересуває слов'янську прабатьківщину на південь і льокалізує її на території на схід від Середньої Висли, а на північ і на схід від Карпат.

Найвидатніший український історик, Михайло Грушевський, виходить із засади, що слов'яни перед своїм остаточним виходом з індоєвропейської групи творили з литовцями литовсько-слов'янську спільноту. Коли згодом ця литовсько-слов'янська спільнота розпалася й слов'яни відокремилися, то для литовців залишилося балтицьке побережжя і щонайменше землі між Німаном і Західньою Двиною, а терени на південь від литовської групи стали землями виключно слов'янської групи. Отже, виходячи з такої засади, М. Грушевський доходить до висновку, що ми для праслов'янської території маємо простір від Карпатського підгір'я до Алаунської (Валдайської) височини, краї Верхнього і Середнього Дніпра (але терени на схід від Дніпра, а також в сусідстві німанського басейну — спірні) та краї між Вислою і Німаном аж до моря (якщо ті терени не були зайняті готськими й литовськими осадами).

Так отже прабатьківщина слов'ян, згідно з поглядом М. Грушевського — це землі між Карпатами й Середньою Вислою з однієї, та Дніпром і Валдайською височиною з другої сторони. Спираючися на реляцію Птолемея, що венеци-слов'яни живуть по цілій Венедській затоці й коло Венедських гір, М. Грушевський висуває теорію льокалізування слов'янської прабатьківщини аж до Балтицького моря, але із застереженням що там не жили готи й литовські племена. Справді, над Балтицьким морем і Долишньою Вислою жили в I і II ст. нашої ери готи, які в II ст., або на початку III ст. пересунулися на українські, причорноморські степи. Теорію М. Грушевського прийняв, між іншими, Д. Багалій.

Також Любор Нідерле, великий знавець слов'янської старовини, присвятив свою увагу проблемі слов'янської прабатьківщини. Проаналізувавши це питання, Нідерле каже, що Карпатські гори творили найправдоподібніше природну границю праслов'янської території на південному заході. Беручи, отже, за підставу з одного боку Карпати, а з другого Вислу, Нідерле доходить до висновку, що доісторичну колицку слов'ян треба шукати на території від Карпат і Середньої Висли на схід до Дніпра й басейну Десни. Одначе, Нідерле не посуває цієї праслов'янської території так далеко на північ, як це зробив М. Грушевський. Нідерле каже, що неможливим є, щоби згадана територія доходила від Карпатських верхів на північ аж до Могилева. Вона, на його думку, так далеко не сягала. Згідно з поглядом Нідерле, північну межу прабатьківщини слов'ян

творила ріка Прип'ять, правобережна притока Дніпра. Придержуючися в основному цього погляду, Нідерле в своїй праці про слов'янську археологію поширює границі прабатьківщини слов'ян і визначає її ось як: західню межу прабатьківщини слов'ян творить Середня Варта або Одра, на сході джерела Десни й Донця, на півночі цю межу творить лінія, що простягається від гирла Висли й веде вододілом між Прип'яттю, Березиною і Німаном, а південну межу творять Карпатські гори й лінія від Середнього Дністра до Дніпрових порогів. Поширюючи межі праслов'янської території у західньому напрямку на Середню Варту або Одру, Нідерле покликається на Птолемея, який згадує про слов'янську місцевість Калісія, сучасне місто Каліш, що лежить над річкою Просною. Згідно з поглядом Айснера, праслов'янська територія простягалася, починаючи від Висли, широкою смугою від Карпат до верхів'я Дону. Німецький учений Мюлленгофф доходить до висновку, що слов'яни були розташовані в найдавніших, відомих нам, часах на території від Карпат і горішньої течії Висли по великій болотистій просторі на півночі до Валдайської височини, далше на схід коло фінів, до першого найбільш горішнього засягу Дону й Волги. Південної межі найдавнішого слов'янського розселення Мюлленгофф не подає. Він каже, що питання про те, чи й як далеко слов'яни належали до населення степу або його врожайних річкових долин, може залишитися взагалі не висвітленим.

Є також дослідники, які визначають первісний осідок слов'ян між Волгою і Дніпром. Вони притримуються погляду, що слов'яни прибули зі сходу, з Азії, жили над Волгою і шойно після відходу германських і монгольських племен рушили на захід. З українських дослідників визнає цю концепцію М. Кордуба. Він твердить, що українські племена розмістилися під час мадрівки народів на великому просторі від Карпат аж по гори Кавказу, від Чорного моря аж по джерела Дніпра.

Пейскер висловив думку, що прабатьківщиною слов'ян було Полісся, а саме басейн Прип'яті від Берестя на схід, басейн Верхнього Німану й Долішньої Березини. Пейскер опирає свої твердження на дослідях польського природника, ботаніка Ростафінського. Цей останній, як природник, узяв до уваги засяг рослин, що були знані всім слов'янам — граб, тис, а також засяг і тих рослин, що не були знані всім слов'янам — бук. На підставі, власне, цього засягу рослин Ростафінські прийшов до висновку, що праслов'яни жили в басейні Середнього Дніпра й у басейні ріки Прип'ять. Праслов'яни жили, згідно з його поглядом, поза засягом тису. Також і берлінський славист М. Фасмер вважає прабатьківщиною слов'ян горішній і середній басейн Дніпра. До цього погляду дійшов Фасмер на підставі сучасного засягу дерев — бука, граба й тису. Згідно з його поглядом, праслов'яни жили поза засягом тису.

Отже прихильники східноєвропейської теорії визначають територію слов'янської прабатьківщини на схід від Висли і Карпат. Перевагу, як ми бачили, мають ті дослідники, які локалізують територію прабатьківщини слов'ян на півдні, на українських землях, на їх лісостеповій смузі.

Зовсім іншого погляду притримуються прихильники західно-європейської (чи може радше середньоевропейської) теорії. Вони локалізують прабатьківщину слов'ян на захід від Висли, на польських землях, у басейнах рік Висли й Одри. Цю теорію репрезентують головно польські дослідники, що, зрештою, зовсім зрозуміле, бо це в'яжеться з їхніми політичними аспіраціями у відношенні до земель над Одрою. До цього погляду схиляються також представники чеської науки.

Видатний польський праісторик Юзеф Костшевські, професор Познанського університету, твердить, покликаючися й на інших польських дослідників, що вже приблизно від 1300 р. до нашої ери, тобто десь від початку третього періоду бронзової доби, басейни Одри й Висли були зайняті праслов'янською людністю, предками всіх сучасних і кількох уже вимерлих слов'янських народів. Згідно з його поглядом, слов'яни творили однородну цілість з подібними звичаями і віруваннями та говорили спільною мовою. Такий стан мав існувати до III ст. нашої ери. Праслов'янська людність жила на польських землях та мовно ще й далі не була здиференційована. Зміни настали щойно в III і IV століттях. На протязі III і IV ст. почалась експансія частини жителів тодішньої польської території на південь, захід і схід. Вони зайняли нові землі, доходячи на заході до Лаби й Соляви та поза ті ріки, на півдні просунулися аж до Греції й навіть Криту (Крети), але остаточно осіли тільки в північній і середущій частині Балканського півострова, а на сході розпливлися далеко поза Дніпро й Волгу. Таким чином виникають три великі групи слов'ян: західніх, південних і східніх, а тільки польські предки залишилися на своїх давніх місцях.

Костшевські твердить, що прабатьківщиною — колискою всіх слов'ян були басейни рік Висли й Одри. Він виключає навіть можливість існування іншого територіального стану праслов'янщини, зокрема виключає, щоб Полісся, Волинь й інші частини території України належали до прабатьківщини слов'ян. Згідно з поглядом Костшевського, слов'янська правітчизна ототожнюється зі засягом лужицької культури, яку — за чеським дослідником Пічем — визнано слов'янською культурою. Лужицька культура (виникла близько 1300 до нашої ери) в періоді свого найбільшого розвитку займала простір від Середньої Лаби й Соляви на заході аж по Буг на сході. Також і на підставі засягу рослин зараховує Костшевські до прабатьківщини слов'ян увесь простір Західньої Польщі в її кордонах з 1939 року.

Інший польський учений, мовознавець Тадей Лер-Сплавінські також вважає польські землі прабатьківщиною слов'ян. Він каже, що басейн Висли й Одри творили ядро слов'янської правітчизни, звідки праслов'янське населення почало коло половини I тисячоліття розходитися на всі сторони, поступово втрачаючи свою первісну спільність і перероджуючися внутрішньо в щораз вільніше пов'язану спільноту слов'янських народів, що надалі розвивалися самостійно. Лер-Сплавінські подібно як і Костшевські твердить, що праслов'яни вже від третього періоду

бронзової доби, тобто десь від 1300 р. до нашої ери, займали басейни Одри й Висли. На тому ж становищі стоїть і Конрад Яжджевскі. Т. Сулімірскі льокалізує праслов'ян на землях між Одрою і Бугом, Карпатами й Балтикою. Розвадовскі каже, що первісні оселі слов'ян знаходилися в північно-східній Польщі й на Білорусі.

Ф. Дворнік, чеського походження, льокалізує праслов'ян на захід від Висли, на землях між Лабою, Вислою і Бугом. З тієї прабатьківщини рушила слов'янська людність (тобто з Горішньої Висли й Буга) на Схід, на українські землі. Ця початкова експансія слов'янської людности була спрямована до Дністра й до Дніпра. Коли це сталося, Дворнік напевно не знає й не каже. Він лише припускає, що це мало б статися коло 550 р. до нашої ери, а можливо, що це сталося ще перед приходом скитів на українські землі. Але повна колонізація українських земель слов'янською людністю мусіла відбутися в перших століттях нашої ери.

Деякі з-поміж тих праслов'ян, котрі прибули на українські землі й тут поселилися, потрапили в залежність сарматів, які прогнали скитів і самі осіли на українській території. Між тими сарматами найвизначнішим було, каже Дворнік, плем'я антів. Слов'яни, які опинилися в залежності від тих сарматських антів, засвоїли собі їхню назву й стали називатися також антами. Але, з другої сторони, сарматські анти засвоїли слов'янську мову своїх підданих, асимілювалися і стали також слов'янами. В V і VI ст. вони вже відомі грецьким письменникам як слов'яни, а не сармати. Таке гіпотетичне твердження Дворніка не має ніяких джерельних основ, бо поміж сарматами не було племені з назвою анти.

Ці різні погляди, різні концепції, різні теорії, нерідко суперечні собі, лише доказують, що питання про прабатьківщину слов'ян далеко не вирішене. Існують об'єктивні, наукові підстави вважати, що розв'язки тієї складної проблеми треба шукати в льокалізуванні прабатьківщини слов'ян на теренах на схід від Висли й Карпатських гір, а не над Одрою і Лабою серед германських племен. На терени над Одрою і Лабою прийшли праслов'яни далеко пізніше, посуваючися на захід у своїй колонізаційній експансії після відходу германських племен. Теорія, яка льокалізує прабатьківщину слов'ян над Одрою і Вислою, викликала сильну реакцію з боку німецьких учених: вони одностайно виказують її безпідставність. У свою чергу, німецькі дослідники твердять і стараються показати, що лужицька культура є германського походження, що її творцями й носіями були східногерманські племена, а не слов'яни.

Ми не вважаємо доцільним присвячувати більше уваги тій будь-щобудь цікавій суперечці між німецькими й польськими ученими, тим більше, що згадана полеміка крім наукового значення, має також забарвлення національно-політичної суперечки, пов'язаної з територіальними претенсіями.

Варто присвятити більше уваги первісній назві слов'ян, з якою стіраємося у працях як грецьких, так і римських письменників. Треба мати на увазі, що слов'яни появилися на історичній арені не під сучасною

їхньою назвою і не відразу стали їх називати слов'янами. В кожному разі, ми навіть не знаємо, як вони самі себе називали. Первісно вони виступали під назвами, що були накинені їм чужинцями, від яких брали свої відомості грецькі й латинські (римські) автори. Римський письменник Пліній Старший називав слов'ян, як уже згадувано, венедами. Видатний історик Тацит називав слов'ян венетами. Але він властиво навіть не знав, до якої з тодішніх етнічних груп їх приділити — до германців чи до сарматів. Це своє вагання відносно приділення слов'ян висловив Тацит у своїй "Германії". Закінчивши опис Свевії, Тацит зазначає, що він вагається, чи племена певкінів, венетів і фінів зарахувати до германців, чи до сарматів, хоч певкіни, що їх деякі називають бастарнами, щодо мови, способу життя, місця проживання, жител живуть як германці. Нечистота в усіх і лінощі, мішані шпюби начальників зацепили їм дещо з осоружних звичаїв сарматів. Венети, каже дальше Тацит, засвоїли собі багато з їх звичаїв, бо як тільки запримітять щось у лісах або на горах поміж певкінами й фінами, відразу туди спішать, щоб пограбувати. В кінці Тацит вирішує, що все ж таки треба їх зачислити радше до германців, бо вони й доми будують і щити носять, і люблять скоро ходити пішки, а того всього нема у сарматів, які провадять життя на возі й на коні. Ясно, що Тацит не хотів і навіть не мав на думці включати венетів-слов'ян до етнічної групи германців. Йому йшлося тільки про те, до якої категорії людей — з огляду на їхній культурний стан, треба зарахувати слов'ян-венетів. Германці були народом осілим, мешкали в домах, провадили більш упорядковане життя. Сармати ж були кочовиками, не мали домів, ані постійного місця осідку, переходили з одного місця на друге, мешкали в будах, поставлених на чотириколісних возах, мужчини були весь час на конях і на конях ішли до бою, бо піхоти не знали. Головним їхнім заняттям були війни, напади й грабунки. Зате слов'яни-венети жили більш подібно до способу життя германців: будували доми, мали постійне місце осідку на схід від Висли, ходили пішки й носили щити, якими захищалися в бою.

Клявдій Птолемей пішов за Плінієм Старшим. Він називає слов'ян венедами. Назва венеди й венети виступає в пізніших часах у різних варіантах: венді, вінді, інді, венетой, енетой. Але походження назви венеди ще й досі невияснене. Нідерле припускав, що ця назва кельтського походження. У кельтів слово "vindos" означає "білий". Слов'яни мали біліший колір шкіри, ніж кельти, й тому можливо, що це слово дало початок назві слов'ян — "венеди". Якщо так дійсно було, то від кельтів перейняли цю назву германці, хоч, з другої сторони, не виключене, що ця назва могла походити й від них самих. Німці ще й тепер називають лужицьких сербів "Венден"-ами.

Грецький письменник Теофілакт Сімокатта, який жив і писав у першій половині VII ст. нашої ери, називає слов'ян гетами. Він твердить, що назва "гети" й назва "слов'яни" мають одне й те саме значення, що відноситься до одного й того самого народу та що назва "гети" — це первісна назва слов'ян. Оповідаючи про напад слов'ян на Тракію й її велике знищення,

Теофілакт Сімокатта каже, що гети, або, що означає те саме — війська слов'ян, сильно спустошили землі Тракії.

Також і римський історик грецького походження, Амміян Марцеллін, який жив у IV ст. нашої ери, не знав ще назви "слов'яни" і вживав на їх означення назви "гети". Але в цьому понятті слова "гети" дехто з дослідників додає два окремі етнічні елементи: слов'янський і болгарський. Гети Амміяна Марцелліна мали б бути і слов'яни і болгарари.

Назва "слов'яни" появилася вперше в IV ст. В тому часі були написані теологічні Діялоги, тобто теологічні питання й відповіді авторства Псевдо-Кесарія, в яких стрічаємося з назвою "слов'яни" (склавени).

В VI ст. стрічаємося у працях тодішніх письменників з новими назвами для окремих слов'янських груп. Ці нові назви виникли в зв'язку з розселенням слов'янських племен на східню й західню групу. Готський історик Йордан каже, що слов'яни походять з одного роду, але тепер називаються трьома іменами, а саме: венетами, антами й склавенами. Венети — це загальна назва, яка відносилася також до північно-західньої групи слов'ян. Анти творили південно-східню, а склавени західню (особливо південно-західню) групу. Про північно-східню слов'янську групу письменники VI ст. нічого не кажуть, що є доказом, що вони про них нічого не знали. Взагалі треба ствердити, що грецькі, римські й згодом візантійські письменники цікавилися ними релятивно мало, зокрема візантійські письменники цікавилися слов'янами настільки, наскільки вони входили в сферу політики Візантійської імперії. Північні й північно-східні слов'янські групи були поза тією сферою. Згідно з Йорданом, анти, найкращіші поміж ними (слов'янами), живуть вздовж Понту (Чорного моря), простягаючися від Дністра аж до Дніпра. Це означення території антив доповнив сучасник Йордана, грецький (візантійський) історик Прокопій з Кесарії. Він оповідає про народи, котрі живуть від сходу аж до Меотійського озера (Озівського моря) і до ріки Танаїсу (Дону), яка впадає до того ж озера, а озеро поєднане з Евксинським Понтом (Чорним морем). Народи, каже він далі, які там живуть, називалися в минулому кіммерійцями, а тепер називаються утигури. Далі на північ від них займають землі безчисленні племена антив.

Так то Йордан і Прокопій означили територію антського поселення: вона простягалася від Дністра на заході й через Дніпро доходила до Дону й Озівського моря. Там, над Озівським морем, анти були безпосередніми сусідами утигурів. Рибаків навіть припускає, що анти й кочовики-утигури, можливо, були перемішані на території майбутнього Тмутороканського князівства. Однак, для нас важливе те, що оселі антив притикали до Озівського моря. В VI ст. територія антив займала лісостеп та причорноморську полосу, далі приозівську полосу на захід від Дону, охоплюючи басейн Дінця, притоки Дону. Західню границю території антив творить Дністер, за яким на захід жили склавени (західня слов'янська група). Зі сторони заходу вони були найближчими сусідами антив. Північна границя не була означена, однак можна з певністю припускати, що впливи

антського союзу сягали аж до теренів пізнішої Київщини.

Анти й склавени були тими слов'янськими групами, що про них писали римсько-візантійські письменники VI і VII ст. Ясно, що тих південних склавенів не можна ототожнювати з ільменськими словенами, які жили над Ільменським озером, політичним, культурним і торговельним осередком яких став Новгород. Словени-склавени, які жили на схід від Дунаю, у VII ст. перейшли його й поселилися на Балканському півострові. Отже то були придунайські слов'яни.

Прокопій оповідає, що анти й згадані південні слов'яни мали за давніх часів одно ім'я і називалися спорами, на його думку тому, що жили розсіяно й мешкали в домах, віддалених далеко один від другого, й тому вони займали великі простори. І справді, словени-склавени та анти займали на схід від Дунаю великі простори.

Цісар Маврикій (Псевдо — Маврикій) пішов ще дальше. Він подав характеристику тих двох слов'янських груп. Згідно з його реляцією, народи (племена) склавенів і антив ведуть однаковий спосіб життя. У них однакові права-звичаї, люблять свободу, не схильні до невільництва й підлеглости; хоробрі, особливо на власній землі, витривалі, легко переносять холод і спеку, нестатки в одязі й харчах.

Але хоча спосіб життя й нахили словенів-склавенів і, з другої сторони, антив були однакові чи подібні, хоч одні й другі говорили слов'янською мовою, а навіть у минулому мали мати спільну назву, то одначе вони не творили одної етнічно-політичної групи. Навпаки, це були дві зовсім окремі етнічні групи, які творили окремі політичні об'єднання. Як анти, так і словени-склавени жили своїм окремим культурно-етно-політичним життям, вели окрему політику з чужими племенами, народами й державами та складали договори, не завжди оглядаючися один на другого. Що більше, ці дві етнічно й політично окремі групи, чи організації не завжди жили зі собою у згоді й приязні. Прокопій Кесарійський оповідає про збройний конфлікт між ними. Правда, ця війна між ними тривала коротко й вони знову жили зі собою у згоді, але це не міняє факту, що між ними таки існував збройний конфлікт. У відношенні до аварів склавени провадили навіть зовсім іншу від антив політику. Наприкінці VI і на початку VII ст. вони були союзниками аварів, а в той час анти були союзниками візантійців, отже обидві згадані слов'янські групи були союзниками двох різних, ворожих сторін. В VII ст. ці давні назви виходять з ужитку. Востанне назва "анти" появляється (і то в попсованій, зміненій формі) на самому початку VII ст. Пізніше назву антив заступили племінні назви, які вже пов'язуються звичайно з теренами, на яких вони жили, або з політичними й торговельними осередками, до яких вони тяжіли. Та вже в антських часах промощує собі шлях на території антив назва — рус, рос. Джерелом, в якому вперше появилася назва hros, hrus, тобто рос, рус, є сирійська хроніка Псевдо-Захарії з початків другої половини VI ст. Автор хроніки невідомий, а названо його Псевдо-Захарієм тому, що згадану хроніку приписано Захарієві Мітиленському, званому також Захарієм

Схолястиком, авторів "Церковної Історії", хоч він автором хроніки за всякою вірогідністю не був. Говорячи про народи півночі, зокрема про амазонок та їхні звичаї, автор хроніки згадав і про русів, сусідів амазонок. Згідно з тією реляцією сусідами амазонок мав бути народ hros, тобто рос, рус, — люди відносно постаті наділені членами тіла великих розмірів. Вони, як говорить далі, не мають зброї, а коні не можуть їх носити з причини великих розмірів членів тіла. Отже, згідно з описом сирійської хроніки Псевдо-Захарії, роси або руси були великі ростом, сильної будови тіла й з тієї причини тяжкі, а тому коні не могли їх носити й вони силою факту були пішоходами. Згадана реляція про русів-велетнів нагадує до певної міри подібні згадки про "обрів-велетнів", які мали б свідчити про те, що авари нібито були великого росту. Напівмітичний, фантастичний елемент здається тут наглядним. Але це зовсім не перешкоджає припускати, що ранні русько-українські племена представляли собою в антропологічному аспекті назагал рослих, сильно збудованих людей. У зв'язку з тим до речі буде пригадати, що Прокопій представляє антів як сильних людей і пішоходів. Як виходить з вищеподаного, руси мали бути сусідами амазонок, а що вони жили за Доном, то руси мусіли жити приблизно десь на захід від Дону, а на північ від Озівського моря. Як відомо, ціла антична амазонологія, в основу якої ввійшов соціологічний мотив (наявність реманентів пізнього матриархату на території південно-східної Європи), мала назагал фантастично-екзотичний характер літературного жанру й входила до античної історіографії як розваговий чинник. Пов'язаність первісної згадки про "русів" з амазонологічним мотивом послаблює до певної міри історичну повагу даного джерела. А все ж таки самий факт згадки про "русів" є принайменше цікавий. Про русів згадується також у арабських джерелах, бо араби пізніше, а може вже й у тому часі, провадили пожвавлену торгівлю, між іншим, і на території України.

Слов'яни в передісторичних часах входили до складу індоєвропейської спільноти й жили ще від кам'яної епохи в південно-східній частині Європи. Згодом, як каже Третьяков, слов'яни виникли в процесі диференціації індоєвропейських племен і, розселяючися, створили три окремі, від себе незалежні групи слов'янських племен, а саме: 1) північно-західню, прибалтицьку групу слов'янських племен 2) південно-західню групу слов'янських племен і 3) південно-східню групу слов'янських племен. Як уже було сказано, ці три групи слов'янських племен жили своїм власним культурним і соціо-політичним стилем племінно-етнічного побуту. Правда, польський праісторик Костшевські твердить, що слов'яни творили початково однородну цілість з подібними звичаями й віруваннями та говорили одною, спільною, слов'янською мовою. Але це його твердження має лише гіпотетичний характер. Звичайно, процес розвитку слов'янщини поступав у напрямі від релятивної уніфікації в напрямі поглиблення диференціації, але як виглядав той первісно-уніфікаційний стан — ми не знаємо. Зате існують підстави більше чим припускати, що в процесі

переходу на нові місця поселення з первісної індоєвропейської, а згодом слов'янської прабатьківщини почали діяти диференційовані антропо-географічні й політичні фактори, які поглиблювали відносно скоро процес диференціації. Південно-східні слов'янські племена в тодішньому процесі свого остаточного виникнення осіли на теренах лісостепу придніпрянських просторів, зробивши їх своєю батьківщиною. Сучасний український нарід — це їхні далекі нащадки, які виникли й скристалізувалися етнічно в поодиноких фазах етногенетичного процесу.

РОЗДІЛ II

ДВА СВІТИ: КУЛЬТУРНИЙ І "ВАРВАРСЬКИЙ"

Як було сказано вище, слов'яни цілі століття, а можливо й тисячоліття, були відсутні на сторінках античної історіографії й у цивілізованих центрах античного світу, і ніхто ними не цікавився. У незначних згадках, напр., у Геродота, вони виступали або під різними племінними назвами, або під загальною назвою тих, чи інших завойовників, отже головно скитів і сарматів. Основною причиною такого промовчування слов'янського імени було те, що Європа в тому часі представляла собою безпроглядні ліси і лісові пущі, повні боліт, мочарів, трясовин, озер і широко розлитих рік, зокрема таку картину являли собою Середня й Східня, а особливо Північна Європа. В таких то лісах і лісових пущах жили різні народи, точніше племена. В таких лісах жили на схід від Висли й слов'яни, маючи зі заходу своїми сусідами германців, з півночі балтів, з північного сходу угрофінів, а з півдня іранців. Ті часто непрохідні ліси, болота й мочари були доброю природною охороною й забезпеченням від зростаючого номадизму, особливо на безмежних євразійських просторах, бо євразійські кочові орди трималися звичайно "протоптаних" шляхів степової полоси й не запускалися глибоко в лісостеп, а вже тим більше в лісову полосу. Місцями в тих лісах і лісових пущах були примітивні поселення, іноді більше чи менше укріплені. Початки міст на тих просторах середньої й західньої Європи давали іноді римські укріплення — військові табори, звані кастра. З такого військового табору виникла Віндобона, фортеця в Горішній Паннонії, пізніший Відень.

Ранній урбаністичний процес не поминув також і території південно-східньої Європи, тобто земель України. Від VII століття до нашої ери почався могутній процес грецької колонізації причорноморського побережжя, звідки почала променювати висока культура причорноморських грецьких колоній на північ, у глиб материка. Геродот навіть згадує про місто Гельон у глибині території, засноване, можливо, грецькими колоністами — купцями, які заходили глибоко в терен під час купецьких подорожів. А все ж таки в загальному степова й лісостепова полоси південно-східньої Європи, точніше земель України, були "варварською" землею в очах тодішніх цивілізаційних центрів античного світу, була тією

"Скитією" а відтак "Сарматією", в якій панував евразійський номадизм з усіма дальшими консеквенціями набігів кочових орд, що вбиралися в силу, з наближенням зростаючого мультиетнічного катаклізму, званого в історії мандрівкою народів.

Висока цивілізація виникла й розвивалася не в згаданих лісах, а в країнах півдня, в басейні Середземного моря. Там виник культурний світ з орієнтальною, грецькою й римською цивілізацією. Цей культурний круг охоплює Південну Європу з берегами не тільки Середземного моря, але й Чорного та Озівського морів, а дальше Малу Азію й північну Африку. На території того культурного світу потворилися державні організації, але у висліді загарбницьких воєн імперіялістичного Риму увесь середземноморський басейн опинився під владою римлян, які створили велетенську й могутню імперію. Як уже сказано, поза тим культурним світом існував у Європі другий світ у середньо- й східноєвропейських лісах і степах. Жителів того світу греки й римляни називали згрядливо "варварами" з тим, що первісне поняття грецького слова "барбарос — чужинець" набрало згрядливого забарвлення. Представники цивілізованого світу були зацікавлені "варварами" головню в аспекті економічного використання й захоплення невільників, бо згаданий світ спирався у своєму соціо-економічному житті на рабовласницькій системі. Тому варвари не викликали особливого зацікавлення серед представників цивілізованого світу. Воно наступило лише тоді, коли згадані варвари вийшли зі своїх лісів і степів та ринули на землі культурного світу, що був тоді в більшості під владою Риму, а згодом, після упадку західньоримської імперії — частково (східні провінції) належав до Візантії. Війни з варварським світом, в першу чергу з германцями, спричинили занепад римської цивілізації, економічне виснаження та соціальні потрясення, з революціями рабів включно. Все те довело остаточно до падіння західньоримської імперії.

Аналогічне явище помічається також і на південному сході Європи, де предметом агресії й інвазії зі сторони "варварів" стала східньоримська імперія — Візантія, тобто, як її окреслюють, римська держава грецького народу зі східнохристиянською цивілізацією й сильною домішкою "варварського" світу. Агресорами, з якими Візантії довелось воювати, були різні народи й племена: сармати, готи, болгари, авари й інші. В VI і VII столітті головню ролю агресорів відіграли слов'яни, а саме анти й словені-склавени, як їх називають грецькі (візантійські) письменники. Протягом майже двох століть анти й склавени нападали на провінції Візантійської імперії. Початково ті напади були організовані задля здобичі й мали грабіжницький характер. Згодом згадані напади перетворилися в стратегічно організовані війни, з глибокими політичними цілями. Візантія боронилася від тих нападів мілітарними й іноді хитро продуманими політичними методами, використовуючи внутрішні незгоди в слов'янському світі й нацьковуючи одні слов'янські групи проти других, але часто терпіла поважні поразки. Слов'яни нападали переважно великими масами. Візантійський письменник Менандер оповідає, що за цесаря Тиберія (578-582

рр.) на четвертому році його панування анти й склавени напали на Тракію з великою силою, яка становила около сто тисяч людей, знищили й спустошили Тракію та багато інших візантійських земель. В VII столітті Візантія була примушена до певної міри капітулювати перед силою слов'ян. Словени-склавени перейшли Дунай, поселилися на Балканському півострові й потворили там свої слов'янські держави. Слов'яни, щоправда, не завалили Візантійської імперії, як це вчинили германські племена із західньою частиною Римської імперії. Візантія трималась і проіснувала аж до 1453 року (коли турки здобули Царгород-Константинопіль), але в дуже обмежених границях. Цісар Константин Порфіродний, згадуючи про ті часи й маючи на увазі колонізацію Балканського півострова слов'янами, сказав, що вся грецька земля слов'янізувалася й стала варварською.

Анти в своїй головній масі не перейшли за Дунай і не переселилися на Балканський півострів. Вони залишилися на своїх дотеперішніх землях, а тільки їх поширили, колонізуючи ті терени, що їх попередньо займали словени-склавени, хоч, очевидно, не всі, а тільки деякі по цей і по той бік Карпатських гір, доходючи до Дунаю. Окремі, менші антські групи, які пішли зі словенами на захід, не відіграли ніякої відокремлено-етнічно-політичної ролі, тобто не створили окремої державної організації. Навпаки, вони змішалися зі словенськими групами й розпливлися серед них, затрачуючи свою культурно-етнічну індивідуальність південно-східніх слов'ян, отже ранньо-русько-українських племінних груп. В тому аспекті існують історичні підстави дошукуватися деяких ранньо-русько-українських елементів серед Балканських слов'ян і слов'янізованих болгарів. До речі буде пригадати, що про процес досить сильної слов'янської penetрації у напрямі Балканського півдня свідчать відносно численні слов'янські реманенти в географічній ономастиці грецької території, не виключаючи навіть самого Пелопонесу. З бігом часу розпорошені слов'янські елементи на території Греції були згодом засимільовані переважаючою грецькою етнічною масою, залишаючи по собі лише сліди географічного назовництва. Загрожена з однієї сторони слов'янами, а з другої світом ісламу, Візантія мусіла поступатись.

РОЗДІЛ III

АНТИ: ЕТНОГЕНЕЗА Й НАЗВА

Хоча ми в загальному притримуємося погляду, що антський союз складався з південно-східніх слов'ян та іранських і напівосілих етно-племінних груп, які більше чи менше ґравітували політично й військово до того ж об'єднання, то все ж таки найправдоподібніше політично-мілітарне ядро того союзу творили південно-східні слов'яни (прото — русько-українські племена) — автохтони-хлібороби, прив'язані до своєї прадідної землі не лише в соціо-економічному аспекті, але й етно-побутово-психологічними узлами, тобто територіальним патріотизмом, пов'язаним дуже можливо з культом предків, осілих на тій же території. В тому аспекті назва антів пов'язується з прото-русько-українськими племенами, які жили в перших століттях нашої ери — на грані між античною й середньовічною добою. В тому розумінні ми пов'язуємо антів у дальшій консеквенції зі старшими, пра- й ранньоісторичними етапами етногенетичного процесу народу придніпрянсько-придністрянської території, тобто русько-української національної спільноти.

Анти — це проминаюча назва південно-східніх слов'янських племен, предків сучасних українців, у першій половині першого тисячоліття нашої ери. Південно-східні слов'яни були автохтонами на українських землях. В праісторичних часах вони входили до складу індо-європейської спільноти, яка жила правдоподібно в південно-східній частині Європи, що відповідало б приблизно території пізнішої прабатьківщини слов'ян. Якщо так в дійсності було, то найдавніші корені процесу русько-української етногенези сягають доби індоєвропейської спільноти на території прабатьківщини індоєвропейців. Згодом у процесі диференціації індоєвропейських племен південно-східні слов'янські племена виникли й поселилися на широких просторах українського лісостепу, вийшовши з меж своєї первісної правітчини, а тим самим поширюючи межі свого розселення. Таким чином територія України стала їхньою батьківщиною, а вони самі — історичними автохтонами й далекими предками антів і пізніших русько-українських племен, які згодом інтегрувалися в русько-українське суспільство Київської Русі.

Праісторичне життя й побут населення території України були характерні стилем життя кам'яної епохи. З часом економічне, соціальне й культурне життя праісторичної людини на території України почало сягати вищого рівня. Населення налагоджувало торговельні зв'язки з більш завансованими культурно племенами Півдня, в тому й з малоазійською полосою, що промощувало шлях для культурних середземноморських впливів. В процесі росту матеріальної, а впарі з тим і духової, культури почали виникати й кристалізуватися побіч імпортованих культурних зразків і свої рідні, льокальні культури. В аспекті нашої тематики особливої уваги заслуговує неолітична культура мальованої кераміки, звана трипільською від села Трипілля, де її вперше виявив київський археслог В. Хвойка. Трипільська культура відноситься до кінця неоліту та раннього періоду епохи міді — бронзи (кінець IV — початок II тисячоліття до нашої ери). Територіяльне опрелінення пам'яток трипільської культури охоплює в основному Правобережну Україну й Молдавію. Деякі дослідники твердили, що трипільська культура не була твором місцевого населення, а навпаки, що її принесли зі собою пришельці з якоїсь іншої країни. Немає тільки поміж ними одностгідности відносно країни, з якої згадані пришельці мали б прийти. Одні дослідники виводили їх зі Сходу, зі Закавказзя, інші з Подунав'я, ще інші вважають трипільців траками, які під натиском скитів подалися на Балкани. Були й такі дослідники, які приймали концепцію автохтонности трипільських племен, лише ставили під сумнів льокальність походження розписного орнаменту трипільської кераміки, вважаючи його імпортованим продуктом малоазійського, або взагалі орієнтального походження. Існує навіть погляд в науці про кретсько-мікенське, чи семигородське походження орнаменту трипільської кераміки.

Одначе, існують дослідники, які не визнають міграційної теорії походження трипільської культури та вважають її автохтонною, а з тим признають автохтонізм її носіїв — трипільців. До тих дослідників треба зачислити, перш за все, самого відкривця трипільської культури — Хвойка, а дальше Е. Кричевського, Т. Пассек, П. Курінного, В. Даниленка та Я. Пастернака, а з чужих німецького археолога Л. Цоца. Вони вважають, що трипільська культура — це справді автохтонна культура й що її творцями було автохтонне хліборобсько-скотарське населення, яке жило з давендавна на українських землях від непам'ятних, праісторичних часів. Трипільська культура в своїй основі була автохтонною, але на її розвиток могли мати свій вплив культури середземноморського басейну, Закавказзя, Малої Азії, а також культури Балканського півострова й Подунав'я, де жили індоевропейці, творці й носії високої як на той час цивілізації.

Трипільці склалися з родово-племінних груп, які жили окремо, але творили етнічну спільноту. Соціальний устрій у них був матриархально-родовий. Племінні групи склалися з родів, на чолі яких стояли матері родів, а коли жили, то бабусі. Рід творив замкнену цілість та провадив під проводом і на вказівки матері або бабки спільне колективне господар-

ство. Як сказано вище, трипільці були осілою етнічною спільнотою, жили окремими громадами в більше або менше просторих селищах, розташованих на підвищеннях серед урожайних піль, або на підвищених берегах рік. Трипільська культура ділиться на три основні етапи: ранній, середній та пізній, і кожний етап відзначається своїми властивостями, залежними від процесу культурного розвитку й прогресу. Та ми в даному випадку обмежуємось до подання загальної картини, не входячи в подробиці. Населення трипільської культури жило в наземних хатах, або в землянках, займалося хліборобством, що теоритико найважливіше джерело прожитку, сіяло пшеницю, ячмінь і просо а можливо й жито. Землю під засів обробляли кам'яними або роговими мотиками, бо плуга, ще не знали. Поруч хліборобства, займалися плеканням худоби, а також, хоча й меншою мірою, полюванням і рибальством. Знаряддя виробляли з каменю, кременю або кісток. Одначе, трипільці здобули собі славу не своїми кам'яними й кістяними виробами, а глиняними, що їх виробляли з місцевої глини. Ганчарське виробництво стояло в них дуже високо, тобто знаходилося на високому рівні виробничої ганчарської техніки. Трипільці не знали ще ганчарського кола, але їхній глиняний посуд, ліплений руками, мав усі прикмети справжнього керамічного мистецтва. Форми виробів були різноманітні, визначалися звичайно симетричністю. Особливо визначався посуд, вироблений із тонкої рожевої маси, гарно опалений і помальований однією, а то й кількома барвниками (звичайно чорною, білою й червоною фарбами — багатокольоровий, тобто поліхромний розпис). Той, власне, розмальований глиняний посуд одержав назву мальованої кераміки. Нерідко глиняний посуд був прикрашений не лише спіральним орнаментом, але й складними лінійними композиціями й геометричними фігурами в заглибленому виді. Крім посуду, трипільці виробляли також статуетки й фігури звірят. Статуетки представляли жінок, часто в стані вагітності, як символ родючости, пов'язаний з культовими поняттями, бо ідея матріярхального ладу викликала релігійні рефлексії в аспекті культу богині матері. Населення трипільської культури знало також ткацтво, про що свідчать праслиці.

Трипільці стояли на високому ступні культурного розвитку. Вони вірили в загробове життя, покійників або палили, що було притаманне слов'янським племенам, або ховали в могилах із курганам, або й без курганів. Тілопалення практикувалося на території Середнього Подніпров'я, а хоронення на півдні в причорноморській полосі й на Подністров'ї. Трипільці жили на українському лісостепу, який простягався ген приблизно від верхів'їв Дністра й Богу до Горішнього Дінця й Дону на сході, займаючи на північ терени сучасної Київщини.

Трипільські племінні групи стали за всіма правдоподібностями етнічною розвєвою базою пізніших слов'янських племен з доби Геродотової Скитії, а згодом у розвєвому ланцюгу етногенетичного процесу на його пра- й ранньоісторичних етапах — ранніх південно-східніх слов'ян, тобто прото-русько-українських племен, з яких виникло суспільство

Київської Русі, скристалізоване в останніх, завершуючих етапах етногенетично-культурно-політичного процесу в одну монолітно-етнічну групу — нарід. В українській науці подибуємо виразні тенденції віднаходити найстарші, праісторичні корені етногенетичного процесу русько-української національної спільноти вже в палеоліті. Так думав В. Щербаківський, Я. Пастернак і ще інші. Це дуже можливе, бо українська територія своїм чорноземом немов запрошувала до хліборобського життя від давен-давна, а з хліборобством органічно пов'язаний автохтонізм, який сагає на землях України до сивої давнини — праісторичних часів. Визначаючи концепцію виводжування найстаріших коренів пра-русько-української етногенези від палеоліту, Я. Пастернак покликається на Е. Кричевського, який здійснив мікроаналізу крем'яного знаряддя носіїв трипільської культури й виказав безпереривну еволюцію його форм від молодшої, так званої оріньяцької фази палеоліту, через епіпалеоліт (мезоліт) і ранньонеолітичну, кампінську культуру аж до доби Трипілля. Таким чином, як каже дальше Пастернак, Кричевський доказав місцеве походження трипільської культури та в дальшому висновку "відвічний автохтонізм" (тобто ще від палеоліту) її носіїв — хліборобських племен доби Трипілля. Все ж таки, коли мова про конкретні археологічні сліди, респектовані строго науковим об'єктивізмом у фактологічно-доказовому аспекті, то автохтонно-хліборобські племена — носії трипільської культури — можуть бути трактовані в науці як перше, більш знане в історії кільце — етап у довгому ланцюгу етногенетичного процесу на землях України, що зовсім не виключає ще старіших, менш виразних коренів того процесу. Правда, згодом прийшов занепад і цілковитий зник трипільської культури, найправдоподібніше внаслідок того, що номадизм на євразійських степах зміцнів і це далось відчутти на території Подніпров'я й Подністрів'я, де жили трипільці. Трипільська культура перестала існувати, але трипільські племена залишилися на місці, прикриті іменем завойовника, чи сильнішого носія якоїсь іншої культури. Трипільці, як мирні хлібороби, не воювали. Вони залишалися на своїй території, піддавалися сильнішим пришельцям і переживали їх. На протязі століть нащадки трипільців розросталися чисельно, до того ж звичайно тонкі панівні верстви завойовників поступово стоплювалися в автохтонному (пізньотрипільському) субстраті; • автохтонне населення не лише не переставало існувати, але навпаки, скріплювалося чисельно, соціо-економічно й у побутово-культурному аспекті, а згодом і племінно-політично, хоча губилося у тодішній загальній етнографічно-географічній ономастиці (скити — Скитія, сармати — Сарматія) й не було згадуване назагал представниками античної історіографії. В цім аспекті можна говорити про:

- 1) Історично-генетичний зв'язок сучасного українства з трипільцями.
- 2) Безперервну тяглість біологічної субстанції від трипільців до проторусько-українських племен і дальше до останніх, завершуючих етапів етногенетичного процесу українського народу. Протягом довгих століть мінялися покоління, чергуючися одно за другим, але етно-біологічна

субстанція суттєво не мінялася і лишалась в загальному тією самою до сучасної доби.

3) Безперервна тяглість племінно-етно-національної культури автохтонно-хліборобського стилю, фундаменти якої сягають доби Трипілья.

4) І, врешті, та сама територія. Сучасні українці живуть в основному на тій самій території, на якій виникли й скристалізувалися у племінно-етнічному аспекті південно-східні прото-, а згодом ранньослов'янські (ранньо-русько-українські) племена, пов'язані генетично з автохтонно-хліборобськими, трипільськими племенами. Середнє Подніпров'я (Право-бережжя), як терен трипільської культури, залишилося по сьогодні географічним центром території, на якій живе український нарід. Немає сумніву, що слов'янські племена доби Геродотової Скитії мусіли мати якусь племінно-політичну організацію, на чолі якої стояла племінна знать з начальником у проводі. Згідно з реляцією Геродота (IV, 118-119) в часі походу Дарія на скитів зібралася рада "королів" (в оригіналі — базілевс) поодиноких племен, щоб вирішити спільно, чи допомагати скитам проти персів. Між згаданими племенами були й такі, яких представники науки вважають протослов'янами. Те місце в Геродота кидає певне світло на питання племінно-політичної організації протослов'янських племен з доби Геродотової Скитії. Можна більше чим сподіватися, що згадана племінно-політична організація з бігом часу переходила еволюцію у напрямі соціо-політичного прогресу і набирала дедалі, то виразніших форм між-племінних союзів на тлі процесу племінно-етно-культурної, а згодом і між-племінно-політичної уніфікації, що знайшло своє завершення у процесі інтеграції русько-українських племен на тлі суспільства Київської Русі. Одним з кінцевих етапів — кілець тогож процесу було антське об'єднання, племінно-політичним ядром якого стали ранні русько-українські племена, до яких відноситься, перш за все, назва антів, бо інші іранські племінні групи, пізно осілі й напівосілі елементи, були найправдоподібніше лише союзниками й побічним чинником, що більше чи менше гравітував до антського об'єднання. Тому доречним буде присвятити більше уваги антам.

НАЗВА "АНТИ"

Південно-східні слов'янські (прото-русько-українські) племена, далекі нащадки трипільців і предки сучасних українців, виступили на історичну арену наприкінці IV ст. н. е. під збірною назвою "анти". Походження цієї назви ще й досі не в'яснене в науці, бо різні спроби в'яснень не виходять поза межі гіпотез. А. Шахматов вважає, що назва анти не є слов'янського походження, як дехто додумувався у науковому світі, добачуючи у згаданій назві слов'янське окреслення поняття "великий чоловік". За тим поглядом промовляють твердження Прокопія і Псевдо-Захарії, що анти були високі ростом і сильної будови тіла. Сучасні дослідники виходять із засновку, що назва анти є іранського походження, бо в тій мові слово анти

означає людей, які живуть у прикордонній смузі ззовні, поза Іраном, отже не належать до Ірану. Це просто прикордонці Ірану, чужі люди чи племена. Південно-східні слов'янські племена сусідували з іранськими племенами (скитами, сарматами), іранська культура не залишилася без впливів і на територію України з її прото-слов'янськими жителями, в слов'янських мовах виявляються деякі залишки іранізму, отже іранська назва на слов'янському ґрунті мала всі можливості. Тому М. Фасмер і Я. Рудницький твердять, що назва анти є справді іранського походження, що це просто переклад на іранську мову слів "прикордонні люди", "прикордонці", за давнішою термінологією "україніяни". Одначе, треба мати на увазі, що в халдейських і єгипетських джерелах зустрічаємося з назвою анти, яка стосувалася до гірського народу, що жив на Східній Пустелі Тасті або Нубії. В географічній і етнографічній ономастиці трапляються іноді тут і там випадкові подібності-збіги.

В історіографії подибуємо назву анти для означення південно-східних слов'ян у VI ст. Згадки про антив знаходимо в готського історика, Йордана, та його сучасника, Прокопія з Кесарії, а за ними слідкують і інші візантійські історики: Агатій, Менандер, Маврикій (Псевдо — Маврикій), Теофілакт Симокатта й Теофан. Всі названі письменники під назвою антив розуміли південно-східню групу слов'янських племен.

Назва — ант, анти — була притаманна як загалові племен, що входили до складу антської спільноти, так і окремим особам, тобто окремим членам тієї ж антської спільноти. Прокопій оповідає, що анти, найближчі сусіди склавинів, перейшли ріку Дунай і вдерлися з великим військом у візантійські кордони. А згідно з реляцією Агатія Доброгаст, уродженець-ант був полководцем греків (візантіїців) у війні з персами. Ясно, що назва ант, анти не виникла щойно в VI ст., коли почали її вживати візантійські письменники. Та назва постала далеко скорше, хоч невідомо, коли й звідки взялася.

Найдавніша згадка про антив сягає до III ст. На великій яснобілій, мармуровій плиті з III ст., знайденій у Керчі, в списку босфорян, поруч осіб різних національностей, знаходиться напис "ант". Погодін, беручи той напис до уваги, доходить до висновку, що згаданий у написі ант був слов'янином. Якщо так, то назва анти була поширена вже в III ст. Але М. Грушевський каже, що можна сумніватися, чи згаданий напис має етнографічне означення. Одначе, коли взяти до уваги, що над Озівським морем між іншими племенами жили також і анти, що там існувало осіле життя, процвітало хліборобство, розгорталася торгівля з "варварами", а між ними й зі слов'янами, то цей сумнів відпадає, бо наявність анта-слов'янина в Керчі не була якимсь незвичайним, ані неймовірним явищем. У зв'язку з вищесказаним до речі буде пригадка, що назва анти появляється щойно тоді, коли племена антського союзу почали атакувати Візантійську імперію й тим самим привернули до себе увагу візантійських письменників. До того часу південно-східні слов'яни були промовчувани представниками візантійської історіографії. Антське об'єднання напевно

мусіло проіснувати якийсь довший час, скристалізуватися у етно-політичному аспекті та зорганізуватися мілітарно, заки почало атакувати Візантійську імперію. Тому згадка про антів у III ст. може мати своє історичне вив'яснення.

У зв'язку з найдавнішою згадкою про антів, насувається концепція, пов'язана з реляціями, авторами яких були античні письменники Пліній Старший і Помпоній Мела. Вони оповідають, що за їхніх часів мали жити на Підкавказзі, між Каспійським і Озівським морем, у сусідстві кіммеріців, георгів і амазонок — ціссіанти. Деякі новочасні дослідники вважають, що згадані ціссіанти, хоч і виступають під спільною назвою, властиво не творили однієї етнічної групи, а два, зовсім окремі, народи: ціссів і антів. І, власне, тих підкавказьких чи кавказьких антів згадані дослідники намагаються пов'язати зі слов'янськими антами. Але ті кавказькі анти жили в околицях Кавказу, отже на схід від Озівського моря і від Дону, тобто, згідно з тодішнім поняттям, в Азії. Як відомо, згідно з Птолемеєм, ріка Танаїс (Дон) творила границю між європейською й азійською Сарматією. Так отже слов'янські анти жили в Європі, на території Подніпров'я й Подністров'я. Європейські анти були слов'янами, але кавказькі анти могли бути, як припускають дослідники, черкеського походження. Тому керченську згадку про антів треба вважати найдавнішою вісткою про слов'янських антів.

У зв'язку з тим, що до антського об'єднання гравітували політично як союзники деякі іранські племена та пізно осілі й напівосілі іраномовні, племінні групи, які могли походити зі сусідніх теренів Підкавказзя між Каспійським і Озівським морем, могло прийти до помішання понять між справжніми антами — південно-східними слов'янами, політично-етнічним ядром антського союзу, та іранськими союзниками, які лише гравітували до згаданого союзу. Але того роду припущення, як видається, радше не витримує критики, бо Пліній Старший жив у I ст. нашої ери (загинув під час вибуху Везувія у 79 році н. е.). І хоча він згадує про слов'ян, називаючи їх венедями, але поза тим не мав про них ніяких певніших відомостей. По-перше немає ніяких даних навіть припускати, що в I столітті нашої ери існували бодай якісь організаційні зв'язки антського об'єднання, а по-друге, якщо, теоретично беручи, навіть існували, то Пліній не міг би про них знати.

Крім того, подибуємо ще згадку про слов'янських антів у льонгобардських легендах і в Пасхальній хроніці. За свідцтвом Тацита, льонгобарди жили в I ст. н. е. на лівому березі долішньої течії ріки Лаби. На початку VI ст. льонгобарди пересунулися на південний схід і осіли між Тисою і Дунаєм, поширюючи свою владу на Моравію і Чехію. Згодом льонгобарди поселилися за згодою візантійського цесаря, Юстиніяна, в Паннонії й Норікум. Але вони й там не залишилися. Тиснені аварами, покинули й ту територію та близько 568 року рушили під проводом короля Альбоїна до Італії. Здобувши північну Італію, льонгобарди **заснували там свою державу зі столицею в Павії.**

Власне з часів тієї мандрівки походять і льонгобардські легенди. Згідно з тими легендами, льонгобарди мали дійти аж до землі антів, яку в легендах названо Антаб і Антайб, а навіть панувати над антами кілька років. Згадані легенди збереглися до наших часів в оповіданні про початки народу льонгобардів і в Павла Диякона, в його "Історії льонгобардів".

В оповіданні про початки народу льонгобардів сказано, що вони жили, разом з іншими народами, яких було багато, на острові Скаданан. Льонгобарди творили найменшу групу й називалися вінніями та щойно згодом названо їх льонгобардами. Виемігрувавши з острова Скаданан, льонгобарди прибули до країни Голяйд. Пізніше вони володіли землями Антайб і Байнайб, тобто землями антів і бургундів. В оповіданні про початки народу льонгобардів країна антів називається Антайб (Anthaiab), а в Павла Диякона Антаб (Anthab). Павло Диякон у своїй "Історії льонгобардів" стверджує насамперед, що льонгобарди були германського походження й жили на острові Скандинавія. Одначе, коли той острів залюднився до тієї міри, що разом на ньому жити було неможливо, льонгобарди покинули ту батьківщину й прибули до провінції Скорінґа (Scoringa). Там побули деякий час і рушили до Мавринґії (Mauringa). Але на шляху довелося їм воювати з ассипітами, які не хотіли перепустити їх через свої землі. Лише після побіди над ассипітами льонгобарди рушили далі й прибули до Мавринґії. Але й тут вони були тільки деякий час, після чого продовжували свою мандрівку, аж прибули до країни Голянд. Також і в тій країні льонгобарди стояли короткий час, після чого володіли землями Антаб і Бургунтайб.

Так мала б виглядати згадана мандрівка льонгобардів, у світлі льонгобардських легенд, до яких втягнуто й землі антів під назвою Антаб і Антайб.

Зовсім можливо, що льонгобарди, перебуваючи на території Угорщини, могли мати відомості про антів та їхню країну. То був уже VI вік, коли ім'я антів було відоме, коли відбувалися напади на візантійські провінції, коли нарешті і Йордан, і Прокопій заговорили про них. Але виключена річ, щоб льонгобарди володіли антською територією, бо аж так далеко не посувалися у східньому напрямі. Вони провадили війни з ґетами й їх розгромили та володіли їхніми землями, воювали з гепідами, але не воювали з антами, а останні ніколи льонгобардам не підкорялись. Про це говорять лише легенди, але сама історія нічого не знає про панування льонгобардів над антами. Згадані льонгобардські легенди використали Касіодор і Йордан. Цей останній, користуючися оповіданнями Касіодора, яке до нас не дійшло, розповідає і про антів, хоч властиво, як це впливає з його реляцій, антами не дуже то цікавився, а писав про них лише остільки, оскільки це стояло в зв'язку з історією ґотів, яку він написав. До слов'ян відноситься Йордан легковажно, а зате намагався прославити короля ґотів, Германаріха, приписуючи йому могутність і панування над "всіма народами Скитії й Германії", що не відповідає історичній правді й є дуже роздмухане. Вже М. Грушевський

заперечив концепцію легендарної великодержави Германаріха, вказуючи на тенденційність реляції Йордана.

Врешті прийдеться сказати кілька слів про Пасхальну хроніку. В 553 році відбувся у Константинополі 5-ий Вселенський Собор. У висліді того Собору цісар Юстиніян видав Едикт відносно принципів ортодоксійно-доктринальних напрямних віри. У тому, власне, Едикті Юстиніян назвав себе при своїй інтитуляції переможцем антів (anticus), хоч насправді ніколи ним не був.

Очевидно, ми не можемо ставити на рівні напівлегендарних вісток про антів (якщо вони дійсно відносяться до антів — південно-східних слов'янських племен, жителів Подніпров'я й Подністров'я, а не є звичайною випадковістю подібності в багатющому матеріалі географічно — етнографічної ономастики!) у згаданих льонґобардських легендах і в Павла Диякона з вітками візантійських письменників, базованими на історичних даних, головно на звідомленнях про взаємовідносини між Візантійською імперією і, з другої сторони — антами, які позначувалися або конфліктами, або союзами, непевними й змінливими в залежності від політичних обставин і міжплемінних кон'юнктур на території південно-східної Європи.

Досліди над антами мають уже свою історію. Зокрема в нашій науці присвячено їм особливо в останніх часах відносно багато уваги. Дехто з дослідників, напр., Дворнік, занадто "іранізує" проблему етнічного визначення антів, відхиляючися таким чином від історичної правди. Протилежне явище подибуємо серед деяких наших кіл, діяльних на відтинку популяризації української історії, зокрема ранньої історії, часто в стилі легкої публіцистики й, як звичайно, з певною дозою патріотизму, що рсходиться з елементарними засадами наукового об'єктивізму. Звичайно, фаховий дослідник ранньої історії Руси-України мусить уникати того роду тенденції, які не мають нічого спільного з наукою. Але дехто з представників нашої історичної науки попадає у другу, протилежну екстрему, дивлячися підозріло й з недовір'ям до вислідів археологічних розкопок і ранньоісторичних дослідів, як на домену не зовсім певних і віродостойних історичних даних. Це переважно дослідники новітньої, модерної доби, які мають інклинації дивитися на історію з позицій сучасности в стилі американізму, не стараючися розуміти глибше старіших фаз історичного процесу. До них треба зарахувати здебільшого вихованків американських університетів (хоча не всіх) і тих, які заамериканізувалися у академічному аспекті. Для таких проблема антів не лише в аспекті політично-державної організації, але ще більше етногенетичної проблематики має напівмітологічне забарвлення, бо, мовляв, "справжня" наука починається щойно від дослідів "фактичних" джерел — документів. Приходячи до денного порядку над того роду концепціями "модерністів", представники старої школи навіязують до академічної традиції доби М. Грушевського, який починає свою історію України-Руси від палеоліту й який має своїх послідовників на тому полі. Деякі наші науковці — колеги в Україні —

продовжують в несприятливих обставинах підсовєтської дійсности те діло, включно з Брайчевським.

А в діяспорі також були й є дослідники, які являються послідовниками науково-дослідної лінії Грушевського, продовжуючи таким чином кращі традиції його Школи. Туди належить також недавно померший Я. Пастернак, який не вагався ствердити, що стоїть на наукових позиціях визнання найстарших праісторичних коренів етногенетичного процесу українського народу від палеоліту через епіпалеоліт (мезоліт), а дальше епоху трипільської культури, добу Геродотової Скитії, добу антів аж до порогу державної організації Київської Русі. В тому самому дусі писав М. Чубатий, називаючи антів, у своїй праці про княжу Русь-Україну та виникнення трьох східнослов'янських націй, першими історичними предками українського народу. І хоча такий наголовок розділу про антів у вищезгаданій праці Чубатого може виявлятися на перший погляд занадто популярним, то по суті він не розбігається з історичною правдою, коли взяти до уваги самий факт, що головним етно-політичним ядром антського об'єднання були південно-східні слов'янські, тобто проторусько-українські племена. І той саме факт дозволяє історикові ідентифікувати антів, як ранньо-русько-українські племена, нащадків трипільців і предків українського народу. Правда, Грушевський уважав, що якоїсь сильнішої політично-державної організації анти не мали, але зате він прихилився до погляду ідентифікування антів у етнічному аспекті як південно-східних слов'ян, отже ранньо-русько-українські племена, які взяли участь у розвоєвій племінно-етнічній базі процесу формування українського народу. В часі, коли Грушевський писав третє видання першого тому своєї Історії, історична наука й археологічні досліді ще не стояли на такому поземі, як нині, й тому погляд Грушевського про слабу політично-державну організацію антів вимагає певного скорегування у світлі новіших дослідів. До того ж, до речі, варто пам'ятати, що дане історичне явище треба розглядати зі становища часу й обставин, в яких воно виникло, а не з позицій сучасного дня.

Хоча анти появились на історичній арені щойно в IV ст. н. е., це не були якісь нові племена, пришельці з інших теренів. Навпаки, це були автохтони української території, які мали за собою довговікову історію, сягаючу принайменше неолітичної доби, якщо не палеоліту. Трипільці, котрі прославились своєю, порівнюючи, високою культурою й виробом мальованої кераміки, були їхніми предками. Анти творили в загальному етнічно об'єднану й однородну групу племен. М. Грушевський, який присвятив антському питанню багато уваги в окремії розвідці, поміщеній у "Записках НТШ", а крім того на сторінках першого тому своєї Історії, висловив погляд, що антські, південно-східні слов'янські племена творили етнографічну цілість, звану в новітній добі русько-українською народністю. Цей погляд Грушевського підтверджують не лише історичні, але й археологічні дані, репрезентовані черняхівською культурою, що належить до доби антів. Як відомо, у зв'язку з вивченням історії раних, пів-

денно-східніх слов'янських, тобто прото-русько-українських племен, на особливу увагу заслуговують пам'ятки культури полів поховань часу III-V ст. нашої ери, тобто пам'ятки черняхівського типу, названі від могильника, дослідженого в селі Черняхів, Київської області. На підставі дослідів поселень і могильників черняхівського типу можна дійти до висновку, що носії тієї культури стояли високо своєю економікою й культурним рівнем, прикметним для хліборобів, серед яких досить високо розвинулося ремесло. Знайдені римські монети на теренах поширення культури черняхівського типу свідчать про розвиток торговельних відносин, як внутрі, так і назовні. Такий рівень матеріальної й духової культури відповідає політично-мілітарному значенню антського об'єднання, а також і часові, бо доба черняхівської культури особливо (III-V ст.) в загальному синхронізується з добою існування антського об'єднання (IV-VI ст.). Відмічуючи зник культури черняхівського типу, Шовкопляс каже, що її раптове зникнення можна вияснити якимись бурхливими подіями, на які була такою багатою історія південно-східньої Європи в середині I тисячоліття нашої ери. То був час великого переселення народів і конфлікту антського об'єднання з аварами, з якого анти вийшли настільки ослаблені, що це викликало цілковитий занепад їхнього союзу. Якраз час зникнення черняхівської культури покривається з добою важких політично-воєнних змагань антів з аварами. Війни мусіли мати фатальні наслідки для економіки та матеріальної й духової культури антів, найправдоподібніших носіїв черняхівської культури. Погляд Грушевського про антів, як нащадків трипільців і предків сучасних українців, має свій глузд також в аспекті генетичного зв'язку минулих, тобто праісторичних, сучасних антській добі та майбутніх, тобто післяантських часів аж до новітньої доби — покоління у довгому етногенетичному процесі українського народу на різних етапах процесу формування народу в антропологічному, психологічно-культурному й політичному аспекті. До того доходить ще й географічний чинник, бо територія поширення трипільської культури — Подніпров'я й Подністров'я, територія протослов'янських племен доби Геродотової Скитії й територія антів у загальному покриваються географічно зі собою. Південно-східні слов'янські племена, як предки сучасних українців, виникли з індоєвропейського населення й постійно жили на території України без якихось радикальних перемін. Правда, на причорноморських степах жили євразійські кочові племена, переходили різні орди, але все те було проминаючим явищем. Бо одні орди витискали інших номадів, вибивали себе взаємно, тонка панівна верхівка поволі топилася в автохтонному, хліборобському субстраті, а решта згодом вела напівосіле й в кінці осіле життя, гравітуючи щораз, то більше до автохтонного населення. Таким чином відбувався і приплив свіжої крові, головно зі сторони іранського етнічного елементу, що скріплювало південно-східні слов'янські сили, які й так розросталися на протязі довгих століть від Трипільля аж до доби антів. Тому візантійські письменники підкреслюють, що антів є дуже багато, численні племена, які в битвах перемагають ворога

своєю чисельністю.

Коли порівняти матеріяльну культуру антів з матеріяльною культурою Київської Русі, зокрема IX-XI ст., то видно наглядно, що культура тих пізніших часів містить у собі багато спільних елементів, спільних рис із матеріяльною культурою антів. Старі корені подніпровської культури виявилися вельми стійкими й життєздатними. Це зовсім зрозуміле. Бо культуру пізніших часів творили етнічно ті самі люди, той сам народ — нащадки антів. Згадана тяглість і безпереривність культури антів до доби Київської Русі є тепер доказаною й безсумнівною, у світлі новіших археологічних дослідів, сконфронтованих з писаними джерелами. В сучасній науці східноєвропейських народів, які найбільше зацікавлені дослідями ранньої історії Східної Європи, перемагає погляд, що від історії антів до історії Староруської держави, тобто Київської Русі, йде безпереривна лінія розвитку. В аспекті погляду про тяглість культури антів до доби Київської Русі варто звернути увагу й на духовість, тобто релігійні вірування ранніх південно східних слов'янських, отже проторусько-українських племен антської доби та порівняти їх з пізнішою духовістю доби Київської Русі. Прокопій пише, що анти вірили в одного бога, творця громів і пана всього світу та складали йому в жертву воли й інші жертовні звірята. Вони почитали також ріки, німфи й інших духів, а під час складання жертви ворожили. Щоправда, Прокопій не подає, як називався той творець громів і пан усього світу, але можна сподіватися, що це був Перун пізніших часів. Не виключено, що й анти називали свого бога Перуном, лише Прокопій не подає його імени. Інші дані Прокопія про релігійні вірування антів також відповідають пізнішому станові з доби Київської Русі. Духова культура, а головно релігійні вірування — це стабільне поняття навіть в умовах євразійського номадизму. Релігія натуралістично-аграрного стилю існувала принайменше від епохи трипільської культури, якщо не скорше, проходила свої еволюційні етапи через добу Геродотової Скитії аж до доби антів, а звідти до початків Київської Русі й далі аж до прийняття християнства. Хоча навіть з прийняттям християнства вона ще довго існувала в духовній системі двоєвір'я у тому розумінні, що офіційною релігією було християнство, а серед широких прошарків народних мас досить довго покутували ще залишки давніх вірувань з передхристиянської доби. Але й матеріяльна культура антської доби не зникла, лише продовжувала своє існування, хоча й у відмінному виді від попередньої, тобто культури черняхівського типу. Після лихоліття, спричиненого кочовими ордами, південна частина лісостепової полоси Середнього Подніпров'я знову оживає, заселювана південно-східними слов'янськими племенами, які в добі етнічного катаклізму великого переселення народів заховалися у безпечніші, більш північні місця, а як стало спокійніше, знову почали заселювати південну полосу. Їхня культура ідентифікується пам'ятками VII-VIII ст. Вона стала підставою виникнення культури Київської Русі. Як бачимо, війна з аварами послабила антську державу. Те, що візантійські письменники

перестали писати про антів, не мусить зараз означати, що політично-державна організація антів зовсім зникла. Це означає, в першу чергу, що анти не мали сили дальше атакувати Візантійську імперію й тим самим перестали бути предметом зацікавлення зі сторони візантійських чинників. Але елементи їхньої політично-державної організації мусіли задишитися, нехай і в дещо іншому виді. Середнє Подніпров'я, ця Полянська Земля, не зважаючи на послаблення, залишилася осередком економічного, культурного й політичного життя при наявності торговельних відносин з причорноморською смугою. Коли політичні умови змінилися на краще й Полянська Земля скріпилася та піднеслася економічно, вона виступила знову на політичну арену, розгорнула на ширшу скалю зовнішню й внутрішню торгівлю, стаючи етно-політичним ядром у процесі організації Русько-Української, Київської Держави. Київська Русь засяяла як політично, так і культурно на всю Східню Слов'янщину.

Центром антської території було Середнє Подніпров'я і воно так і залишилося центром етнографічної української території. Правда, в часах грізної небезпеки й безпосереднього натиску зі сторони евразійських орд населення шукало захисту й безпечніших місць, відпливаючи на захід, на територію Галичини, або на сучасну Волинь, а також на північ, де життя було спокійніше. Але воно ніколи не виходило поза межі пізнішої етнографічної української території, яка від віків була в його посіданні. Одначе, коли небезпека минала, згадане слов'янське населення знову поверталось на залишені у часі небезпеки землі, тим більше, що слов'янські племена розросталися й потребували дедалі то більших теренів для заселювання. Такі відпливи зі загрожених теренів на захід і північ напевно траплялись не раз і не двічі. Все ж таки це була своєрідна "стабільна флюктуація" південно-східніх слов'янських племен, які тактично відпливали на захід, чи північ у межах своєї території, не віддаляючися від неї. Та більші, чи менші острови південно-східніх слов'янських поселень були й на теренах Причорноморщини, як це виходить з реляцій Геродота. Русько-українські племена уличів і тиверців ще в IX ст. жили у степу, а їхні оселі доходили до Чорного моря. Отже згадані відпливи населення української території не були абсолютно під знаком територіяльних змін, лише тимчасовим забезпеченням життя й особистої свободи. Коли врешті в XVIII ст. напади азійських орд закінчилися, українське населення колонізувало весь степ по Чорне море й таким чином привернуло раз назавжди стан, який існував у VI ст., про який говорить Йордан і Прокопій.

В науці, головно західнього світу, можна стрінутися з поглядом, що, мовляв, сарматські племена, які витиснули скитів, винищили населення південно-східньої Європи. Це мало б називатися "сарматизацією" південно-східньої Європи, що, одначе, не відповідає дійсності й такий погляд не виходить поза межі гіпотез. Термін "сарматизація" треба розуміти в політичному аспекті, тобто, що сармати заволоділи на якийсь час південно-східньою Європою й накиннули її свою панівну назву, аналогічно

це було й перед тим, у добі скитського панування. Замість "Скитії" наступила "Сарматія" — термін політичний, який згодом еволюціонував до географічного поняття. Але корінне, автохтонно-хліборобське населення так і залишилося на своїх місцях, прикрите панівною назвою нового завойовника.

Одним з основних питань антської проблематики це те, що вони були слов'янами. Антів вважаємо нащадками трипільців. Коли ж трипільці були індоєвропейцями, то такими ж індоєвропейцями мусіли бути анти. Поміж індоєвропейськими етнічними групами анти належали до слов'янської групи, отже були слов'янами. Це їхнє слов'янське походження підтверджують Йордан, Прокопій Кесарійський, Маврикій (Псевдо-Маврикій), Менандер, Теофілакт Симокатта й інші візантійські письменники. Але найясніше, найпевніше й найавторитетніше підтверджують слов'янське походження антів два перші письменники, Йордан і Прокопій. Йордан говорить про це в розділі V і в розділі XXIII своєї "Гетика". В V розділі Йордан каже, що хоч назва слов'ян тепер змінюється з огляду на поділ на племена й зміну території осідку, то однаке вони, тобто слов'яни, називаються в основному склавинами й антами. Знову ж у розділі XXIII Йордан оповідає, що Германаріх, король готів, розгромивши герулів, пішов походом на венетів, тобто слов'ян, які, як це виходить з оповідання на початку, або з каталогу народів, хоч і походять з одного пня, то все ж тепер прибрали собі три назви, а саме: венети, анти й склавини. Прокопій знову ж оповідає, що склавини й анти мали одно ім'я, тобто одну назву, на його думку тому, що жили розсіяно. За давніх часів вони називалися спорами. Дещо далше Прокопій каже, що вони, анти й склавини, мають також одну мову, незвичайно варварську (слов'янську). Так писали візантійські письменники, сучасники антів і склавинів, які їх знали.

В другій половині XIX століття появилася заперечення слов'янського походження антів. З таким запереченням виступив московський учений, А. Кунік. Він вважає, що анти за своїм походженням насправді не були слов'янами, а тільки династами азійського (черкеського?) походження. Вони підкорили собі в VI ст. чорноморських слов'ян і тому вони згадані в візантійських письменників також окремо від слов'ян, як болгари й руси. З того часу зчинився рух коло назви, чи радше довкола питання, яким справді народом були анти й з яким із сучасних народів можна їх пов'язувати? Одні дослідники приймали гіпотезу Куніка, а інші творили власні.

Досі появилася кілька гіпотез про етнічне походження антів. Однаке автори згаданих гіпотез не знайшли дотепер дійсної відповіді на дане питання, не прийшли до якогось позитивного висновку. Причиною такого стану було те, що розв'язку про етнічне походження антів шукали не там, де її можна знайти. Кунік свідомо чи несвідомо спрямував дане питання на маврикі. Бо відповіді на це питання треба шукати не на Кавказі й не серед кавказьких чи інших народів, а на території України й у пов'язанні з ранньою історією українського народу. Що анти були слов'янами —

слов'янського походження, це не підлягає ніякому сумніву. Навіть московські представники підсоветської науки кажуть, що немає ніяких сумнівів відносно етнічної приналежності антів до слов'ян. Те саме каже й словенський дослідник, К. Оштір, який широко аналізує це питання й подає висновок, що слов'янське походження антів ні в кого не викликає сумніву. Антське питання органічно пов'язане з територією України й з ранньоісторичним етапом племінно-етногенетично-політичного процесу формації русько-української національної спільноти. Старшим перед-антським етапом являється стан етнічних відносин на землях України в добу Геродотової Скитії. В добу скитського панування на території України, крім властивих Скитів, жило, як інформує Геродот, багато племен різного етнічного походження й різного рівня культури. Одні жили в межах скитських володінь і підлягали скитам, хоч їхня залежність обмежувалася фактично до плачення данини. Ці племена називалися скитами, хоча ні походженням, ні мовно ними не були. Вони були прикриті загальною географічно-політичною назвою, накиненою завойовником. Інші племена жили поза межами скитських володінь. Вони мали свої племінні, політичні організації з начальниками в проводі, названими Геродотом королями, що завважуємо в описі історії походу Дарія на скитів.

Поміж тими різними племенами були також слов'янські племена, які жили на даній території від віків, як автохтони. Геродот оповідає, що на неврів, яких дослідники назагал вважають слов'янським племенем, найшли з північних пустель гадюки й то в такій кількості, що вони були примушені покинути свої власні терени й шукати пристановища в інших племен. Вони переселилися до країни будинів. Це може бути доказом, що будини були того самого етнічного походження, що й неври, тобто прото-слов'янами. Здається, не буде великої помилки, коли скажемо приблизно, що лісостеп тодішньої української території, який простягався від верхів'їв Дністра й Богу до Горішнього Дінця й Дону, включно з притоками Дніпра, з правого боку Россю і Тасмином, а з лівого Сулою і Ворсклою, був уже в добу скитів заселений слов'янськими племенами. Цей стан не змінився і за сарматських часів. Якщо були навіть і якісь інші неслов'янські племена, то вони або згодом відійшли, або просто змішалися зі слов'янами, асимілювалися, втратили свою попередню етнічну індивідуальність, засвоїли собі слов'янську мову й стали слов'янами. Це можна сказати особливо відносно іранських етнічних груп, які з номадизму перейшли до напівосілого, а згодом до осілого життя, всякаючи поступово в місцевий, автохтонно-хліборобський елемент південно-східнього слов'янського, тобто прото-русько-українського субстрату. Згадані напівосілі й вчасно осілі іранські етнічні групи гравітували політично до антського об'єднання, етно-політичним ядром якого були південно-східні слов'янські племена. Таким способом кристалізувалися у племінно-етно-політичному та культурно-психологічному аспекті при творенні локального, а згодом і етнополітичного патріотизму південно-східні слов'янські — прото-русько-українські племена, які задля спільної оборони в добу мандрівки

народів та в боротьбі зі степовиками й готами об'єдналися, створили союз політично-державного типу й у IV ст. нашої ери виступили на історичну арену під назвою антів.

Незацікавлення антською проблемою у передреволюційній російській науці мало свої, також і політичні, причини. Московські учені, які тягнулися в хвості царської державної політики, піддержували уряд своїми "науковими" теоріями, хоч ті теорії далеко не завжди покривалися з історичною правдою. Антське об'єднання виникло на етнографічно українських землях з усіма дальшими консеквенціями вищесказаного. Отже той факт був органічно пов'язаний з українською територією й з ранньою історією русько-українського народу. Якихнебудь слідів, зв'язків антів з етнографічно московською територією й тим самим з московським народом — не виявлено. Немає ніяких даних у історичних джерелах про те, щоб анти мали якінебудь зв'язки з тими племенами, з яких пізніше витворився московський нарід, тобто з вятичами, радимичами, ільменськими слов'янськими групами й угро-фінами. Згадані племена жили по лісах далеко на півночі, відмежовані від антів непрохідними пралісами. Анти вдержували зв'язки, особливо торговельні, з іранським світом, грецькими і римськими провінціями, отже зі Сходом, Півднем і Заходом, лише не з Північчю.

І коли в тому, північно-східньому слов'янському світі не знайдено ніяких слідів антів, то такі сліди знаходяться у країнах, з якими анти мали торговельні зв'язки. Етнічні групи Кавказу були сусідами антів, а такі народи іранського походження, як скити й сармати, жили на чорноморських степах, отже на землях України, в сусідстві з південно-східніми, протослов'янськими племенами, предками антів, майже ціле перше тисячоліття до нашої ери, а даліше перші століття нашої ери. Над долишнім Доном і над Озівським морем анти були безпосередніми сусідами сарматських аланів, нащадки яких живуть і нині на Кавказі, під назвою осетинців. Анти утримували торговельні зв'язки з народами Передкавказзя. Це, можливо, дало поштовх шукати антів на Сході, серед кавказьких народів.

Чужинецькі дослідники, спираючися на наукових працях учених передреволюційної Росії, дивилися їхніми очима на давноминуле українського народу. Тому коли Кунік заквестіонував погляд про слов'янське походження антів, то це мало вплив і на інших дослідників. Деякі з них прийняли гіпотезу Куніка, а інші пішли своїм шляхом і власними дослідками намагалися розв'язати проблему етнічного походження антів, шукаючи їх не на українській території й не між предками українського народу.

Одним із дослідників, котрі прийняли гіпотезу Куніка, був А. Вірт. Він уважав антів черкеським народом і говорив про державу черкеських антів, яка стала жертвою гунського завоювання, а після смерти Аттилі й упадку гунів пережила свій розквіт. Часи великого розквіту тих черкеських антів припадають, за словами Вірта, приблизно на роки 460 до 550, тобто на часи від упадку гунської держави до воєн з аварами.

Також і А. Ольрік ототожнює антів з черкесами. Він стоїть на

становищі, що анти Йордана й черкеси, то один і той самий народ. У далекому минулому країна черкесів простягалася від Кавказу далеко на північ, а різні джерела доводять, що черкеси довгий час доходили до самого Озівського моря. Вони називали себе "адиге", а по греко-кавказькому *Atixe", або "Антихе". У Птолемея ця назва появляється у формі "Антикай", як назва племені по обох сторонах річки Кубань. Рам'я ріки Кубань, що впадає до Озівського моря, називалося у часах до нашої ери Антикітіс (Страбон). Годі сказати чи згадана назва річки мала якийсь зв'язок з назвою народу. Черкеси мали жити на цілому східньому побережжі Озівського моря ще під кінець середньовіччя. Вони в своїх героїчних піснях називані постійно антами. Також під назвою анти черкесів знали їхні сусіди.

В згаданих героїчних піснях, що їх зібрав Шора Бермурсій, оповідається також про війни готів з черкесами й про поразку, що її зазнали черкеси від готів. У тій війні мав згинути черкеський король Баксан, його сім синів і 80 начальників. Як бачимо з наведеного, впадає у вічі подібність до поразки антів, про яку оповідає Йордан. Вкінці Ольрік наводить, що в черкесів давні предмети називаються антськими. До погляду Ольріка приєднався Г. Шутте.

Відмінного погляду є Н. Жупаніч. Він ототожнює антів з андами, одним із кавказьких племен. Первісно андійці, отже анти, мали жити далеко на сході й значно пізніше прибули на захід і поселилися на Кавказі. Ціссанти, про яких згадують уже в I ст. н. е. Пліній Старший і Помпоній Мела, не творили одного народу, а два народи, ціссів і антів. Помпоній Мела льокалізує ціссантів у сусідстві кіммерійців, ахаїв, георгіїв, керкетів, тобто черкесів. Якщо так, то ціссантів треба б шукати на Кавказі. Відносно антів, то Помпоній Мела й Пліній Старший льокалізують їх у сусідстві ціссів, керкетів, амазонів і Гирканського моря (Каспійського моря). Тому, каже Жупаніч, місце осідку антів для I ст. н. е. треба шукати не між Дністром і Дніпром, а на схід від Озівського моря, тобто в околицях Кавказу. Отже, згідно з поглядом Жупаніча, Кавказ мав би бути батьківщиною антів. Анти були споріднені з кавказькими племенами, бо ж вони самі були одним з тих кавказьких племен і говорили своєю племінною мовою. Але в відношенні до слов'ян ці кавказькі анти були зовсім чужим народом та не знали їхньої мови, звичаїв, бо з ними ніколи не зустрічалися і не стикалися. Лише згодом, коли вони рушили на захід та перейшли Дін і Дніпро, зустрілися зі слов'янами. Але, зустрівшись зі слов'янами, ці кавказькі анти змішалися з ними, асимілювалися. Вони прийняли їхню мову й звичаї, а зі свого боку накиннули слов'янам свою владу й зорганізували їм політично-державне об'єднання, яке в часі наїзду гунів було таке сильне, що під проводом свого короля Боза могло змірятися з войовничими східніми готами. Позатим ці кавказькі анти накиннули південно-східнім слов'янським племенам також і свою назву, яку ті останні присвоїли собі й стали називатися антами. Ці кавказькі анти, каже дальше Жупаніч, відіграли важливу роль у політичному житті слов'ян, але в національному

аспекті їхнє значення не було помітне. Вони змішалися зі слов'янами, загубили свою етнічну індивідуальність, позбулися своєї мови й цілковито зіслов'янізувалися, передаючи слов'янам тільки свою племінну назву й зорганізовану ними державу. Ясно, що серед таких умов Прокопій міг уже впевнено говорити й твердити, саме в половині VI століття, що слов'яни й анти говорять однією мовою.

Так представляється за Жупанічем справа анти у етнічному аспекті. Щодо назви й її походження Жупаніч перед тим, заки висловив свій погляд, наводив думки інших. Згідно з поглядами згадуваних Жупанічем інших авторів, назву анти можна виводити від слов'янського "атін", що мало б означати "великий чоловік". Була також думка, щоб виводити назву анти від німецького "enz", або англосакського "enf", що мало б означати "велетень". Із свого боку Жупаніч каже, що назву анти дасться вяснити кабардинсько-черкеським словом "анд" — народ. Так отже Жупаніч пов'язує слов'янських анти з андами й каже, що вони живуть на Кавказі ще й тепер на тому місці, де жили дві тисячі років тому.

Вернадський, знову, є тієї думки, що анти могли б бути ототоженні з одною етнічною групою сарматів, а саме з одним з аланських племен, предками сучасних осетинців, які живуть на Кавказі. В китайських джерелах говориться, що за давніх часів десь у сучасному Казахстані існувала країна "Ан - тс - ай". Також і нарід, що жив у тій країні, називався Ан - тс - ай. Були це номади. Вернадський гадає, що назва Ан-тс-ай взята можливо з тохарської мови, що мало б означати рівнину. Тобто назва походить від того, що народ жив на рівнині, або у степу. Слово Ан-тс-ай перекладачі читають по-різному: Ан-тс-ай, Ан-тсат, Яньцай.

Протягом довгого часу народ Ан-тс-ай поширив свої володіння далеко на захід, а за династії Хан змінив назву своєї країни Ан-тс-ай на Аланія. З тією зміною назви країни наступила також зміна назви народу, який став називатися аланами. Згідно з поглядом Вернадського, античні письменники перекладали слово Ан-тс-ай двома способами: Птолемей перекладав слово Ан-тс-ай на аси (асайой), а Пліній Старший на анти (анти).

В розшуках за новими теренами для випасу скоту савромати-сармати почали натискати зі сходу на скитів та витіснити їх з наддонських областей і Подніпров'я, внаслідок чого скитам залишився в кінці лише Крим. Головну роль у витісненні скитів та завоюванні північного Причорномор'я у II ст. до н. е. відіграли племена язигів і роксоланів. Останніми мали бути алани, які осіли над Долішнім Доном і на Північному Кавказі.

Вернадський врешті-решт приходять до висновку, що анти були одним із племен аланів. Однак тому, що маємо найвиразніше підтвердження Йордана й Прокопія, що анти в своїй масі були слов'янами й говорили слов'янською мовою, треба прийняти єдино можливу розв'язку питання, а саме, що анти були слов'янським народом, яким правила

сарматська панівна верхівка. Але в іншій своїй праці (Kievan Russia) Вернадський не твердить так рішуче й самопевно, що алани володіли слов'янськими антами, а тільки: "Мабуть панівна верства антів була аланського походження".

В своїй праці про початки Русі Вернадський каже, що в осередку Євразії, на території між Алтайськими горами й Кавказом, жили від непам'ятних часів індоєвропейські народи. Після еміграції арійців до Ірану й Індії, а найбільше до Європи зі західніх груп індоєвропейської спільноти, на центральній євразійській території залишилися ще дві великі групи індоєвропейців, а саме аланська и тохарська. Аланська мова збереглась у осетинців, а тохарська належить до північноіранської групи, індоєвропейської родини. Багато географічних і особистих назв, пов'язаних з територією Русі, походить від аланів. Це й навело на думку, що зовнішні клани або зовнішні племена аланів називалися антами.

За часів скито-сарматського періоду, що тривав приблизно від 700 р. до н. е. аж до 200 р. н. е., західньою Євразією управляли народи чи етнічні групи, котрі говорили іранською (аланською) мовою. Скити правили західньою Євразією від 700 р. до н. е. до около 200 до н. е., а відтак сармати. Не може бути, каже Вернадський, ніякого сумніву, що в часі скито-сарматського періоду кілька слов'янських груп жило в західній Євразії, включно з причорноморськими степами. Венеди були предками західніх слов'ян. Предки південних і східніх слов'ян жили за римського періоду на території, якою правили сармати. В VI ст. н. е. візантійські письменники знають східніх (тобто південно-східніх) слов'ян під назвою анти. Ця назва нагадує нам назву анти римських письменників, Помпонія Мели й Плінія, які писали в I столітті нашої ери. Фактично їхня назва була ціссанти.

Того роду комбінації й припущення мають на меті виказати, що слов'янськими антами володіли алани й що вони творили над ними панівну верхівку. Так звана "аланська розв'язка" антського питання є знаменна, як бачимо, більше чи менше подібними до себе варіантами, спільним знаменником яких є погляд, що алани були творцями антського об'єднання. Алани були кочовиками, жили у степу, займалися скотарством, а поза тим війнами й розбоями. Слов'янські анти, предки літописних русько-українських племен, щоправда, були сусідами іранських етнічних груп, але в основному жили на лісостепу, тобто на північ від степової полоси, були осілими племенами, займалися хліборобством та були відмежовані від скитів, сарматів, а в тому й від аланів. Крім торговельних зв'язків, південно-східні слов'яни не були ближче пов'язані з іранцями, що одначе не означає, що в антській добі деякі іранські етнічні групи, напівосілі й вчасно осілі, не гравітували політично до антського об'єднання й не були з ним так чи інакше пов'язані. Але це наближення прийшло аж у перших століттях нашої ери. В кожному разі, в реляціях Геродотової Скитії ми не подибуємо виразніших слідів якогось ближчого пов'язання протослов'янських племен з іранцями. Правда, так звані "скити-орачі" й "скити-земле-

дільці" (найправдоподібніше протослов'янські племена, висунені більше на південь і прикриті загальною назвою завойовника) були в межах скитського панування, але їхня залежність від скитів обмежувалася у загальному до плачення данини. Свого роду екстремістом на полі "аланської розв'язки" антської проблеми є Зураєв, осетинець з походження, який взагалі виключає південно-східні слов'янські племена з антського об'єднання, вважаючи, що згадане об'єднання творили самі аланські племена. Ми не думаємо, що таке цілковите ігнорування історичних джерел, як Йордан, Прокопій з Кесарії й інші, належить до наукового об'єктивізму. Зураєв у своєму іранському патріотизмі мабуть задалеко зайшов. Але, зрештою, його публікація і так є дуже проблематичної наукової вартости, тому немає сенсу присвячувати їй більше уваги. Йордан і Прокопій виразно говорять, що анти це східні слов'яни, які говорять слов'янською мовою. Твердження, що Прокопій помішав "іранських" антив зі слов'янами, напевно виходить поза рямці академічної дискусії. Прокопій з Кесарії жив у часах правління візантійського імператора Юстиніана I і стояв близько до цісарського двору й армії. Він був дорадником визначного візантійського полководця Велізарія, отже був добре обізнаний зі справами закордонної політики й мав можливість докладніше запізнатися з різними народами й етно-племінними групами, з якими доводилося мати зв'язки, чи стикатися візантійським чинникам як мирним шляхом, так і в умовах збройних конфліктів з ними. Анти загрожували цілості Візантійської імперії, і це, самозрозуміло, змушувало ромеїв поцікавитися ними ближче, що бачимо наглядно в "Стратегіконі" Псевдо-Маврикія, де є подана навіть воєнна тактика, як поступати й воювати з антами на випадок воєнних зударів з ними. "Стратегікон" Псевдо-Маврикія являється цінним історичним джерелом для пізнання обставин і народів, з якими довелось Візантійській імперії бути в конфлікті. Анти раз були в союзі з Візантією, то знову воювали проти неї; деякі анти бували на військовій службі у Візантії й воювали під проводом Велізарія по стороні візантійців. Тому аргумент, що Прокопій не знав добре, хто були анти й якого етнічного походження, не може бути поважно трактованим при академічній дискусії над антським питанням. Прокопій, як історичне джерело, що визначається знанням тодішніх обставин і написано в дусі об'єктивізму й здорового критицизму, має особливе значення для дослідника тієї доби.

Коли б навіть, теоретично беручи, антське об'єднання й було очолюване тонкою іранською верхівкою, в даному випадку аланського походження, то це аж ніяк не змінює суті справи. Бо антське об'єднання знаходилося на території України, основними його силами були південно-східні слов'янські, тобто прото-русько-українські племена, які творили ранню історію Руси-України. Згадана тонка панівна верхівка аланів напевно в скорому часі послов'яншилася, затратила свою давню етнічну ідентичність, прийняла мову й культуру південно-східних слов'ян, а в дальшій консеквенції/й льокально-територіяльний патріотизм, отже тим

самим стала органічною частиною південно-східніх слов'ян — прото-русько-українських племен. В такому випадку єдиним вислідом, що залишився по аланах, була б сама назва антів. Вищеподана аргументація також промовляє за тим, щоб і у тому новому варіанті "аланської розв'язки" антської проблеми включити історію антського об'єднання до ранньої історії Руси-України, як її невід'ємну частину, органічно пов'язану з цілим контекстом ранньо-історичного процесу на землях України. Обставини тодішньої доби промовляють за тим, що деякі іранські, чи може радше іранського походження, етнічні групи тяготіли політично, або були пов'язані воєнним союзом з антським об'єднанням. Не виключено, що іранський елемент був заступлений також і в політичній верхівці того ж об'єднання, але ж основною масою, племінно-етнічною підставою, а в дальшій консеквенції й основним етно-політично-державним ядром антського об'єднання були південно-східні слов'янські племена, наслідниками яких є уже наші літописні племена. У схрещуванні різних гіпотетично-спекулятивних міркувань довкола проблеми антського об'єднання можна натрапити й на деякі сліди пов'язування антів з кельтами, що, однак, не відповідає історичному реалізму тодішньої доби. Найправдоподібніше кельти не жили на території України, можливо, за винятком Закарпаття. Знахідки кельтських виробів на землях України, ті нібито сліди кельтизму на українських землях, це лише доказ торговельних зв'язків населення території України зі Заходом. Кельтські вироби були імпортовані головно зі Закарпаття. Територія України з давен-давна була тереном, на якому перехрещувалися культурні впливи Сходу, Заходу й Півдня. Тому немає нічого дивного, що на землях України подибуємо сліди кельтської культури імпортованого походження. Але від того роду "кельтизмів" на українських землях до концепції пов'язування кельтів з антами — це дуже далекий і непевний шлях. Припущення, що в географічній ономастиці, а в тому й у назвах деяких річок можуть бути сліди кельтської мови, є більш чим непевне й мабуть ближче до міту, чим до історії, тим більше, що, як уже сказано, кельти, за виключенням Закарпаття, не жили на території України.

В нашій праці ми не раз підкреслювали, що антами називаємо південно-східніх слов'ян. Та не так дивляться на ту справу московські історики, зокрема історики давньої, передреволюційної школи, які бачуть в антах не лише південно-східню групу слов'янських племен, а всіх східніх слов'ян. Отже під поняття антів, крім прото-русько-українських племен, підтягають згадані московські історики також і прото-московські й прото-білоруські племена, тобто ті північні чи північно-східні племена, з яких згодом формувався московський і білоруський народи. Погодін каже, що Йордан знає антів над луком Чорного моря між Дністром і Дніпром, а Прокопій говорить про безчисленні племена антів, що живуть на північ від Озівського моря. Його слова, мовляв, дають запоруку, що колонізація слов'ян досягла вже в половині VI ст. Дону. А якщо так, то в антах, мовляв, можна бачити предків усієї східньої галузі слов'янства, а не лише

південно-східніх, тобто прото-русько-українських племен. При цьому Погодін закинув М. Грушевському, що ним нібито керувало патріотичне бажання почати історію України з можливо давніх часів, отже від антської доби.

Однаке тексти Йордана й Прокопія, які себе доповнюють, тобто говорять про одних і тих самих антів, не промовляють за тезою Погодіна. Йордан каже, що анти, найхоробріші з-поміж слов'ян, живуть над луком Чорного моря між Дністром і Дніпром, а Прокопій знову подає, що на північ від утургурів, тобто на північ від Озівського моря, живуть незлічими народи (племена) антів. Отже ні Йордан, ні Прокопій не роблять навіть якогось натяку, що вони думають про якесь ширше коло слов'янських племен. Навпаки, з їхніх реляцій виходить ясно, що вони мають на думці лише племена антів. Територію від Дністра аж до областей Дону на сході заселяли й контролювали політично племена антів, тобто племена південно-східніх слов'ян, без ніякої участі Півночі, відгородженої від Півдня широкою смугою майже непрохідних пралісів. Як не як, а в даному випадку має щось до сказання антропогеографія, яка рішучо заперечує, щоби населення північно-східньої Європи могло брати участь компактними масами в колонізації Подоння у тому часі. Коли б там, тобто в областях Дону, були ще й інші племена від антів, то треба більше, чим сподіватися, що Йордан або Прокопій були б за всіма правдоподібностями про це знали й про них згадали. Це торкається особливо Прокопія, не лише історика, але й представника візантійського політичного й мілітарного світа, в інтересі якого було як слід орієнтуватися у етно-політичних обставинах тодішнього слов'янського світу, що загрожував Візантійській імперії. Якраз хитрі ромеї, тобто греки, старалися панувати над тодішньою політичною ситуацією знанням обставин і застосовуванням до них відповідної стратегії, що й показує згадуваний вище твір Псевдо-Маврикія — "Стратегікон".

Що слов'янська колонізація досягнула в VI ст. н. е., а можливо й скорше, берегів Долішнього Дону, це може, як здається, відповідати історичній правді. Але тими слов'янами, котрі ту колонізацію перевели, могли бути південно-східні слов'яни, отже антські племена. Це підтверджують не тільки Йордан і Прокопій, але також і Менандер, згадуючи про воєнний зудар аварів з антами десь в областях Долішнього Дону.

Процес колонізації південних і північних слов'ян у тій добі мав різні напрямки. І так слов'янські племена, що жили на південь від згаданих вище непрохідних пралісів, прямували на південь у напрямі Чорного й Озівського морів, тобто в напрямі причорноморських степів. Знову ж племена, що жили на північ від тієї ж непрохідної лісової полоси, прямували на північ, на землі балтів, і на північний схід — на землі угрофінів. Такий був приблизно напрям колонізаційних рухів і експансій слов'янських племен у тій добі. Згадана лісова полоса була причиною, що поміж південно-східніми й північно-східніми племенами слов'ян не було ніяких зв'язків впродовж довгих століть, як завважує Платонов. Про цю

непрохідну полосу пралісів згадує Хвойка й Ростовцев. До речі буде пригадати, що й представники советської історіографії не погоджуються з поглядом утотожнювання антів з південно-східніми слов'янами, тобто прото-русько-українськими племенами, й не вважають антського союзу незаперечною частиною виключно ранньої історії Руси-України. Одним із представників московських істориків советської науки, які дотримуються казенного погляду "спільности" усіх східних слов'ян в аспекті як приналежності до антського союзу, так і згодом до Київської Руси (очевидно, зі "старшим братом" на чолі!) являється П. Н. Третьяков, автор змодифікованих варіантів збанкрутованих у світлі наукового об'єктивізму погодінських концепцій.

З метою привласнення антського періоду й згодом доби Київської Руси до історії московського народу й згодом Російської імперії Погодін говорить про якусь напівмітичну, нібито спільну "східнорусскую" галузь слов'янства, частиною якої мали б бути українці. Але ж така "восточнорусская ветвь" слов'янства історично ніколи не існувала. Назва Русь, яка стала назвою народу над Дніпром, а також назвою державної організації з Києвом — столицею (Київська Русь, Русь, Руська Земля), була південно-східньо-слов'янського походження, чого не можуть заперечити навіть підсоветські історики та що знайшло свій вислів і в советській енциклопедії ("Большая Советская Энциклопедия", вид. 2-ге, під гаслом "Русь"). Говорячи про народ рос - рус, Псевдо-Захарія подає, що той народ живе в сусідстві з амазонками, тобто десь приблизно на теренах між долішнім бігом Дону й північно-західнім побережжям Озівського моря, де льокалізовано напівмітичних амазонок (чи радше амазонів, соціяльний лад яких міг визначатися пізніми залишками матріярхату). Якщо згаданий "народ рос, чи рус" був західнім сусідом амазонок, то його треба льокалізувати десь приблизно на теренах долішнього бігу Дніпра, що може відповідати території антів. Очевидно, того роду комбінації, ще й до того з пов'язанням напівмітичних, чи фантастично-екзотичних амазонок, мусять бути трактовані дуже обережно дослідником, щоб не зійти зі шляху історично-реального підходу до тодішніх етно-політичних обставин південно-східньої Європи. Та в даному випадку не так важливо, що згадувана вже Геродотом амазонологія набрала з часом ще більше стилю фантастично-екзотичного, літературного жанру, яким пізніші історики прикрашували свої твори, очевидно, зі шкодою для їхньої історичної вартости. Важливе саме те, що згаданих амазонок льокалізовано в античній добі приблизно в областях Долішнього Дону (а може трохи на захід, в полісі північного побережжя Меотиди, тобто Озівського моря). До речі буде пригадати, що на підставі оповідання Геродота савромати-сармати виникли зі змішання молодого скитського покоління з амазонками. Тому амазонок льокалізовано десь між територією Геродотової Скитії й, з другої сторони, областями поселень савроматів-сарматів, котрі в добі Геродота знаходилися за Доном. Саме на захід від областей, у яких льокалізовано давніше амазонок, лежала

територія, що належала до антських володінь. Коли ж Псевдо-Захарія подає, що "нарід рос-рус" мав жити в сусідстві амазонок, то треба б розуміти, з згаданий нарід був західнім сусідом амазонок, бо на схід від них жили савромати-сармати. А якщо "рос-рус" був західнім сусідом, то це відноситься до населення антської території. В кожному разі, назва Русь пов'язана з предками українського народу й їхньою територією, а рішуче не з фіно-московською Північчю. Лише далеко пізніше московські чинники привласнили собі назву Русь і першу історичну добу русько-українського народу — добу Київської Руси.

Фактично назва Русь відносилася початково тільки до Полянської Землі, між Дніпром на сході, Россю на півдні й Ірпенем на півночі. Терени поза Полянською Землею не охоплювалися назвою Русь. Були це землі, як каже Константин Порфірородний поза Руссю. Північні, московські землі, за Суздальським літописом — були вилучені з-під поняття руських земель. Що більше, у згаданому літописі сказано, що суздальці й ростовці були невдоволені й нарікали, бо київські князі обсаджували їхні землі руськими дружинниками, які були наслані з Русі.

Так отже твердження Погодіна, що існувала якась "східньорусская галузь слов'янства", яка охоплювала українські, білоруські й московські племена, не має за собою історичних основ і є подиктоване політичними тенденціями в інтересах великодержавно-російської рації. Подібне явище подибуємо й серед представників підсоветської історіографії, які нав'язують до великодержавницьких традицій передреволюційної, московської у етнічному, а російської у політично-імперіальному розумінні, історичної науки.

Шахматов у загальному є того самого поляду, що й Погодін. Він бачить у антах предків усього східнього слов'янства — "всього вообще русского племени". Шахматов твердить, що розпад "русского племени" наступив пізніше від появи антів у "південній Росії", як результат його розселення саме з тих територій, що згідно з Йорданом і Прокопієм були зайняті антами. Тому в останніх він бачить предків усього взагалі "русского племени". Але вже літописець Нестор не визнавав спільного походження русько-українських і московських племен, тобто походження південно-східніх і північно-східніх слов'янських племен із одного спільного кореня, з якоїсь напівмітичної праруської народности. Навпаки, Нестор каже, що племена вятичів і радимичів, з яких пізніше з домішкою фінської крові виник московський нарід, походять "от Ляхов". Дехто з істориків пояснює той вислів Нестора так, що вятичі й радимичі прибули десь у V — VI ст. з пограниччя західньослов'янських земель, при чому вятичі осіли в верхів'ях ріки Оки та її приток, а радимичі в басейні ріки Сожу, лівобережної притоки Дніпра. Але Шахматов є цілковито іншої думки. Він твердить, що вятичі Нестора — це не справжні, пізніші історичні вятичі IX-XI ст., а поляки, ляцьке населення, яке в своїй колонізаційній дії — експансії на схід — опинилося над ріками Сожом й Окою і там осіло. Справжні вятичі, каже Шахматов, були тим східньоруським племенем,

яке сиділо в басейні Дону, відірване від дніпрянських співродичів, й тяжіло до іншого, ніж вони, світу. Нестор, каже даліше Шахматов, знає вятичів уже на Оці. Вятичі на Оці — це були нові поселенці в тій полосі, які поглинули старе ляхцьке населення. Переказ про польське походження був природно перенесений на вятичів, коли ті останні появилися на Оці й осіли між ляхами. За концепцією Шахматова вятичі прибули з Прикарпаття над Дон, перебували там довший час і аж наприкінці X або протягом XI ст. покинули свої оселі над Доном і переселилися в басейні Оки, куди їх привели течії Дінця і південні притоки Оки.

На доказ того, що вятичі Нестора мали бути справді ляхами, тобто предками поляків, Шахматов наводить, як приклад, рязанців. За його твердженням, рязанці зберегли у своїй мові, а властиво говорі, такі мовні особливості, що їх легко підтягнути під впливи поляків. Отже рязанці, на думку Шахматова, мали бути тими вятичами, що за Нестором походили "от Ляхов", належали до польсько-балтицької групи та осіли над Горішньою Окою й її притоками.

Але коли б воно так дійсно було, як каже Шахматов, тобто коли б справді вятичі прибули з Прикарпаття над Дон, там сиділи довший час і аж наприкінці X або в XI ст. переселилися у верхів'я Оки, то Нестор напевно про те знав би і написав би. Вятичі творили сильну племінну групу й їхнє переселення не могло відбутися непомітно, щоб про те ніхто не знав. Наприкінці X і з початком XI ст. панував у Русі-Україні Володимир Великий, події за його панування записані й відомі, отже відомо було б і про переселення вятичів. Всі ті припущення є тільки доказом, що московським дослідникам не був відомий стан етнічного заселення тодішнього Подніпров'я і просторів на північний схід від нього. Вони думали, що північні й північно-східні простори були заселені литовцями й угрофінами, з виключенням слов'ян. Ці останні мали з'явитися у верхів'ях Дніпра й верхів'ях Оки щойно в половині першого тисячоліття н. е., або й пізніше, та, мовляв, мали прибути туди не зі заходу, а з півдня. З боєм, а можливо й зовсім без бою, слов'яни зайняли слабо заселені лісові простори й на тих просторах поселилися настало, поширюючи згодом свою колонізаційну дію-експансію на північ і на північний схід, на території, заселені головно фінами. Скільки в тих припущеннях і гіпотетичних комбінаціях науки, а скільки політики — нелегко сказати. Але анти не для всіх істориків були предками "всего вообще русского племени", як казав Шахматов. Чеський учений, Любор Нідерле, бачить у антах не все східне слов'янство, а тільки групу південно-східніх слов'янських племен. Спираючись на текст Йордана, Нідерле твердить, що анти жили тільки між Дністром і Дніпром та що їхнім центром була Волинь. Нідерле не взяв до уваги тексту Прокопія, в якому виразно сказано, що на північ від Озівського моря і на захід від Дону живе безчисленний народ антів. Також Спіцин розглядає антів, як південно-східню групу слов'янських племен. Навіть Третьяков, який обстоює ідею східньослов'янської спільності головно в питанні

походження Київської Руси, каже, що анти Прокопія Кесарійського — це племена Подністров'я і Середнього Подніпров'я, активні учасники боротьби з готами, слов'янський племінний союз, який постав тоді, коли північні області вже давно були слов'янськими. Поширювати назву антів на всі східнослов'янські племена абсолютно нема ніяких підстав. Той же Третьяков каже також, що північні слов'янські племена, які жили в верхів'ях Дніпра або басейні Долішньої Висли, без сумніву були поза межами антського й склавинського союзів.

До тієї групи треба зарахувати ще й Рибакова. Він у своїй праці "Анты и Киевская Русь" каже, що антські племена сиділи в тій частині Східної Європи, яка свого часу була зайнята скитами. Північна межа антів, каже Рибаків, збігається приблизно з північною межею скитських городищ і курганів. Природно, що наявність такого поділу відрізняла історичний процес у антів від такого ж історичного процесу в більш північних племен.

Ясно, що тими північними племенами, на території яких не було скитських городищ і курганів, були слов'янські племена, які жили в верхів'ях Дніпра, над річкою Сожом і над Горішньою Окою та її притоками. Отже ті племена не належали до групи антів і не входили до складу їхнього союзу. Це були зовсім інші племена, які не мали нічого спільного з антською групою. Вони мали свою окрему культуру, яка різнилася від культури антів. Підтверджує це також Юшков. Він каже, що, згідно з Рибаківим, основним ядром території антів було Середнє Подніпров'я від Прип'яті до порогів з теренами допливів Псла, Сули й Ворскли. З того виходило б, що значна частина території, яка згодом була зайнята племенами східного слов'янства (дреговичами, кривичами, радимичами, вятичами, ільменськими словенами, а можливо й карпатськими племенами), не входила до складу території антів.

Існує ще й третя група дослідників, які обмежують антів тільки до племен, що жили над Долішнім Дніпром і Дністром. Нащадками тих південних, причорноморських антів мали бути русько-українські племена уличів і тиверців, про яких говориться у Початковому літописі. Згадана група вчених вилучає з групи антів і позбавляє назви антів усі південнослов'янські племена, що жили на обширах лісостепу. До тієї групи вчених належать Соловейов, Срезневський, Шафарик і Спіцин. Останній намагався прилучити до групи тих обмежених антів ще й сіверян. На його думку, уличі, тиверці й сіверяни творили саме ту обмежену групу антів.

Однак як не існують історичні дані, щоб втягнути до групи антів північно-східні слов'янські племена, так теж нема підстав обмежувати їхній склад до двох чи трьох племен, а їхню територію лише до причорноморської смуги й то лише на захід від Дніпра. Йордан і Прокопій досить ясно й докладно визначили територію антського заселення й тому не бачимо об'єктивних підстав до сумніву і застережень. Згадані письменники жили й писали в VI ст., отже — як сучасники антського об'єднання — мусіли мати досить точні й вірні відомості. Коли б антське

об'єднання обмежувалося до двох-трьох племен, то найправдоподібніше Прокопій не зміг би написати про "безчисленні племена антів". Візантійські чинники мусли добре орієнтуватися відносно чисельности й сили "варварських" племен антського об'єднання, бо це лежало в їхніх життєвих інтересах і політиці збереження імперії.

Одначе, згадані теорії й гіпотетичні комбінації, з підкладом панмоскалізму в етнічному й панрусизму в політично-імперському аспекті, та всякі поширення чи обмежування племінного союзу антів зазнають удару також і з боку археології. Вона заперечує комбінації Погодіна й Шахматова та інших, і силою нагромаджених доказів, коли вже не безпосередньо, то посередньо, підтверджує реляції Йордана й Прокопія.

Десь у II тисячолітті до н. е. знаходимо вже північно-східні слов'янські племена, поселені в верхів'ях Дніпра, інших над Сожом, ще інших у верхів'ях Оки й її приток, доходячи на півночі до басейну Горішньої Волги. Південну межу їхнього поселення на захід від Дніпра творила лісова смуга на північ від ріки Прип'яті, а на схід від Дніпра така ж лісова смуга й болота на північ від ріки Десни, а далі на схід у напрямі Оки й Дону. Правда, Третьяков зараховує до території заселення північно-східніх слов'янських племен також і басейн Десни, але археологічні пам'ятки, що він їх сам же наводить, свідчать проти того й доводять, що басейн Десни належав до Півдня й не був заселений північно-східніми слов'янськими племенами. Городища, житла й могильні споруди над Десною різняться від городищ, жител і могильних споруд над Окою й Горішнім Дніпром. Також і знахідки, що їх виявлено при розкопах городищ над Десною, не зустрічаються на півночі від Десни. А на півдні вони знані в великій кількості на городищах лісостепу, зокрема в Більському городищі. Знайдено й інші предмети, відомі на півдні, а незнані на півночі. Населення території з північно-східніми слов'янськими племенами, що осіли в верхів'ях Дніпра, над Окою і в басейні Горішньої Волги, жило на городищах, розташованих на берегах річок, переважно на важко доступних, підвищених місцях. Ті городища були укріплені високими земельними валами й ровами. Своїм зовнішнім виглядом і розміром вони мало різнилися від укріплених осель лужицьких племен із басейну Висли. Але існувала велика різниця між тими північними, лісовими городищами й, з другої сторони, південними, що находилися у смузі лісостепу. Північні, лісові городища були малі розміром і примітивні, а південні були просторі й кращого вигляду. На північних лісових городищах, що творили оселі, находилися житла-півземлянки зі стінами, обкладеними деревом, а на півдні, в басейні Десни були також півземлянки, але з глинобитими стінами. На північних городищах було звичайно по 10-20 жител, в яких жило 100-200 людей. В житлах були камінні огнища, хоч були також і глиняні. Зустрічаються й печі. Ті городища є наявним доказом, що їх населення прийшло зі заходу, а не з півдня. Вони походять з I тисячоліття до н. е. та з I тисячоліття н. е., але коли вони появились, цього напевно сказати неможливо. Третьяков каже, що існують деякі підстави припускати, що давні городища в лісовій

смузі Східньої Європи появилися ще скоріше, ніж у добі бронзи, на переломі II й I тисячоліття до н. е. Населення тих північних, лісових городищ займалося примітивним хліборобством і скотарством. Але також ловецтво й рибальство становили важливу галузь зайняття й прожитку. Спосіб життя є однородний на всій території північно-східніх племен. Це зовсім зрозуміле. На тій території жило постійно одно й те саме населення, яке при своєму патріархальному, родовому ладі зберегло давній спосіб життя, давню свою культуру й традицію. На півдні на переломі старої й нової ери та в перших століттях нової ери настали важливі зміни внаслідок великого переселення народів, але ті зміни не захопили північних земель, тих лісових просторів, що їх заселяли північно-східні слов'янські племена. Тут залишилося все по-давньому. Оселі північно-слов'янських племен зберегли характер городищ ще й у I тисячолітті н. е. Звичайно, ці городища були розташовані компактними групами, по 3-4 оселі разом, і належали до одного роду, об'єднаного спільною територією.

Похоронним обрядом у південно-східніх слов'ян було тілопалення й тілохоронення. При паленні рештки спалених тіл ховали на полях поховань, званих також полями поховальних урн. Це були могили без земельних насипів, в яких ховано рештки недопалених кісток, звичайно в глиняних урнах, покладених на дно ями. На півночі, в самих верхів'ях Дніпра, на верхній Оці, у верхів'ях Західньої Двини, а також у басейнах озер Ільменського й Чудського існувало поховання іншого типу, а саме кургани з рештками тілопалення. На заході цієї території були поширені довгі кургани, з довгими насипами, а на сході, тобто в східніх районах — були круглі кургани, в середині яких знаходилися останки спалених тіл. У верхів'ях Волги існували в оселях хатки-домики померлих, як це показали розкопи городища в селі Березняки.

У верхів'ях Дніпра, а дальше у верхів'ях Оки й Волги жили нащадки праслов'ян північно-східньої групи, які зі заходу емігрували на північний схід Європи. Нащадками тих праслов'ян північно-східньої групи були також, як виявляють археологічні досліді, вятичі й радимичі. Але це не були племена Нестора, які мали виводитися "от Ляхов", ані не були теж емігранти з півдня, як твердить Шахматов, а прямі нащадки праслов'ян, котрі осіли в верхів'ях Дніпра, над Сожем і в верхів'ях Оки. Отже вони були автохтонами на території, яку займали від давен-давна й на якій жили, відділені від південно-східніх слов'янських племен непрохідними пралісами, болотами, мочарами й озерами.

Вятичі жили в верхів'ях Оки та її приток. Археологи знаходять сліди їхнього перебування також і у верхів'ях Дону. Якщо так, то вони поширили смугу своїх поселень на Горішній Дон притоками, і то як притоками Оки, так і Дону. Притока Дону Тиха Сосна своєю горішньою течією наближається до верхів'їв Оки. В кожному разі вони зайшли туди з півночі, а не з півдня. На території вятичів знаходиться велика кількість слов'янських городищ і курганів, що їх археологи визнали вятицькими. Вятичі й

радимиці витворили свої власні культури, які відрізнялися від культури антів. Деяку схожість із культурою вятичів добачають археологи в культурі сіверян, які жили на Лівобережжі над лівобережними притоками Дніпра, Десною та її притоками — Сулою, Пслою і Ворсклою. Цей їхній погляд мали б підтверджувати досліджені городища у верхів'ях Десни. Однак треба мати на увазі, що сіверяни жили не тільки в лісостеповій смузі, але також і по лісах над Горішньою Десною та її горішніми притоками, хоч і Сейм був покритий лісами. Літописець Нестор оповідає, що сіверяни жили в лісі, як усякий звір, і їли всяку нечистоту. Відомо також, що культура сіверян стояла далеко нижче від культури племен Подніпров'я. Верхів'я Десни й її горішніх приток були наближені до верхів'їв Оки та її горішніх приток. У верхів'ях Оки жили вятичі. Умови життя вятичів і сіверян, головне тих, які жили над Горішньою Десною і її горішніми притоками, не дуже різнилися між собою. Нестор каже, що й вятичі жили по лісах, мов звірі, і з'їдали всяку нечистоту. За більш-менш однакових умов життя могла витворитися до певної міри коли вже не така сама, то в кожному разі наближена до себе матеріальна культура. Отже будовано подібні городища, житла й ховано небіжчиків за подібним обрядом. Треба мати на увазі й те, що ріка Болтва, ліва притока Десни, творила торговельний шлях у напрямі Оки, тож якісь зв'язки між вятичами й сіверянами могли скорше чи пізніше витворитися. Але всього цього не вистачає й не може бути достатнім доказом, що сіверяни належали до групи північно-східніх слов'янських племен, а не до південно-східніх. Сама природа творила тут кордон і відділяла сіверян від вятичів і радимиців у тому розумінні, що сіверяни, без огляду на нижчий культурний рівень, все ж таки тяготіли більше до Півдня, чим до Півночі, бо ж земля сіверян була відтята від північних і північно-східніх земель. На північному заході землю сіверян від землі радимиців відділяли, як каже Самоквасов, непрохідні й пустельні області боліт Перистого й Замгляя та лісові області середньої течії Снова й Ваги, в яких нема городищ і курганних кладовищ. На півночі багніста й лісова область джерел Утечі, Ельни й Дубни відділяла оселі сіверян від південних осель землі вятичів. На східній межі сіверської землі з лівої сторони рік Судості й Десни простягалася незаселена простора смуга землі до сіверських городищ, що знаходилися у межах областей рік Клени й Сейму.

Сіверяни були автохтонами на своїй землі. Вони відомі з часів антського періоду й за всією вірогідністю входили до складу антського союзу. Їхні торговельні, а також до певної міри й культурні зв'язки в'язали їх із Півднем. Також і їхня колонізаційна експансія була спрямована на Південь, а не на Північ. Етнічно сіверяни стояли ближче до полян, ніж до вятичів.

З вище наведеного випливає ясний висновок. Археологія показує, що північна й північно-східня група слов'янських племен була зовсім окремою слов'янською групою, яка витворилася з праслов'ян. Племена, які входили до тієї групи (вятичі, радимиці, кривичі, дреговичі й ільменські словени),

жили своїм власним, окремим життям і різнилися від групи південно-східніх слов'янських племен походженням, культурою і побутом, а також і поховальним обрядом. У північних племен існував поховальний обряд тільки з тілопаленням, а на півдні було практикуване, поруч тілопалення, також і тілохоронення у могилу. Колонізаційна експансія північно-слов'янських племен ішла на північ і північний схід, а південно-східніх слов'янських племен поступала на південь, у напрямі Чорного й Озівського морів.

Отже південно-східня група слов'янських племен, виступаючи під назвою анти, творила зовсім окрему, в соціо-етно-культурному й політичному аспекті, самостійну групу та не належала з північно-східніми слов'янськими (чи радше угро-фіно-слов'янськими) племенами до якоїсь напівмітичної "восточно-русской" галузі слов'янства, бо така "восточно-русска" галузь історично ніколи не існувала впродовж пра- й ранньо-історичних часів.

Деякі дослідники є тієї думки, що назва анти — це виключно політична назва. Кунік і Вернадський добачували в антах династій, які панували над південно-східніми слов'янськими племенами. Польський дослідник Потканьскі думав, що під назвою анти треба розуміти найскорше якийсь політичний союз кількох племен. М. Грушевський вважав, що наші вістки про антів представляють їх у стадії повної політичної аморфності. В даному випадку важко погодитися з Грушевським. Проблема антів, як правдоподібно етнічної групи племен, має уже свою історію дослідів. Ми вже вище сказали, що до антського об'єднання мусіли політично гравітувати деякі іранські раніше осілі й напівосілі етнічні групи, або бути в мілітарному союзі з антами. Все ж таки, в протилежності до вищеподаного погляду Грушевського, до речі буде сказати, що анти творили політичний союз державного типу, про що буде мова далі. Правда, тоді, коли Грушевський висловив даний погляд, стан історичних наук стояв на багато нижче від сучасного в обличчі розвитку допоміжних дисциплін історії, а в тому й досягнень археологічних дослідів. У зв'язку з вищеподаним варто ще раз наголосити, що назва анти була назвою південно-східніх слов'янських, тобто прото-русько-українських, племен, а одночасно назвою їхнього політично-державного об'єднання. Такий погляд базується на реляціях візантійських письменників та на дослідях реальних етно-політичних обставин тодішньої доби в контексті ранньоісторичного процесу на землях України на межі між античною й ранньосередньовічною добою.

ПЕРВІСНА ТЕРИТОРІЯ АНТІВ

Йордан і Прокопій визначили територію антів, отже територію антського заселення, над луком Чорного моря й на північ від Озівського моря, від Дністра на заході й через Дніпро до Долішнього Дону на сході. Але це був територіальний стан антів у VI ст. н. е., тобто в часі, коли задані письменники жили й писали свої історичні праці. Перед появою

антів на історичній арені, тобто майже до кінця IV ст. н. е., стан антської території був інший, отже пересунений даліше на північ. Визначивши прабатьківщину слов'ян у загальному, М. Грушевський каже, що предків українського народу належить умістити в південно-східній частині праслов'янської території, себто на теренах середнього Дніпра, під умовою, що правильно була означена територія слов'янської прабатьківщини. На цій території український народ був би автохтоном. Томашівський пересуває територію прабатьківщини українського народу більше на захід від Дніпра. Він твердить, що історичний резервуар пра-українського етносу знаходився над річками — на Горішнім і Середнім Дністрі, Горішнім Пруті й Бузі, Горині, Случі, Тетереві й Ірпені. І, врешті, Холмський каже, що прабатьківщина українського народу, тобто землі, на яких жили наші предки в найдавніші часи, простягалася приблизно від Середньої Висли по Горішній Дінець і охоплювала Холмщину, Галичину, Волинь, Полісся й Київщину. За південну межу суцільно заселеної території можна прийняти сучасну лінію: Коломия, Вінниця, Черкаси й Суми. Це мала б бути лісова й лісостепова смуга. На південь від тієї лінії у степову смугу людність вклинювалася тільки островами, доходячи в деяких місцях аж до моря. Д. Дорошенко поділяє відносно прабатьківщини слов'ян погляд Нідерле. Він каже, що згідно з думкою Нідерле передісторичну колицу слов'ян треба шукати на території від Середньої Висли на схід до Дніпра й басейну Десни, а даліше від Карпатських гір на північ до білоруського Могилева. Отже східня частина того простору, басейн Прип'яті, Середнього Дніпра й Десни мав би бути прабатьківщиною східних слов'ян.

Немає сумніву, що прабатьківщиною предків українського народу, тобто територією антів перед їхньою колонізаційною експансією на південь у напрямі Чорного моря (що наступило наприкінці IV ст. після відходу готів і гунів на захід, а властиво після упадку гунської держави зі смертю Аттіли), був передусім лісостеп. Крім цього, до батьківщини антів треба, можливо, зарахувати ще й вузьку, південну, сумешню з лісостепом, лісову смугу, а на півдні ті етнічні клини у степу, про які говорить Холмський. Це була в основному територія розселення антів. Галичина, Західня й Північна Волинь та Холмщина були переважно покриті лісами з просторими безлісними прогалинами. Підкарпаття та Закарпаття анти заселили шойно після відходу словенів-склавинів на Балканський півострів. Зовсім можливо, а навіть правдоподібно, що по них залишилася назва "хорвати", — нею охрестив літописець Нестор русько-українське плем'я, яке жило на Підкарпатті. Північну межу антського заселення на захід від Дніпра творила ріка Прип'ять. На схід від Дніпра північну границю антських поселень творили лісові пуці й болота на вододілі Десни й Сожу, а даліше багніста й лісова область джерел Утечі, Ельни й Дубни, на північному сході — вододіл Десни й її приток та Оки й її приток і аж до Дону, а з півдня — безмежний степ. Про якусь стабільну границю на півдні не могло бути й мови. Лісостепова людність посувалася на південь

у напрямі степу, наскільки це було можливе з огляду на несприятливі степові умови життя, а саме нестача води, а головню з огляду на небезпеку зі сторони степовиків, які провадили там номадне життя, займаючись скотарством, полюванням і грабунками-нападами на осіле населення. Предки пізніших русько-українських племен могли посуватися на південь тільки долинами річок і балками. Можливо, що вони доходили й до моря, але це могло бути в околицях Озівського моря, бо там жило осіле населення, яке займалося хліборобством. В загальному у степу жило здебільшого кочове населення.

Вся територія південної України, тобто простори на північ від Чорного моря, а також і Озівського, була степова. Той безмежний степ простягався від Дунаю на заході до кінцевих просторів Європи на сході, а перевалившись через Уральсько-Каспійський перевал, знову поширювався й котився у глибину Азії, до самої Манджурії. І саме той безмежний євразійський степ, який на додаток ніколи не був безлюдним, бо по ньому кочували різні степові орди та менші етнічні групи скотарської культури, які не гордили степовим розбишацтвом, — відтинав антів від культурного світу та його осередків. Зв'язки з культурними країнами відбувалися часто через загрожені степовими номадами терени. Дніпро був тою комунікаційною лінією, водною магістралю, яка лучила територію Середнього Подніпров'я з причорноморською половою, а дальше зі середземноморським світом. Можливість безпосередніх зв'язків з культурним Півднем була радше над Долішнім Доном і Озівським морем, де існувало в ширшому засягу осіле й торговельне життя. Не виключене, що там, над Долішнім Доном, у східній полові Озівського моря, жили й південно-східні слов'янські племена в сусідстві з племенами іранського походження — скитами, а згодом і сарматами. Згідно з оповіданням Менандра, саме там мала відбутися битва антів з аварами. В даному випадку доречно буде пригадати й реляцію Прокопія, який згадує про озеро (Озівське море), що лучиться з Понтом Евксіном (Чорним морем). Дальше він каже, що народи, які там сидять, називалися колись кіммерійцями (тобто в добі до приходу скитів), а тепер носять назву утигурів. А за ними на північ живуть безчисленні племена антів.

Варто зазначити, що, хоча й західною межею території антського поселення над луком Чорного моря можна вважати ріку Дністер, то антські політичні впливи мусіли сягати ще дальше на південний захід, можливо десь аж до Дунаю, бо на південь від Дунаю починалася сфера політичних впливів Візантії. З реляцій візантійських письменників виходить недвозначно, що анти входили в конфлікт із Візантією тоді, коли переходили ріку Дунай і тим самим входили на терен візантійських посілостей. В такому випадку можна б продовжити територію політичних впливів антів від Дунаю, вздовж побережжя Чорного й Озівського морів аж приблизно десь до теренів правобережжя Долішнього Дону. Такий простір каже дослідникові відкинути концепцію складу антського об'єднання з двох-трьох племен, які напевно не змогли б контролювати

політично такий великий простір — від Дунаю до Дону. В даному випадку реляція Прокопія про "безчисленні племена антів" покривається з географічним визначенням етно-політичної сфери не лише самого розселення південно-східних слов'янських, тобто прото-русько-українських, племен, але й контролі в політично-мілітарному аспекті безпосередньо аж до границь візантійських посіпостей над Дунаєм. У світлі вищеподаного можна ще краще зрозуміти зацікавлення видатних ромейських чинників антами, як потенційними противниками у відношенні до Візантійської імперії, проти яких належить стосувати тактику, як політичну, так і мілітарну, подану в "Стратегіконі" Псевдо — Маврикія.

РОЗДІЛ IV

НАРОДИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я Й ПРИОЗІВ'Я ДОБА ГЕРОДОТОВОЇ СКИТІЇ Й ПІЗНІШИХ СТОЛІТЬ

Як для праісторії земель України пізній неоліт і початки енеоліту — доба трипільської культури, так для ранньої історії середина I тисячоліття до нашої ери — доба Геродотової Скитії — являються основними, знаними етапами найстаріших коренів етногенетичного процесу, впарі зі соціо-економічним, культурним і племінно-етно-політичним розвитком автохтонно-хліборобського населення української території на тлі цілого пра- й ранньоісторичного процесу східньої частини Європи. Доба Геродотової Скитії — це ще, порівнюючи, найбільше знаний відтинок історичного процесу на наших землях, бо замаркований у найдавнішому писаному джерелі авторства "батька історії" — Геродота, де етнографічний, географічний та історичний матеріали сплітаються разом, створюючи релятивну цілість історичного процесу тієї доби. Найкращим і найціннішим для дослідника є тут етнографічний матеріал, який дозволяє йому бодай у загальному виді запізнатися з тодішніми племінно-етно-соціальними й культурними умовами на території південно-східньої Європи, тобто в основному земель України — пізнішої території заселення антськими племенами, що творили антське політично-державне об'єднання. Тому доба Геродотової Скитії зі згадуваними "батьком історії" племенами, з яких деякі були південно-східніми протослов'янами, отже предками пізніших русько-українських племен, згадуваних нашим Начальним Літописом, являється тим ранньоісторичним резервуаром у хронологічно-географічно-етнографічному аспекті південно-східнього слов'янства. З нього виловилися племена, які в перших століттях нашої ери одержали назву антів та стали племінно-етно-політичним ядром антського союзу. Тому, впарі з дослідями над антською проблематикою, до речі буде присвятити більше уваги добі Геродотової Скитії й дальшим

століттям кінця першого тисячоліття до нашої ери й на грані між старою й новою ерою, тобто часам, які вже безпосередньо дотичать доби антського об'єднання. Немає сумніву, що між добами Геродотової Скитії й антського союзу існує генетичний зв'язок у соціо-економічному, племінно-етно-культурному й в кінці політичному аспекті на тлі цілого ранньо-історичного етногенетичного процесу автохтонно-хліборобського населення території України та поступового дозрівання до спроможності творити власну політично-державну організацію на своїй території, при повільній інтеграції племен у одно суспільство.

За історичними даними, вже на початку першого тисячоліття до нашої ери жили на північних степових просторах Причорномор'я й Приозів'я кіммерійці, нарід правдоподібно тракійського походження. В най--давніших асирійських текстах маємо натяки, що кіммерійці були змішані зі скитами. Однак Ростовцев твердить, що кіммерійці ніколи не були змішані зі скитами, навпаки, певні дані можуть бути пояснені тільки в зв'язку з їхнім тракійським походженням. Кіммерійці були індоєвропейцями й мали складатися з окремих племінних груп. Страбон каже, що кіммерійці мали колись значну силу над Босфором, який від їхнього імени названо Кіммерійським Босфором.

Кіммерійці займали степові простори на північ від Озівського моря, а також і Чорного моря, по річку Бог на заході, а крім цього ще й Крим. Однак центром їхнього розселення були Керченський і Таманський півострови, що засвідчує та обставина, що з тими теренами є пов'язана географічна ономастика, яка нагадує кіммерійців. Ім'я кіммерійців у тодішньому світі було відоме. Вони нападали на малоазійські країни й пустошили їх. Культурні малоазійські центри зазнали багато шкод у зв'язку з тими набігами. В VII ст. до нашої ери довелось асирійцям вести постійну боротьбу з кіммерійцями. Мілітарну силу кіммерійців творила кіннота, яка була добре зорганізована й належно озброєна. На чолі війська стояли "царі", як це виходить з Геродотової реляції (IV, II), тобто напевно начальники родів чи племінних груп. Походи їхні відбувалися через Кавказ, головно в VIII-VII сторіччях до нашої ери. Кіммерійці звичайно нападали, разом із тракійськими ватагами, а це також засвідчує, що вони були тракійського походження.

Спираючися на переказах і оповіданнях з давніх часів (бо за грецької колонізації північних берегів Чорного моря кіммерійців уже не було на території України), Геродот подає, що кіммерійці жили в чорноморських степах, але згодом були витиснені скитами й переселилися десь до Малої Азії. На доказ цього свого твердження Геродот покликається на існування могили останніх кіммерійських царів над Долішнім Дністром і на топографічні назви, пов'язані з перебуванням кіммерійців у причорноморських степах. Геродот оповідає, що кіммерійці поховали своїх останніх царів у могилі над Тирасом, тобто Дністром, яку можна було оглянути ще в половині, чи в другій половині V ст. до н. е., коли то він побував в Ольвії, грецькій колонії над Богом. Поховавши своїх царів, кіммерійці залишили

чорноморські степи, а скити прийшли й зайняли пусту країну, як подає Геродот. Дальше оповідає "батько історії", що існують у Скитії Кіммерійські Мури, місце Кіммерійської переправи, країна (околиця), яка називається Кіммерія й в кінці Кіммерійський Босфор. Також і Страбон, оповідаючи про народи й племена, що жили над Меотидою, тобто Озівським морем, згадує і про кіммерійців, від імені яких походить назва Кіммерійський Босфор. Він каже, що серед кримських гір була гора, яка називалася Кіммерій, а над Кіммерійським Босфором коло входу в Озівське море мала бути кіммерійська оселя, з якої виряджалися кораблі, що плавали по озері, тобто Озівському морі. Далі говорить Страбон про місто Кіммерик, яке знаходилося на півострові й замикало перешийок ровом і валом.

Геродот покликається також на Арістея з Проконезу, письменника, який мав писати поеми, а також на Гомера, автора двох великих епопей — "Іліяди" й "Одіссеї". В Арістеевій поемі, яка дійшла до нас фрагментарно в творі Геродота, подана вістка про рух номадів і в зв'язку з тим переселення племен у евразійських степах. Геродот переповідає переказ, що арімаспи натиснули на ісидонів, ісидони на скитів, а скити на кіммерійців, які жили над Понтом, тобто Чорним морем, примушуючи їх залишити свою країну.

Гомер також оповідає про кіммерійців у своїй "Одіссеї". Згідно з Гомером, країна кіммерійців покрита вічним туманом і ясне сонце не виглядає там ніколи. Того роду картина віддзеркалює стан тодішніх географічних уявлень. Гомерова доба — це доба мітичної географії, згідно з якою північні терени Балканського півострова потопали в мряці незнання й напівмітичних уявлень. А вже північне побережжя Понту, тобто Чорного моря, тим більше перебувало у вічному тумані. То була мітична країна гіперборей і вічної щастливості, яка межувала з мітичною країною підземелля, де згідно з віруванням античних греків перебували тіні померлих.

Але ця, власне, недостача точніших відомостей про кіммерійців і їхнє перебування на землях України, ці фантастичні перекази про них і їхню країну, покриту вічним туманом і хмарами, схилили Мюленгофа до заперечення перебування кіммерійців у причорноморських степах. Він твердить, що відомості про перебування кіммерійців у причорноморських степах — це комбінація античних авторів, які тим способом намагалися пояснити їхній прихід до Малої Азії. Та проти цього погляду промовляють історичні дані, закріплені в античній історіографії. Кіммерійці жили у причорноморських степах досить довго, два-три століття, як не довше. Вони залишили причорноморські степи, коли натиснули на них із-за Дону скити. Вирішальна сутичка скитів з кіммерійцями могла відбутися десь під самий кінець VIII, або на початку VII ст. до н. е., після чого кіммерійці відійшли до Малої Азії, а на їхнє місце прийшли скити. Кіммерійці представляли собою найправдоподібніше досить тонку панівну верству завойовників, які можливо ще під самий кінець II тисячоліття до нашої ери приїшли на

територію України й прикрили тодішнє автохтонно-хліборобське населення своєю панівною назвою, аналогічно, як це зробили пізніше скити й сармати. Кіммерійці — це найдавніша, історично відома, етнічна група завойовників, яка з'явилася на землях України. Звідки вони прийшли й коли? — не знаємо. Знаємо лише з реляції Геродота про те, приблизно в якому часі серед яких обставин вони залишили територію України. Сама реляція "батька історії", подана в світлі тодішнього історичного реалізму, включно з ономастичними залишками, заставляє вдумливого дослідника трактувати кіммерійців як реальну етнічну групу завойовників, які панували на землях України правдоподібно впродовж кількох століть.

Прогнавши кіммерійців, скити осіли на цілому північному побережжі Чорного моря, а також і Меотиди (Озівського моря). Скити були народом (збірною етнічною групою, що складалася з окремих племен) іранського походження. Вони прибули на землі України із-за Дону не пізніше VII ст. до н. е. й перебували тут у VII-III ст. до н. е. В VII і VI століттях вони створили певну форму політично-державної організації, яка причинилася до релятивної стабільності етно-політичних відносин на євразійських теренах, головню між Доном і Правобережжям Дніпра. Погляд Ростовцева, що, мовляв, скити зорганізували в південно-східній Європі велику й сильну державу, треба прийняти з поважним застереженням. В VII і VI ст. до н. е. скити були номадами низького культурного рівня, при наявності різних племінних груп. Ми не бачимо в реляціях Геродотової Скитії ніяких виразніших слідів, які свідчили б про таку велику й сильну державну організацію скитів, про яку думає Ростовцев. Навпаки, під етнічним оглядом скитська держава творила мішанину різних племен, а до того Геродот виразно каже, що властивих скитів є дуже мало (IV, 81), як це деякі подають. Під назвою скитів виступали різні нескитські племена, а всі вони називалися скитами, хоч скитами не були й говорили різними мовами. Бо скитські завойовники накинули згаданим племенам свою панівну назву. Саме в тому розумінні Геродот оповідає, що допитувався, скільки є скитів, а одні йому говорили, що їх є багато, другі, знову, що їх мало, тобто що властивих скитів є мало. Тому найправдоподібніше більшість населення скитської держави не була скитами.

Згідно з Геродотом, мережа народів, а властиво племен, представлялася у загальному ось як: на північ від Ольвії й округи цієї торговельної, грецької колонії, що її заснували пришельці з Мілету над гирлом ріки Бога (бо від того місця, тобто від тієї колонії, починає Геродот свій опис етнічних відносин) жили калліпіди, яких Геродот називає гелленізованими скитами. За ними жило друге плем'я, що називалося алізони. Алізони, калліпіди й інші за ними притримувалися скитських звичаїв, але сіяли збіжжя та ярину (цибулю, часник), отже займалися хліборобством. Справжні скити, які були номадами, не займалися у тому часі (друга половина VI, і перша половина V століття до нашої ери) хліборобством. Скити почали осідати компактними масами щойно в другій половині IV ст.

Повище алізонів, тобто на північ від них, жили інші племена, що їх

Геродот називає скитами-орачами, які сіяли збіжжя не собі на поживу, а на продаж. Ці племена жили приблизно на теренах над Богом, тобто десь між Дніпром і Дністром, а їхні оселі могли простягатися і на Західне Поділля. Відносно досить багато дослідників вважає скитів-орачів протослов'янами. Такий погляд, як здається, відповідає правді, бо, як уже сказано, властиві скити не осідали в тому часі компактними масами, а тим самим не займалися хліборобством. В даному випадку мова про автохтонно-хліборобське плем'я протослов'янського походження, яке з давендавна сіяло збіжжя не лише для себе, але й на продаж. Тобто управа хліба мусіла мати в даному випадку стару традицію, яка лягла в основу культури й побуту протослов'янських племен, правдоподібно від давніх часів їхніх трипільських предків. Скити-орачі жили десь уже в полосі лісостепу, приблизно на пізнішій Полянській Землі. За скитами-орачами жили неври, а за неврами даліше на північ мала простягатися безлюдна пустеля.

Отже, неври жили десь на північний захід від скитів-орачів, тобто на захід від Середнього Дніпра. Територія неврів охоплювала приблизно землі на північ від Бога й Дністра, десь у верхів'ях Дністра й Бога, а зовсім можливо й на Волині, тобто доходила до південних приток Прип'яті. Неври скитами не були, хоч за повідомленням Геродота мали скитські звичаї. Але в склад скитської держави не входили. Вони мали окрему від скитів племінну організацію. Про неврів оповідає Геродот, що на одно покоління перед походом перського царя Дарія на скитів — вони були примушені покинути перед зміями свою країну й переселитися до країни будинів. Врешті Геродот каже, що на підставі оповідань скитів і греків кожний невр раз на рік стає вовком на кілька днів, а після цього знову прибирає давню людську постать. Тому, що мотив з вовкулаками був питомений давнім слов'янським віруванням, в науці існує назагал погляд, що неврів треба зараховувати до протослов'янських племен. Пов'язування в оповіданні Геродота неврів з віруваннями про вовкулаків та саме льокалізування їхньої території, згідно з реляцією "батька історії", десь приблизно на Волині, можливо на теренах південних приток Прип'яті, дає підстави зарахувати неврів до тодішніх протослов'янських племен. Дуже можливо, що згадувані вище калліпіди, хліборобське плем'я, яких Геродот називає погреченими скитами, *а навіть і алізони належали до протослов'янських племен. Це були осілі хліборобські племена, висунені найдаліше на південь, отже дуже можливо ті етнічні острівці протослов'ян, які в обличчі зростаючого номадизму не залишили своїх теренів і не подалися більше на північ у лісостепову зону. Правда, згідно з оповіданням Геродота, вони мали триматися скитських звичаїв. Але ж Геродот говорить також і про неврів, що вони мали скитські звичаї, а все ж таки в загальному дослідники вважають неврів протослов'янами. Можливо, що силою тодішніх обставин навіть і не-скитські племена, отже й протослов'яни, мусіли більше чи менше притримуватися деяких звичаїв, накинених їм скитським наїзником, але той факт ще не вирішує їхнього

етнічного опрeдeлeння. Бо одні нoмaди-нaїздники відхoдили, a інші прихoдили. Зaтe aвтoхтoни-хлібoрoби зaлишaлиcя нa cвoїй прaдiднiй тeритopії, прoдoвжyючи бyти coбoю.

Згaдaні вищe плeмeнa, вiд кaллiпiдiв дo нeврiв, жили нa зaxiд вiд Бopиcтeнy — Днiпрa. A якщo пeрeйти Днiпрo нa cхiднy йoгo cтopoнy, тo пeршoю вiд мoрy бyлa Гiлeя. Бyлa цe крaїнa, пoкритa лicoм, i звiдci її нaзвa Гiлeя. Нa пiвнiч вiд Гiлeї жили cкити-зeмлeдiльцi. Гpeки, якi жили нaд Гiпaнicoм (Бoгoм), нaзивaли cкитiв-зeмлeдiльцiв бopиcтeнитaми (нaд-днiпрянцями), a вoни (гpeки) cамi ceбe нaзивaли oльвioпoлитaми. Cкити-зeмлeдiльцi, тoбтo хлібoрoби, зaймaли тeритopію нa тpи днi дopoги вiд Днiпрa нa cхiд, дocягaючи рiки Пaнтiкaп (нe oзнaчeнa тoчнiшe лiвo-бeрeжнa рiкa). A щoби пeрeпливти їхню крaїнy Днiпрoм з пiвднy нa пiвнiч, тpeбa бyлo пливти oдинaдцять днiв. Пiвнiчнy мeжy крaїни cкитiв-зeмлeдiльцiв твopилa прocтopa пycтeлeя.

Зa тiєю пycтeлeю нa пiвнiч i пpавдoпoдiбнo нa cхiд вiд Днiпрa, як цe вихoдить iз Гepoдoтoвoї рeлeяцiї, жили aндрoфaгi. Вoни твopили oкpeмe плeм'я, нe бyли cкитaми й нe вхoдили дo cкaдy cкитcькoї дepжaви. Згiднo з oпoвiдaнням "бaтькa iстopії", aндрoфaгi з ycix плeмeн мaли нaйдикiшi звичaї, бo вoни нe знaли, щo тaкe пpавo й нe мaли нiяких зaкoнiв. Aндрoфaгi нocили cкитcькy oдeжy, aлe мoвy мaли cвoю, ociбнy вiд cкитcькoї. Вoни бyли кoчoвикaми й oдинокi з вичиcлeних Гepoдoтoм плeмeн мaли їcти лyдeй, Aнaлiзa Гepoдoтoвoгo oпoвiдaння пpо aндрoфaгiв, включнo з кoнцeпцiєю льoкaлiзyвaння їх дeсь пpиблизнo тpoхи вищe вiд Сepeдньoгo Пoднiпpoв'я, нa тлi тoдiшнiх coцio-плeмiннo-кyльтyрних yмoвин пiвдeннo-схiднoї Eвpoпи виказyє тeндeнцiйнiсть в oпoвiдaннi "бaтькa iстopії", який cвiдoмo чи нeсвiдoмo нa пiдcтaвi iнoдi нaпiвфaнтacтичних oпoвiдaнь гpeцьких кoлoнicтiв "вapвapизyє" в дaнoмy випaдкy eтнoгpafiчнi дaнi пpо aндрoфaгiв. Гoдi й пpипycтити, щoб y oблacтях Сepeдньoгo Пoднiпpoв'я, чи нaвiть тpoхи дaлi нa пiвнiч, y лico-cтeпoвiй пoлoci, жилo плeм'я кaнiбaлiв. Мoжливo, щo й cамa нaзвa "aндрoфaгi" пpилиплa дo дaнoгo плeмeни внacлiдoк якoгoсь тeндeнцiйних мoтивiв зi cтopoни cyciднiх плeмeн, aбo, щo бiльш пpавдoпoдiбнe, гpeцьких кoлoнicтiв. Зa aндрoфaгaми нa пiвнiч пpocтyгaлacя yжe cпpавжнa пycтeлeя.

Нa cхiд вiд cкитiв-зeмлeдiльцiв, тoбтo як yжe пeрeйти рiкy Пaнтiкaп, жили cпpавжнi cкити — тi, якi вeли кoчoвий cпociб життy. Їхнy тeритopію пpocтyгaлacя вiд рiки Пaнтiкaп aж дo рiки Гeppoc нa cхoдi. Бyлa цe пpocтopa крaїнa й, щoб її пeрeйти зi зaxoдy нa cхiд, тpeбa бyлo йти чoтиpнaдцять днiв. Крaїнa cкитiв-кoчoвикiв бyлa cтeпoм, нa якoмy нe бyлo зoвciм дeрeв, зa вийнaткoм згaдaнoї крaїни Гiлeї (Лiciстoї). Зa рiкoю Гeppoc нa cхiд aж дo Oзiвcькoгo мoрy й рiки Дoн пpocтyгaлиcя вoлoдiння цapcьких cкитiв. Бyли цe нaйхoрoбрiшi й нaйчиcлeннiшi cкитcькi плeмeнa, якi вepxoвoдили нaд iншими плeмeнaми, ввaжaючи їх cвoїми рaбaми.

Нa пiвнiч вiд цapcьких cкитiв жили мeлaнхлaйни, нaзвaнi тaк тoмy, бo нocили чopний oдяг (чopнooдeжники). Бyлo цe oкpeмe нe-cкитcькe плeм'я.

Вони мали скитські звичаї, хоча скитами не були й до скитської держави не належали. Повище меланхлайнів лежала безлюдна пустеля й болота.

За Доном на схід жили сармати, які в Геродотовій Скитії називаються савроматами. Їхня територія простягалася від Озівського моря на півдні на п'ятнадцять днів дороги на північ. Ціла країна сарматів (савроматів у Геродота) не мала ні диких, ні свійських дерев. Була, отже безлісним степом. На північ від сарматів жили будини. Земля будинів була покрита різномодним лісом, а на північ від неї простягалася пустеля на сім днів дороги. За пустелею трохи на схід жили тиссагети.

Будини, каже Геродот, це великий і численний нарід. Вони мали ясні очі й ясне волосся. У їхній країні знаходилося дерев'яне місто Гельон — велике, обведене дерев'яним муром, високим і цілим з дерева, а довгим із кожного боку на тридцять стадій. Також приватні дома й святині були побудовані з дерева. В Гельоні були святині грецьких богів, прикрашені на грецький спосіб статуями богів і жертівниками з дерева. Що три роки відбувалися там торжества в честь Діоніса, поєднані з вакханаліями, тобто з оргіями. Гельонці були початково греками, які виселилися з торговельних, надморських міст-колоній і поселилися в країні будинів, тобто правдоподібно заснували там торговельну факторію, котра з бігом часу розвинулася у велике місто. Вони вживали то скитської, то грецької мови. Але будини й гельонці говорили різними мовами й мали окремі звичаї. Будини, тубільці, як виходить з означення Геродотом, були автохтонами на тій землі, але вели кочовий спосіб життя й мали живитися сосновими шишками. Тут також реляція Геродота у відношенні до будинів вимагає критичного підходу: важко припустити, щоби будини — тубільці, тобто автохтони на своїй території, вели кочовий спосіб життя. Поняття автохтонізму й номадізму в загальному себе виключають. Так само й те, що будини харчувалися сосновими шишками, виглядає на непевну реляцію. Нам здається, що країна будинів мусіла лежати не так то й далеко від первісної території неврів, які внаслідок "нападу зі сторони гадюк — з півночі, з пустелі" (правдоподібно зі сторони племені, тотемом якого були гадюки), мусіли переселитися до країни будинів. Можливо, що будини були одним із протослов'янських племен і що заатаковані зі сторони "гадюк" прото-слов'яни — неври подались від ворога до країни споріднених зі собою прото-слов'янських сусідів — будинів. Гельонці не були автохтонами (колишні грецькі переселенці) й не були кочовиками. Вони займалися хліборобством, жили хлібом, мали свої городи й зовсім не були подібними до будинів ні виглядом, ні відтінком шкіри. Очевидно, гельонці не могли бути подібними до будинів, бо перші, з походження греки, мусіли мати темний волос і смагляве тіло, а другі, можливо прото-слов'яни, мали ясні очі і ясний волос. Сам факт, що гельонці жили в країні будинів, знаходячи з ними модус вивенді, свідчить, що між одними й другими не було великих різниць в аспекті цивілізації. Якщо будини були протослов'янським племенем, то — всупереч реляції Геродота — займалися найправдоподібніше хліборобством, а гельонці могли якоюсь

мірою перейняти від них спосіб хліборобського життя. Можливо також, що дальша смуга лісостепової полоси, де жили будини, дозволяла лише на більш обмежений спосіб хліборобського життя у порівнянні з більш південною полосою, і тому будинам приписувано радше кочовий спосіб життя. Греки називали також і будинів ґельонцями, але неправильно. Якби між будинами й ґельонцями існували великі різниці в культурному аспекті, то можна більше чим припускати, що греки це завважили б й не змішували б їх разом, називаючи й будинів ґельонцями. Країна будинів була густо поросла різного роду деревами. В найгустішому лісі, очевидно, в порівнянні з іншими теренами, де дерев було менше, знаходилося велике озеро, а довкруги нього багна й очерети. Там вони ловили видр, бобрів та інших звірят з чотирикутними мордочками. Шкурами з тих звірят будини обшивали свої кожухи, а яйця допомагали лікувати хвороби матиці.

Хто були вищезгадувані Геродотом не-скитські племена з етнічного боку, він не говорить. Він знає лише, що вони не були скитами й говорили іншими мовами, хоч мали культуру й звичаї більше чи менше подібні до скитських. Ті не-скитські народи, а властиво племена, за виїнятком, можливо, алізонів, що імовірно могли бути одним із тракійських племен, жили в лісостепній смузі й назагал займалися хліборобством і скотарством. Туди треба зарахувати також і скитів-орачів. Вони жили вже десь на лісостепу над Богом, між Дністром і Дніпром, і то саме можливо в місці, де Бог і Дністер якнайбільше до себе наближені. Отже скити-орачі жили, поперше, на Правобережжі, а по-друге — на теренах Середнього Подніпров'я. Вони були автохтонами, не емігрували, мали свою культуру хліборобського типу й то так заавансовану, що сіяли збіжжя на продаж. Грецькі колоністи скуповували кожного року сотнями тисяч медимнів збіжжя й вивозили до Греції. На території скитів-орачів виявлено дещо пізніше поля поховань зарубинецького типу, а згодом і поля поховань черняхівського типу, а це все промовляє за тим, що скити-орачі були слов'янами. З такою самою певністю можна говорити про слов'янство їхніх північних сусідів неврів, які жили на території, де формувалося південно-східне слов'янство. Отже, скити-орачі й неври жили в самому центрі на тій території, де відбувався процес етногенетичного формування південно-східних слов'янських, тобто прото-русько-українських, племен. Можна припускати, що й інші племена, головно будини, а дальше меланхлайни й андрофагі могли бути прото-слов'янськими племенами, а якщо навіть і не були, то пізніше асимілювалися й вплилися в масу південно-східних слов'ян. Треба мати на увазі, що південно-слов'янські племена витворилися з хліборобсько-скотарських племінних груп ще далеко перед скитською добою на землях України. Вони там жили і в часі перебування скитів на українській території. Тому можна сміло твердити, що поміж скитськими по назві, а не по суті, племенами були протослов'яни. Звичайно андрофагів не зараховують до прото-слов'ян з огляду на їхній "канібалізм", що, одначе, може бути такою самою казкою, як оповідання про неврів, які, мовляв, мали обертатися у вовків, чи згідно зі слов'ян-

ським віруванням — у вовкулаків. Але Мюлленгоф все одно вважав андрофагів слов'янами. В даному випадку важко сказати, чи маємо тут у Мюлленгофа симптом німецького слов'янофобства на відтинку науки, чи науково об'єктивної, критичної аналізи ранньоісторичного джерела. Бо в німецькій науці не раз траплялися випадки варваризування як прото-слов'ян, так і пізніших слов'янських народів. Як уже сказано, слов'янізування андрофагів-"канібалів" може мати один, або другий характер.

Переповівши за Геродотом відомості про племена, котрі жили на території скитської держави й підлягали владі царських скитів, та про племена, які з півночі й зі сходу сусідували з тією ж скитською державою, прийдеться сказати ще й про ті племена, що були сусідами скитів з півдня й зі заходу. Як виходить з Геродотової реляції, скити займали тільки північну степову частину Тавриди, тобто Кримського півострова, а південна, гориста частина півострова не належала до скитів. Тут, у південному Криму, жила давня передскитська людність — таври. В науці немає певности відносно генези назви Таврида, тобто чи назва півострова (Таврида) походить від назви її мешканців (таврів), чи навпаки. Не виключено, що згадану назву півострова (Таврида) надали йому передскитські панівні племінні групи — киммерійці. Був також погляд, що назва Таврида походить від кельтського слова "toira", що означає гору, гористий терен, гористий край, бо південна частина Криму є гориста. Але греки старалися вияснити ту незрозумілу для них назву від грецького слова "таврос" (бик), бо у кримських степах паслося багато скоту. Згідно з Геродотом, уся гориста частина Криму належала до таврів. Вони, за реляцією "батька історії", мали бути жорстоким племенем, яке жило з грабунків і воєн, а своїй богині приносили людські жертви.

На захід від скитів, над Долішнім Дунаєм, жили траки, які творили групу племен. Згідно з Геродотом, "найхоробріші й найсправедливіші" поміж траками були гети. В сучасному Семигороді над річкою Марош жили агатирси, які своїми звичаями були подібні до траків. Агатирси, каже Геродот, були дуже ніжні й любили носити багато золотих прикрас. Вони мали б мати спільних жінок, щоби бути один другому братами, а як рідні — не почували один до другого ні заздристи, ні ворожнечі. Поза тим, як подає Геродот, агатирси були подібні до траків. З того виходило б, що соціальні умовини зі спільнотою жінок були лише в агатирсів і не поширювалися на всіх траків. Можливо, що у зв'язку зі спільнотою жінок у агатирсів можна допустити якусь форму матриархального устрою в роді. Бо при спільноті жінок батько невідомий, і дитина переходить під юрисдикцію матері.

Так у загальному виглядала Скитія Геродота. З етнічного боку була це мішанина скитських і не-скитських племен різного етнічного складу (іранських, слов'янських і може ще якихось інших) та різного ступеня культури. Під політичним оглядом скитська державна організація творила свого роду федерацію. Політична влада належала до царських скитів, які

твори́ли й очолюва́ли держа́вну організа́цію, з ца́рем на чо́лі. Всі інші скитські й не-скитські племена, що входили до складу скитської державної організації, мали внутрішню автономію, — лише платили панівній скитській верхівці данину. Крім царських скитів, інші їхні племена також мали своїх начальників, яких Геродот називає "царями" (IV, 128).

Скитська державна організація, можна припускати, була першою на землях України. Правда, Геродот говорить про кіммерійців та згадує про могилу останніх кіммерійських царів над Дністром, але на підставі таких нечисленних і непевних вісток важко сказати щось певніше про існування кіммерійської державної організації, про яку нічого не знаємо. Зате маємо більше даних про скитську державну організацію, що можна вважати історичною дійсністю.

Зорганізувавши свою державу, скити встановили зв'язки зі своїми сусідами. Але, не зважаючи на ті зв'язки, номадний спосіб життя давав скитам поштовх до грабіжницьких нападів на чужі країни. Вони робили напади на Малу Азію й сумежні терени в напрямі південного сходу (Каспійське море) та Балканського півострова. Щоправда, скити вдержували зв'язки з грецькими колоніями на північному побережжі Чорного моря, але все одно це не перешкоджало їм робити напади на ті колонії й купецькі каравани. Напади скитів на Малу Азію могли до деякої міри причинитися до великого походу перського царя Дарія під самий кінець VI ст. до н.е. (історики подають назагал дату походу на 512 рік до нашої ери) проти них. Головною причиною походу Дарія були його широкі державно-політичні плани поширити сферу своїх політичних впливів і на територію південно-східньої Європи. Похід Дарія не завершився аж такими успіхами, на які надіявся перський цар. Він закінчився деяким спустошенням частини території, політично контрольованої скитами, які також зазнали певних втрат, бо після того не маємо ніяких вісток про дальші напади скитів на Малу Азію в античній історіографії. Описуючи згаданий похід, Геродот старався применшити його значення й вказати невдачу, яку мав потерпіти Дарій. З другої сторони, "батько історії" старався роздмухати військовий успіх скитів. Отже його реляція про той похід є радше тенденційна по стороні скитів.

Згідно з оповіданням Геродота, згаданий похід мав представлятися у загальному ось як: довідавшись, що Дарій з військом іде проти них і перейшов уже Босфорську протоку, скити, свідомі того, що самі не в силі ставити персам спротив і їх поконати, вислали послів до сусідніх племен із запрошенням на раду. Деякі сусідні племена прислали на ту військову раду своїх представників (у Геродота "королів"). І так прибули на ту раду представники таврів, аґатирсів, неврів, андрофагів, меланхлайнів, гельонів, будинів і савроматів. З'явившись на військовій раді, представники скитів подали представникам інших племен до відому, що Дарій підбив усе на азійському боці, а тепер побудував міст над Босфором і перейшов на цей континент, тобто до Європи. Дарій, говорили скити, перейшов Босфор, підбив траків і збудував міст на Істрі, тобто на Дунаю, бо хоче

підбити все під свою владу. Після цього представники племен почали нараджуватися, що їм робити й яке зайняти становище. Під кінець наради виявилось, що їхні думки були поділені. Гельонець, будин і савромат були однозгідні й заявили, що вони згодні прийти скитам із допомогою. Але представники агатирсів, неврів, андрофагів, меланхлайнів і таврів відмовилися помагати скитам. Вони постановили не брати участі в війні з Дарієм і не давати ніякої допомоги скитам, які, мовляв, перші напали на перські посілости й розпочали війну, а тепер заслуговують на відплату зі сторони персів. Згадані представники сказали, що вони щойно тоді виступлять проти персів, коли ті перші ввійдуть на їхні землі й заатакують їх.

Почувши таку відповідь, скити вирішили не вступати в одвертий бій із персами, лише відступати й нищити за собою все можливе, особливо засипати всі криниці й джерела та нищити траву, аби перси не мали паші для своєї худоби. Вони поділилися на три частини, відступали й нищили все за собою. З другої сторони, вони намагалися втягнути у війну й ті племена, які відмовилися помагати їм. З тією метою вони відступали на території згаданих племен, а перси йшли за ними. Але ті племена не чинили опору, а навпаки, втікали від скитів на північ — у пустелю. Згідно з оповіданням Геродота, скити втікали на північ і на схід, а за ними гнались перси, які мали опинитися аж над рікою Оарос (Волга), звідки почався відступ у напрямі Дунаю. В кінці Дарій дійшов до Дунаю і уникнув таким чином дальших невдач на терені Скитії. Ціле оповідання Геродота про похід Дарія на скитів є фантастичне, бо неможливо є, щоб перси в шістдесятьох днях дійшли від Дунаю до Волги, а звідти й до Дунаю, особливо в умовах тодішньої комунікації й військової техніки. Це ще питання, чи Дарій з військом (очевидно, не таким великим, як подає Геродот) дійшов від Дунаю до Дністра, не говсячи вже про Волгу. Геродот не знав добре географії Скитії й звідси походить його фантастичне оповідання про похід Дарія від Дунаю до Волги, а потім і до Дунаю. Можливо, що Геродот помішав ріку Тирас (Дністер) з рікою Танаїс (Дон) й тому таке непорозуміння й фантазія. Крім знищення, той похід не приніс ніяких змін. Перси повернулися до своєї країни, побачивши, що не звоюють скитів, а скити залишилися даліше панівною верхівкою у південно-східній Європі, але більше не наважувались нападати на Малу Азію.

Реляція Геродота про військову раду перед походом, з участю представників — начальників сусідніх племен, могла б свідчити, що згадані племена мали якусь племінно-політичну організацію й були до якоїсь міри незалежними, бо мали відвагу відмовитись помагати скитам. До речі буде відмітити, що згадувані Геродотом калліпіди, алізони, скити-орачі й скити-земледільці не названі в оповіданні про похід. Це мусіли бути виключно мирні хліборобські племена, толеровані скитами, які потребували їхніх сільських продуктів (головно скитська верхівка) й тому, можливо, скити не старалися пов'язувати їх із військовими діями.

Крім перської інвазії, прийшлося скитам оборонятися й від наступу зі сторони великодержавної політики Македонії. Але найтяжчі часи для скитської державності припадають на другу половину I тисячоліття до нашої ери, зокрема на III століття. Зі сходу стали щораз, то сильніше натискати сармати. Був це, щоправда, народ іранського походження, близький етнічно скитам, але ж це був інший народ, хоч Гіппократ називає сарматів скитським народом. Сармати перейшли ріку Дон і йшли на захід, витискаючи скитів і займаючи дедалі, то більші простори причорноморських степів. Вони просувалися на захід рядами сильних племінних груп, племінних союзів, спершу язигів, потім роксоланів, сіраків і аорсів і в кінці останньої могутньої групи аланів. То був натиск зі сходу. З південного заходу скитська державна організація опинилася під ударами траків, а саме тракійського племені гетів. Зі заходу сунули кельти, а з північного заходу й півночі германські племена скірів і бастарнів. Під ударами тих різних племен і їх натиском скитська державна організація повільно підупадала, її територія зменшувалась, аж врешті обмежилася до північних степових просторів Криму, частини Нижнього Подніпров'я і прилеглих до Ольвії степів. Та мала скитська держава стала називатися, за словами Страбона, Малою Скитією. Території, що перед тим належали до великої скитської держави, тобто степи Причорномор'я і Приозів'я, перейшли під владу сарматів. Ця зміна влади, яка перейшла до панівних сарматів, потягнула за собою і зміну назви території. Замість старої назви "Скитія" з'явилася нова назва — "Сарматія".

В II ст. до нашої ери й ця мала скитська держава у Криму втрачає своє значення. Скити постановили завоювати грецькі колонії над Чорним морем і перебрати торгівлю у свої руки. Вони здобули Ольвію й Каркінітиду, але коли виступили проти Херсонесу й Босфору то проти них виступив Мітридат, володар Понтійського царства, і розгромив їх. Особливу роль відіграв тут полководець Мітридата, Діофант, який під кінець II ст. до н. е. причинився до розгрому решток мілітарної сили скитів. То був останній етап політично-військової сили скитів, обмеженої до території Криму й теренів надморської полоси Долішнього Дніпра. В тому часі (III-II ст. до н. е.) невелике територіально скитське царство переживає свій розквіт. Його столиця, скитський Неаполь, є не лише сильною твердинею, але культурним і торговельним центром тодішнього скитського царства, яке досягло найбільшого політичного значення у II ст. до н. е., за панування царя Скілура. Але та могутність скитської держави була рівночасно початком її цілковитого занепаду, бо скити в своїх планах опанування грецьких колоній пішли далі, як на це дозволяли їхні можливості й сили в нових рамцях обмеженої території й тим самим політично-військових спроможностей.

Окремий розділ ранньої історії України творить доба сарматів. Перед своїм походом на захід сармати жили у степах на південному сході Європи. Однак тому, що згідно з поглядом представників античної історіографії, мого між Європою й Азією творила ріка Танаїс — Дон,

сармати жили на межевій території між Європою й Азією. Скільяк говорить виразно, що від ріки Танаїс, тобто Дону, починається Азія і перший її народ на Понті — савромати (сармати). Також і інші античні письменники означають первісну територію сарматів за Доном, по східній його стороні. Зокрема бачимо це в Геродота.

Отже, коли сармати жили на схід від Дону, у надволзьких і приуральських степах, то їхніми південними сусідами були меоти, які жили на східньому побережжі Озівського моря, на Таманському півострові і в Прикубанні. Деякі дослідники локалізують територію будинів і гельонів на північ від сарматів, але це питання дискусійного порядку. Можна сумніватися у тому, що будини й гельони жили аж так далеко на північному сході, тобто десь в областях Горішнього Дону.

Звідки прибули сармати на надволзькі й приуральські степи, ще й досі не в'яяснено. Не було однозначності щодо їхнього походження і серед античних письменників. І так Діодор у своєму оповіданні про скитів каже, що сармати виведені скитами з Мідії. По довгих роках сармати розмножилися, зруйнували й обернули в пустелю більшу частину Скитії (треба розуміти — причорноморську полосу) й вигнали її людність, тобто головню племена скитів. Отже, згідно з Діодором, сармати були переселенцями з Мідії. Беручи до уваги одяг і озброєння сарматів, з одної сторони, та одяг і озброєння партів з другої, Помпоній Мела при порівнюванні їх знаходить схожість між ними й на тій підставі доходить до висновку, що між сарматами й партами існує спорідненість. Гіппократ, як уже згадано, називав сарматів скитським народом. Пліній уважав сарматів нащадками мідян. Геродот приймав спорідненість сарматів зі скитами, беручи до уваги подібність мови. Одначе тому, що між тими двома мовами (чи радше діалектами) існувала деяка різниця, Геродот пояснює ті різниці обставиною, що сарматська мова з давніх часів була перекирена, бо амазонки не вивчили як слід скитської мови.

Античні письменники називали сарматів гінайкократами, тобто такими, що ними правлять жінки, тобто що мужчини в сарматів підлягають жінкам. Скільяк, здається, один із перших говорив, що нарід сарматів правиться жінками. Ефор і Геродот пов'язують сарматів з амазонками й з цього зв'язку виводять владу жінок у сарматів.

Найбільше оповідає про савроматів — сарматів та амазонок Геродот. Амазонки вели бій із греками над Термодонтом, але програли. Греки набрали амазонок на три кораблі й подалися з ними у відкрите море. Але на морі амазонки кинулися на греків і побідили їх. Цим способом вони заволодили кораблями й стали вільними. Одначе, вони не знали на мореплаванні, не вміли орудувати веслами, стерном, вітрилами й тому були здані напризволяще вітру, що почав носити їх по хвилях моря. В кінці вони прибули до Кремной над Озівським морем, у країні скитів. Тут залишили кораблі й помандрували до заселеного краю. Зустрівши табун коней, захопили його, посідали на коней і стали грабувати землі скитів. Скити не вміли з'ясувати собі цього явища, бо не розуміли їхньої мови.

Вони думали, що це мужчини, й почали битися з ними. Але з трупів на побоєвищі довідалися, що це жінки, й постановили не воювати з ними, а післати юнаків, яким також заборонили битися. Юнаки скитів стали табором близько амазонок і почали робити те саме, що й амазонки. Тоді амазонки, побачивши, що скитські юнаки їм нічого не роблять, стали й самі виходити з табору й наближатися до табору скитських юнаків. Скоро вони познайомилися й обидва табори об'єдналися.

Амазонки жили з полювання і грабунків, що не подобалося скитським юнакам. Тому вони запропонували амазонкам піти разом з ними до їхніх батьків і включитися у скитську племінну спільноту та вести спокійне життя, як пристало жінкам. Але амазонки не погодилися на такий спосіб життя. Навпаки, доказуючи, що між ними й скитськими жінками не було б згоди, бо вони звикли до іншого способу життя, амазонки вимагали від скитських юнаків, щоб вони взяли від своїх батьків належну їм частину майна й разом з ними, як своїми жінками, переправилися за Дон і там поселилися. Юнаки поступили згідно з бажанням своїх жінок-амазонок, переправилися за Дон, ішли три дні на схід від Дону й три дні на північ від Озівського моря, а прийшовши на місце, де вони тепер живуть, поселилися. Тому то сарматські жінки з давніх-давен ведуть свій спосіб життя. Вони їздять верхи на полювання, разом зі своїми чоловіками, а то й без них, ідуть на війну й носять однаковий із чоловіками одяг.

Помпоній Мела оповідає, що сармати це войовниче плем'я, свобідне, непокірливе, а до того ще й жорстоке й люте, бо навіть їхні жінки беруть участь у війнах, нарівні з чоловіками. Для більшої догідности рухів випалюють у дівчат праву грудь, внаслідок чого рука робиться свобіднішою для кращого нанесення ударів ворогові.

Немає сумніву, що в оповіданні Геродота про скитських юнаків і амазонок находимо більше чи менше фантастичного елемента. "Батько історії" старався правдоподібно на свій спосіб спрагматизувати саме явище подібности скитів до савроматів-сарматів. Одні й другі були іранського походження, мали подібну мову, бо сармати говорили "зіпсованою" скитською мовою (тобто одним із діалектів іранізму), мовляв, у висліді того, що амазонки недосконало вивчили мову скитських юнаків, пізніших своїх чоловіків. До того ж у поданому Геродотом етнографічному матеріалі, що стосується савроматів-сарматів, подибуємо ремінісценції пізнього матриярхату. Все те треба було якось вяснити. І "батько історії" якраз "вяснив" усе те в оповіданні про скитських юнаків і амазонок в такому аспекті, на який дозволяв стан історичної науки тієї доби. Треба мати на увазі, що Геродот, іменно "батько історії", був якраз першим істориком, який формально зірвав зі старшою традицією писання історії — з логографією, але по суті досить багато мітографічного елемента залишилося ще і в його праці. Живучи в часі, який був межею між логографією й прагматичним писанням історії, Геродот, як дитина своєї доби, вправді ступив ногою на шлях прагматичного розуміння історіографії, але не зумів що цілковито зірвати з методами старої школи

логографів.

Отже перенесення напівмітичного елемента про амазонки на сарматів було безумовно відгомонам колишнього у них матріархату, залишки якого могли існувати довгий час, навіть до доби Геродота, а може й пізніше. Це могло бути пов'язане зі соціальним і політичним устроєм, який панував серед сарматських племен і міг викликати враження панування жінок над мужчинами.

Сармати були поділені на цілий ряд більших і менших, відомих нам і невідомих племен. Помпоній Мела каже, що сармати становили один нарід, але поділений на кілька племен з різними назвами. Такої самої думки був Пліній. Він каже, що над Доном живуть сармати, нащадки, як кажуть, медів, а самі поділені на багато народів (племен). Згодом сарматські племена об'єдналися і творили союзи. За Страбоном можна відзначити такі сарматські племінні союзи: аорсів, сіраків, язигів, роксоланів і аланів. Всі вони початково жили над Доном і там теж потворилися ті союзи. Але кочовища аланів мали сягати аж до Аральського моря.

Натиск сарматів на скитів почався у III ст. до н. е., а можливо і скорше, хоч початково могли це бути тільки грабіжницькі напади. Але вже в II ст. до н. е. сармати володіли причорноморськими степами. Одні скити були підкорені сарматами, а інші помандрували на Крим, де створили Малу Скитію.

Що сармати вже на початку II ст. до н. е. жили в чорноморських степах, засвідчує Полібій. Стан розселення племен у чорноморських і приозівських степах, як інформує Страбон, представлявся у загальному так: на схід від Дунаю знаходилася гетська пустеля (на підставі реляції Страбона можна припускати, що Дарій з військом блукав саме по тій пустині гетів), за якою жили тирігети, племена тракійського походження, можливо частина придністрянських гетів, а за ними сарматські племена, а саме язиги й урги. Ці племена жили між Дунаєм і Дніпром. Багато з них було номадани, але були й такі, що займалися хліборобством. По сусідству з тирігетами й германцями жили бастарни, правдоподібно й самі германського походження, поділені на кілька племен, з яких деякі називалися атмонами й синодами, а ті, що займали Певку, називалися певкінами. Дальше на схід між Дніпром і Доном, найдальше на півночі, жили роксолани. За Доном жили скити без племінного означення, а також сармати: аорси й сіраки, що простягалися на півдні до Кавказьких гір. Одні з них були номадами, інші перебували в стадії вчасно осілого життя, отже жили в шатрах і займалися потроху хліборобством. Коло Озівського моря жили меоти. Дальше на схід, за Каспійським морем, жили східні скити. За Доном проживали також алани. Амміян Марцеллін каже, що за Доном алани заселявали безмежні скитські пустелі. Вони (алани) названі так слідом за назвою гір.

Той територіальний стан розселення сарматських племен після

їхнього походу на захід і витиснення скитів із причорноморських і приозівських степів на Крим промовляє за тим, що язиги були сарматами й вони очолювали той сарматський рух та були передовою частиною цього походу на захід. Але тут виринає питання, хто були з етнічного боку ті язиги, яких Страбон зараховує до передової частини сарматів та ще й називає їх царськими? Чи справді вони були сарматами? В історіографії ще з античних часів існують відносно язигів й їхньої етнічної приналежності два погляди, чи радше гіпотези. Один із них, репрезентований у старині Ефором, Страбоном й іншими, є такий, що язиги — це сармати, тобто група сарматських племен. Другий погляд, репрезентований Деметрієм і іншими, каже, що язиги не були сарматами, лише меотами. Зі сучасних дослідників цей погляд репрезентує М. Ростовцев. Він твердить, що язиги були меотами й вони під тиском сарматів рушили на захід, немов їхній авангард.

Але, теоретично беручи, коли б навіть погодитися на той другий погляд, що язиги були меотами (про них говорить Скипак, що вони живуть під владою жінок), то одначе треба сказати, що язигів лучили якісь ближчі зв'язки зі сарматами, зокрема з роксолянами. Діон Коккеян оповідає, що римський цісар Марк Аврелій тому, що язиги виявилися для нього корисними, скасував багато з накладених на них обов'язків і дозволив їм удержувати зв'язки з роксолянами через Дакію кожного разу, як тільки дасть на те свою згоду її правитель.

Язиги були справді передовою частиною сарматського руху, без огляду на те, чи вони були сарматами чи меотами й чи вони рушили на захід з власної волі, чи під тиском сарматських племен. Вони рушили на захід десь на початку II ст. до н. е., хоч могло це статися навіть скорше. Наприкінці II ст. вони зайняли вже території між Дніпром і Дунаєм. У I ст. н. е. язиги були вже над Тисою, в долинах якої поселилися, займаючи землі між Дунаєм і Тисою. У Птолемея вони називаються метанастами, тобто переселенцями. Дунай перейшли язиги зимою, коли ріка покрилася льодом. Про той перехід язигів льодом через Дунай оповідає Овідій Назон у своїх листах з Понту, перебуваючи тоді на засланні в Томах.

Язиги спочатку вороже ставились до римлян, але, переможені Марком Аврелієм, були примушені підкоритися й визнати римський протекторат. Як уже сказано, вони не платили податків і мали право утримувати зв'язки з роксолянами. Після відходу язигів на терени Угорщини роксоляни зайняли їхнє місце на схід від Дунаю.

Роксоляни — була це одна з наймогутніших і найчисленніших орд сарматських племен. До часу свого походу на захід роксоляни жили у поволзько-уральських степах і тут була їхня первісна батьківщина. Тут також вони зформувалися в роксолянський союз. А в тім і інші сарматські союзи формувалися на схід від Дону, десь на поволзьких просторах, і звідти рушили на захід, у причорноморські степи. Доказом того, що роксолянський союз формувався десь на сході від Дону, на поволзьких **теренах, де вони мали постійно жити, є діагональні поховання (від кута до**

кута), ідентичні з I ст. н. е. на степах Лівобережної України з такими похованнями з I ст. до н. е. на Поволжжі. Роксоляни йшли слідом за язигами. Коли ці останні пересунулися за Дніпро та зайняли землі між Дніпром і Дунаєм, роксоляни зайняли землі між Доном і Дніпром. Доказом вони цього є у I ст. до н. е., можливо під кінець I ст. Дальший їхній похід задержали гети, хоч і не надовго. Але й пізніше тільки частина пересунулася на захід за Дніпро й до Дунаю. Головна маса роксолян залишилася між Доном і Дніпром. Роксоляни були початково вороже наставлені до скитів і навіть допомагали херсонесцям у конфлікті зі скитами. Пізніше вони змінили своє наставлення до скитів і навіть стали їхніми союзниками.

Страбон за Артемідором з Ефезу оповідає, що коло 109 р. до н. е. дійшло до війни між Мітрідатом Евпатором, царем Понту, і скитським царем Палаком, сином Скілура. Причиною тієї війни був Херсонес, якому почали загрожувати скити. Херсонесці звернулися за поміччю до Мітрідата, який післав своє військо під проводом полководця Діофанта на поміч Херсонесові. Почалася війна. Роксоляни післали скитам на допомогу 50.000 війська під проводом Тасія. Вони вважалися войовничим народом. Але проти зімкнутої і прекрасно озброєної фаланги кожне варварське плем'я і легко озброєне військо було безсильним. І справді, роксоляни числом 50.000 війська, не змогли встояти проти 6.000 вояків під проводом Діофанта. Більша частина роксолянського війська загинула. Роксоляни були легко озброєним військом. Вони носили шоломи й панцирі зі сирої волової шкіри й сплетені з пруття (лози) щити. Офензивною, атакуючою зброєю служили списи й мечі. Подібним способом була озброєна більшість варварів.

Щоб вшанувати Діофанта, як переможця скитів і роксолян, херсонесці з Радою на чолі видали в його честь декрет. В тому декреті говориться, власне, про згадану війну й про перемогу Діофанта над скитами й роксолянами. Декрет був виданий після закінчення війни й здобутої перемоги, отже десь наприкінці II ст. до н. е. Роксоляни названі в цьому декреті реक्सинами. Декрет поміщений у виданні античних надписів північного побережжя Евксинського Понту, за редакцією Латишева.

В половині I ст. н. е. роксоляни зайняли територію між Дніпром і Дунаєм. Наблизившись до кордонів Римської імперії, роксоляни почали непокоїти римські провінції, зокрема Мезію. Тацит каже, що вони робили це радше зі зухвалости й дикости, маючи на увазі попередній, минулорічний успіх і думаючи більше про грабунки. Роксоляни, каже далі Тацит, стійкі, але тільки як кіннота; піхотою — бояться у першому бою. В 70 роках н. е. роксоляни напали на римську провінцію Мезію. Війська було близько 7.000 кінноти. Але напад не мав успіху. Римляни перемогли роксолян. Оповідуючи про той напад роксолян на Мезію, Тацит каже, що напали роксоляни, сарматський народ.

В II ст. за царя Адріана (117-138 рр.) роксоляни доходили до кордонів римської провінції Дакії. В III ст., разом з іншими племенами

Північного Причорномор'я робили напади на римські провінції й тиснули римлян у напрямі до Долішнього Дунаю. Роксолян зустріла та сама доля, що й інші племена у чорноморських степах: в 70-х роках IV ст. гуни розгромили роксолян, а тих, що зберегли своє життя, пігнали на захід. Останню згадку про роксолянів знаходимо у Йордана, готського історика.

Третьою за Страбоном і останньою групою сарматських племен, що прибула в другій половині I ст. н. е. на землі України, були алани. Була це збірна назва сарматських, а можливо й не-сарматських племен, що об'єдналися й виступали під спільною назвою — алани. Вони жили перед своїм приходом у чорноморські степи за Доном. Амміян Марцеллін каже, що алани заселяли безмежні степи за Доном, тобто степи азійської Європи, яка починалася якраз на схід від Дону й простягалася до Аральського моря, а то й далше. Свою назву, за твердженням Амміяна Марцелліна, алани одержали від гір.

Отже, у чорноморські степи алани прибули десь у половині I ст. н. е. й поширили свої кочовища до Дніпра. Частина аланів перейшла Дніпро й просунулася до Долішнього Дунаю. В II ст. н. е. алани об'єдналися і створили могутній союз під своїм іменем. Вони створили також і сильну військову організацію. Маючи військо, алани провадили загарбницькі війни. Амміян Марцеллін каже, що вони мало-помалу постійними перемогами знесли сусідні народи й поширили на них назву своєї народности, як перси. Стара назва "сармати" була тепер заступлена новою назвою "алани". Павло Оросій наводить назву "Алянія" для території на північ від Чорного моря. Описуючи Європу, яка в нього починається від Дону, каже, що на сході знаходиться Алянія, по середині Дакія, де є також Готія, далше Германія, де більшу частину займають свеви. У всіх тих країнах живуть 54 народи.

Алани, як зрештою всі сармати, були іранського походження, отже зовсім зрозуміло, що етнічно, а навіть і мовно були зближені до скитів. Лукіян, порівнюючи аланів зі скитами, каже, що алани мають зі скитами однакову мову, однаково вбираються, а тільки інакше носять волосся. Різниця фактично була та, що скити носили довге волосся, а алани стригли. Також і Амміян Марцеллін описує аланів, як Геродот скитів. Він каже, що алани ведуть кочовий спосіб життя, бродячи по безмежних просторах. Вони не мають жадних домів, не займаються хліборобством, харчуються м'ясом і в великій мірі молоком. А поза тим живуть на возах, прикритих закривленими дашками з дерев'яної кори, й перевозять їх по безмежних степах. Прийшовши на місце, де знаходять вдосталь паші для своїх стад і кінських табунів, вони отаборювалися та уставляли вози навкруги. Зуживши всю пашу для худоби, вони знову везли свої, так сказати б, міста, розміщені на возах. На них, як каже Амміян Марцеллін, злягаються мужчини з жінками, на них родяться й виховуються діти, бо це їхнє постійне житло. І куди б вони не прийшли, то те місце вважають своїм домашнім огнищем.

Поганяючи перед собою запряжених тварин і стада, алани їх

випасали. Найбільше дбали вони про коней. Але, як каже згаданий історик античного світу, там є вічно зелені рівнини на перемину з гаями овочевих дерев і тому, куди б вони не переселились, не терплять недостатку ані в харчах для себе, ані в паші для худоби. А те все спричинює вогка земля й багато річок. Все, каже Амміян Марцеллін, що вже з огляду на вік і стать непригоже до війни, держиться возів і займається мирними справами. Молодь, зжившия з їздою верхи, вважає ганьбою ходити пішки. Завдяки різноманітним вправам юнаки стаються відважними войовниками. Тому всякі небезпеки й війни справляють їм вдоволення, а смерть на війні робить їх шасливими. Алани нічим так не чванилися, як убивством чоловіка. Шкіра, здерта з відрізаної голови вбитого, була прикрасою їхніх бойових коней.

Амміян Марцеллін порівнює аланів з гунами й каже, що вони зовсім подібні один до другого, а різниця є тільки та, що алани ніжніші й культурніші. Для грабунків і на полювання алани їздили на меотські болота й до Кіммерійського Босфору, а навіть до Вірменії й Мідії. Рабство в аланів не існувало й всі вони почувалися вільними. На суддів вони вибирали таких, котрі довгий час славилися воєнними подвигами.

Алани перебували на землях України відносно недовго. В II-III ст. витискає аланів і взагалі сарматські племена зі західньої частини причорноморських степів готська еміграція. Наприкінці IV ст. появились гуни. Вони вдарили на аланів і розгромили їх, а з тими, які залишилися, склали союз і разом ударили на готів. Після розгрому готів алани й гуни пішли на Захід. Але після упадку гунської держави алани поділилися на кілька частин. Одна частина приєдналася до вандалів і свевів, взяла участь у їхніх походах і разом з ними дійшла до Іспанії й Північної Африки. Друга частина під проводом Кондака переходить кордони Візантії й поселяється в Долішній Мезії, тобто в сучасній Добруджі. Але не всі алани зі самого початку емігрували, деякі залишилися за Доном на своїх давніх місцях. Вони переходили через Кавказ і робили напади на Мідію і Вірменію. Рештки тих аланів, загнані в Кавказькі гори, збереглися й дали початок осетинському народові. Частина аланів збереглася в Криму.

На аланах закінчилося панування племен іранського походження на землях України. Але племена іранського походження займали тільки степові простори. Північні, лісостепові простори заселяли племена, які займалися хліборобством і були іншого походження. Племена іранського походження стало кочували й рільництвом не займалися. Ці північні, лісостепові племена були в загальному незалежними, мали свої племінні організації і ні скитам, ані сарматам не підлягали. То були племена автохтонно-хліборобського населення, нащадки трипільських племінних груп, отже здебільшого протослов'яни, до яких повільно долучувалися недавно осілі племінні групи іранців і топилися у автохтонно-хліборобському субстраті як у побутово-культурному, так і соціо-племінно-етнічному та в дальшій консеквенції і в політичному аспекті. Поза обсягом панування племен іранського походження були також північні береги

Чорного моря, де жили греки в заснованих колоніях.

Окрему сторінку в ранній історії Руси-України займають грецькі колонії на північних берегах Чорного моря. Початок грецьким колоніям на північних берегах Понту, тобто Чорного моря, дали, перш за все, торговельні зв'язки греків із північними племенами, котрі жили на сучасних українських землях. Такі зв'язки згаданих племен із середземноморським Півднем існували з давніх-давен. Скотарсько-хліборобські племена, які жили на землях України ще в III та II тисячоліттях до нашої ери, мали торговельні зв'язки з населенням західного побережжя Малої Азії та з населенням узбережжя Егейського моря. В оповіданні Геродота про гіперборейців, які мали посилати свої жертви на Дельос (IV, 32-35), знаходимо найдавніші ремінісценції торговельних зв'язків між хліборобськими племенами земель України й половою Егейського моря. Згадка, що гіперборейці завивали свої жертви в пшеничну соломку, висилаючи те на Делос, може бути далеким відгомном перших спроб експорту збіжжя, в даному випадку головно пшениці, з території України до полосу Егейського моря. Немає сумніву, що торговельний шлях із Малої Азії на північні береги Чорного моря промостили фенікійці, а перейняли його пізніше малоазійські греки, головно з Мілету. То був, власне шлях, яким ішли пізніше грецькі колоністи в напрямі північного побережжя Понту, де починали організувати й закладати перші факторії, а згодом і колонії. Торговельні вимоги, а це була вимінна торгівля, дали почин торговельним складам, торговельним факторіям. В науці є погляд, що першими факторіями були риболовні станиці зі складами риби, що їх греки експортували до своїх метрополій. А щойно згодом наступила на більшу скалю організація експорту збіжжя, що його тисячами медимнів експортовано до Греції. І саме ці торговельні факторії стали зав'язком грецьких колоній на північних берегах Чорного моря. Колись давно греки називали Чорне море Негостинним морем (Понтос Аксейнос), бо морські бурі не раз знищували грецькі кораблі, а в понятті мітичної географії Понт знаходився десь далеко на краю Землі, куди за — словами Гомера — сонце не заглядає ніколи. Щойно пізніше, коли обрій географічних понять поширився і грецька Метрополія почала одержувати тисячі медимнів пшениці та інших продуктів з північних берегів Чорного моря, в грецькому світі перейменовано згадане море з Негостинного на Гостинне (Понтос Евксейнос). Провід у колонізації вів Мілет, грецьке місто в Малій Азії. Але й інші міста закладали свої колонії. Таким чином у VII і VI ст. до нашої ери північні береги Чорного моря вкрилися грецькими колоніями. Зокрема ціла низка колоній виникла у Криму, що називався у античній добі Таврією.

До значніших грецьких колоній зараховувався Тирас, заснований недалеко гирла Тираса (Дністра), на місці сучасного Акерману — Білгороду. Мешканці тієї колонії називалися тирітами. Над гирлом ріки Бога, недалеко сучасного Миколаєва, була заснована колонія Ольвія. Саме згадану Ольвію відвідав у половині V ст. до нашої ери Геродот —

головне історичне джерело до ранньої історії Русі-України. У Криму, поруч інших, менших колоній знаходилися три більші й важливіші колонії, а саме: Херсонес, званий Таврійським, пізніше русько-український Корсунь, а далі Теодосія й Пантикапей. По другій стороні Кіммерійського Босфору — на Таманському півострові знаходилася Фанагорія, де згодом у добі Київської Русі виникла Тмуторокань. На півночі, над берегом Меотиди, тобто Озівського моря, на лимані Дону була заснована колонія, яка від ріки Танаїс (Дон) називалася Танаїсом.

Як бачимо з вищеподаного, колонії засновувалися при гирлах рік або безпосередньо над морем, і вони були в зв'язку зі степовою й лісо-степовою людністю. Торгівля була вимінна. Греки привозили зі своєї батьківщини різні матеріали та метали й керамічні вироби, олії й всякі прикраси, а ті привезені товари замінювалися за невольників, худобу, хліб (збіжжя), рибу, хутра, вовну й шкури. Отже торгівля була матеріальною базою існування колоній. Вони скоро багатіли й перетворювалися в сильно укріплені міста, які на взір грецьких метрополій ставали поступово містами-державами в розумінні грецької *поліс*. Грецькі колоністи не займалися ні хліборобством, ні скотарством, а жили тільки тим, що їм давала торгівля.

Важливу роль у тих торговельних відносинах відігравали ріки. Вони були від найдавніших часів найдогіднішими й найбезпечнішими комунікаційними шляхами. Торговельні каравани, що пересувалися сухоходом, часто ставали жертвою грабіжницьких нападів зі сторони перебуваючих у степах кочовиків, хоч це траплялося не раз і на ріках. А все ж таки ріки були в загальному великою безпекою від того роду нападів. Такою комунікаційно-водною магістраллю був Борістен — Дніпро, що відіграв величезну роль не лише в торговельних стосунках, але й у аспекті загально-культурних зв'язків земель України з культурними краями чорноморсько-середземноморської полоси. Греки, в протилежності до скитів, не творили на землях своєї нової батьківщини одноцілої державної організації, яка охоплювала б усіх греків з їхніми колоніями на північних берегах Чорного й Озівського морів. Вони засвоїли собі в своїй старій батьківщині грецький партикуляризм і сепаратизм. Ті самі методи стосували вони і в новій батьківщині, хоч тут існували зовсім інші умови, які вимагали сильної державної організації й об'єднання, щоб забезпечитися перед степовиками, звичайно грабіжницькими ордами. Як уже згадано, за грецьким зразком кожна колонія-місто творила окрему державу, не пов'язану з такими самими іншими містами-державами. Устрій тих колоній-міст був республіканський. Верховна влада спочивала в руках народу — народніх зборів і сенату. Виконними органами були архонти й стратеги, але їхня влада, за винятком Таврії, не сягала поза мури міста. Дещо інакше виглядала справа в Босфорському царстві, де влада архонта в висліді економічного й політичного росту Босфору почала еволюціонувати в напрямі необмеженої влади пануючого, отже царя. Така необмежена влада була в руках спадкоємних пануючих Археанактидів і

Спартокидів. Під кінець IV ст. до нашої ери титул архонта затрачує своє первісне значення і взагалі зникає у політичному житті Босфорської держави, де Спартокиди починають називатися уже пануючими, себто царями.

Багатства тих міст-колоній силою факту штовхали степовиків до грабіжницьких нападів, нищення або вимушування платити данину. Степові номади в своїй основній масі були грабіжницькими племенами, які, крім скотарства, займалися грабіжницькими війнами. Саме ця небезпека, загроза грабіжницьких нападів, була причиною, що грецькі міста-колонії були сильно укріплені. Греки-міщани за мурами міста обороняли своє життя, майно й політичну незалежність, а також і особисту свободу, щоб на випадок здобуття міста варварськими племенами не потрапити в рабство.

Східні грецькі колонії по обох боках Кіммерійського Босфору пішли далі на шляху організованого спротиву кочовикам. Небезпека грабунків і втрати політичної незалежності застала їх об'єднатися й зорганізувати спільно державне життя. Таким чином виникла над Кіммерійським Босфором держава — Босфорське царство. Постало воно внаслідок об'єднання босфорських міст приблизно 480 р. до нашої ери. Але не всі грецькі колонії об'єдналися й ввійшли до складу Босфорської держави, а лише ті, що знаходилися по обох боках Кіммерійського Босфору, тобто на Керченському й Таманському півостровах. Перше місце серед грецьких колоній, що ввійшли в склад Босфорської держави зі західного боку Кіммерійського Босфору, займав Пантікапей, розташований на місці сучасної Керчі, укріплений міцними мурами й валами. Пантікапей причинився головно для справи зорганізування Босфорської держави й був її столицею. Амміян Марцеллін оповідає, що Пантікапей був метрополією мілетських колоній Кіммерійського Босфору. Згідно зі Страбоном, Пантікапей був центром морської торгівлі. В його руках зосереджувалася морська торгівля й він мав майстерень на тридцять кораблів. Розгорнувши торгівлю на широку скалю, Пантікапей скоро розбагатів, а водночас став культурним осередком не лише в масштабі грецького населення, але й місцевого, тобто автохтонно-хліборобського, а то й панівної верхівки скитів, яка почала гравітувати до грецьких культурних центрів і автохтонно-хліборобського населення, перебираючи собі звичай набагато культурніших хліборобів та форми вигіднішого життя за грецькими зразками. Взагалі треба взяти до уваги, що грецька культура, яку колоністи привезли зі собою, яка й далі напливала з Греції та яку вони й самі творили, поширювалася на території України. З другої сторони, ця греко-понтійська культура підлягала впливам також і місцевого, тобто автохтонно-хліборобського населення. Населення Босфорської держави було мішане й немає сумнівів, що воно також мало більше чи менше значний вплив на чисто грецьку культуру. Таким способом витворилася своєрідна культура, яка поруч грецьких елементів мала також льокальні, тобто "варварські" впливи. З часом дійшло навіть до того, що льокальні

елементи взяли перевагу над грецькими (Деякі представники підсоветської історичної науки, а в тому й В. Блаватській, внаслідок патріотичних тенденцій стали на становищі, що з часом культура місцевого населення перевищувала культуру грецьких колоністів й впливала значно на неї. Автор редактованої нами праці правдоподібно міг бути під впливом такого погляду, який, до речі, є дискусійного порядку, — редактор Ол. Д.).

Дальшими колоніями на Керченському півострові, що ввійшли до складу Босфорської держави, були Німфей, Діоскурія, Кіммерик, Кітей, Тірітака, Мірмекій і Партеній та інші менші колонії. З кавказької сторони приєдналися до Босфорської держави: Фанагорія — центр азійських босфорян, до якої привозили товари суходолом із кавказьких країн, Кеппи, Патрей, Корокондама, Гермонасса, Ахіллій, і Горгіппія, столиця і порт синдів. Врешті, до Босфорської держави належав Танаїс, що знаходився у лимані Танаїсу, тобто Дону. Згідно зі словами Страбона, Танаїс був найбільшим торговищем для варварів після Пантикапею. Тут босфорські греки торгували з варварами, які жили по одній і другій стороні Дону. Крім цього греки ловили на берегах Озівського моря у великій кількості рибу, яку солили. Солоня риба була важливим предметом торгівлі й транспорту.

Як уже сказано, Босфорська держава виникла у висліді об'єднання босфорських міст близько 480 року до нашої ери. Творцями її були пануючі (архонти) з династії Археанактидів. Ця династія володіла Босфорською державою до 438 року. Це підтверджує Діодор сицилійський. Він каже, що ті, які володіли Босфорською державою, називалися Археанактидами. В 438 р. влада перейшла до Спартока I (438-432), який став засновником нової династії, династії Спартокидів. Археанактиди були грецькою династією. Вони називали себе архонтами і титулу царів не вживали. Але хто були Спартокиди, невідомо. В кожному разі знаємо, що це не була грецька династія. Дослідники припускають, що вони виводилися з династій сусідніх племен. Спартокиди також на початку називали себе архонтами, але по відношенні до підданих варварських племен виступали як царі, вживаючи царського титулу. Щойно під кінець IV ст. титул архонта починає виходити з ужиття, а з початком III ст. титул царя випирає зовсім титул архонта й займає домінуюче становище. Династія Спартокидів панувала триста років і на ній закінчився рід династій Босфорської держави.

Династи Босфорської держави дбали не тільки про економічний розвиток своєї держави, але також і про поширення її кордонів. Вони стимулювали торгівлю, утримували торговельні зв'язки з Грецією, зокрема з Атенами, яким доставляли хліб, піклувалися хліборобством. Тому, що Теодосія, мілетська колонія, яка знаходилася на південній стороні Криму, своєю конкуренцією хлібом загрожувала Босфорові, почалася війна, яка закінчилася перемогою Босфорської держави й включенням Теодосії до неї. Це сталося десь наприкінці першої половини IV ст. до нашої ери за Левкона I (389/88 — 349/48 рр.), який від того часу почав іменуватися у документах "Архонтом Босфору й Теодосії". Таким чином босфорські

володарі позбулися небезпечного конкурента. Треба мати на увазі, що босфорські володарі самі були головними експортерами хліба, отже їм дуже залежало, щоб не було конкуренції і щоб торгівлю хлібом змонополізувати в своїх руках.

Після Теодосії прийшла черга на хліборобські племена, які жили в сусідстві з Босфорською державою. Підчиненими владі босфорських володарів були племена синдів, які сиділи на Кубані, племена меотів, котрі жили навколо Озівського моря, та інші племінні групи. Таким чином владі босфорських володарів підчинялася територія Східнього Криму, землі над Озівським морем, низ Дону, східне побережжя Озівського моря і в кінці терени долішньої і середньої Кубані. Всі племена, які підчинялися босфорським правителям, називалися, як каже Страбон, босфорянами. Це були племена різного етнічного складу й різної культури. Вони займалися торгівлею, хліборобством, городництвом, садівництвом, різними ремеслами й промислами, а також скотарством. Виробництво було достосоване до потреб населення. Однак підставою їхнього добробуту й багатства держави була торгівля.

Босфорська держава мала свою монету. Босфорці вибивали монети мідні, срібні й золоті. На монетах були виписані імена володарів з означенням їхніх титулів, архонта, або царя — базілевса.

Але в II ст. до нашої ери умови змінилися на некористь Босфорської держави. Передусім наступив політичний і економічний занепад Атен, головного покупця босфорського хліба. В 146 році Атени опинилися під владою Риму. Важким ударом для босфорської торгівлі була поява на середземноморських ринках дешевого єгипетського хліба. Але найнебезпечнішими виявилися скитські орди, царські скити, які жили в областях Дону. Вони загрожували не тільки торгівлі Босфору, а й самому існуванню Босфорської держави, володарі якої були примушені платити їм данину. Але скити раз-у-раз підвищували вимоги.

Похід сарматських племен порушив обмінну торгівлю з місцевим населенням, що також відбилася негативно на торгівлі й промислі босфорських міст. Врешті царі Малої Скитії, яка постала в Криму, стали загрожувати не тільки Херсонесові, але також і Босфорові. Херсонес піддався під протекцію понтійського царя Мітридата VI Евпатора коло 110 або 109 р., а під кінець II ст. зробив те саме Спартокид Перисад III 118 /117-115/ 114. Перисад, щоправда, зберігав свою владу під зверхністю Мітридата, це тривало коротко. Проти Перисада вибухло повстання й він у цьому повстанні загинув. Після його смерті Босфор опинився під владою Мітридата.

Мітридат мав широкі й далекойдучі пляни. Його метою було витиснути римлян із Малої Азії й самому заволодіти нею. Реалізуючи згадані пляни, Мітридат захопив на сході Малу Вірменію і Кольхиду, а в Малій Азії Пафлагонію, Галатію і Каппадокію. В кінці Мітридат втрутився в справи Вітінії. Всі ті заходи доправили до трьох воєн Мітридата з Римом. Перша війна почалася 88 р. до н. е. Мітридатові пощастило захопити Малу

Азію. Але 84 р. римляни під командою Сулли поконали Мітрідата й примусили його скласти дуже некорисний для нього мир. Він мусів відмовитися від усіх дотеперішніх завоювань. Та цей мир був дуже короткий. Вже в 82 р. Мітрідат його порушив і дійшло до нової війни, яка знову закінчилася миром, і то на умовах з 84 р. Третя війна Мітрідата з Римом почалася 74 року. Мітрідат був розгромлений і мусів утікати до Вірменії. Але бунт військ не дав Лукуллові, який був полководцем римських легіонів, можливості використати перемогу і Мітрідат знову заволодів державою. В 66 р. вислано проти Мітрідата Помпея, який побив його на голову над рікою Евфратом. Крім цього погрому, почалися проти Мітрідата повстання. Повстав проти нього й його рідний син, Фарнак. Покинутий усіми, Мітрідат заподіяв собі смерть у 63 році до н. е.

Мітрідат, як протектор, використовував Босфорську державу економічно й мілітарно. Босфор платив йому за протекцію хлібом. В часі воєн Мітрідата з Римом босфоряни допомагали йому військово. Після його розгрому Босфор опинився під зверхністю Риму, але зі збереженням внутрішньої автономії, хоча щоправда обмеженої римським протекторатом. Цісар Нерон (54-68) намагався перетворити його в римську провінцію, але це йому не вдалося. Босфор зберіг автономію до кінця свого існування. До його остаточного занепаду причинилися не римляни, а напади степових племен. Кінець існуванню Босфорської держави поклали гуни в 370 році.

Після розгрому Мітрідата настали важливі зміни. На Чорному морі з'явилася римська фльота. Під римський протекторат перейшла не лише Босфорська держава, але й інші грецькі колонії. Фактично північні береги Чорного моря опинилися в васальній залежності від Риму. Настали також зміни й на захід від Чорного моря. В 28 році до н. е. римляни здобули Мезію, яка за цісаря Тиберія (14-37) десь близько 20 року нашої ери стала римською провінцією. Мезія знаходилася на правому березі Долішнього Дунаю, на території теперішньої Болгарії. Згодом цю римську провінцію поділено на дві окремі провінції, з яких провінція над Чорним морем одержала назву Долішня Мезія, а друга на північ від першої стала називатися Горішня Мезія. Таким чином римляни добилися до Дунаю над Чорним морем.

За цісаря Трояна (98-117) зорганізовано 107 року на руїнах існуючої перед тим Дакійської держави, яка мала свою назву від народу, що її заселявав, римську провінцію — Дакію. Дакія, за описом Птолемея, охоплювала територію між Тисою, Дунаєм, Горішнім Дністром і Серетом. Що римська провінція Дакія сягала до Горішнього Дністра й Серета, це підтверджують т. зв. Троянові вали, які були розташовані на Галицькому Поділлі, на півдні Кам'янецьчини й у Басарабії. Були це земляні вали, сліди яких збереглися ще й досі в трикутнику між Збручем і Дністром біля Окопів. З утворенням римської провінції Дакії українське Поділля, і то як західне — галицьке, так і східне, за Збручем, стало безпосередньо межувати через цю, власне, Дакію з Римською імперією. Дакія і наше

Поділля мали спільну границю.

Римляни колонізували провінцію Дакію населенням із різних племен, тому етнічний склад Дакії був різний. З'явилися також і римські колоністи. Головним огнищем римської колонізації й римського життя, каже М. Грушевський, були долини Середнього Маріса (Маріш) і Сама, тобто Семигороду. Провінція Дакія проіснувала до 274 року. Натиск германських племен приневолив цісаря Авреліяна (270-275) залишити Дакію й передати її готам. Але, залишаючи Дакію, Авреліан вивів усіх римських і романізованих осадників та переселив їх до Мезії й Тракії. На місце втраченої Дакії римляни створили нову провінцію, Дакію, на правому березі Дунаю.

Коли ж тепер узяти до уваги, що від 146 року належали до Риму Македонія і Греція, що на тих просторах утворено згодом дві нові римські провінції — Македонську й Ахайську, тобто грецьку, то стане ясным, що увесь південний Схід Європи з Чорним морем і його північними берегами перебували під зверхністю Риму. Це мало важливе значення для земель України, і то як під економічним, так і культурним оглядом. Територія України ввійшла в сферу впливів римської політики. Як причорноморські терени з грецькими колоніями, так і лісостеп з його автохтонно-хліборобським населенням включилися в тодішній світовий ринок. Завдяки римській підтримці настав широкий розквіт торгівлі й промисловості. Пантикапей перетворився в великий осередок ремісничого виробництва, особливо розкішних золотих речей для степових варварів. Хліборобські, лісостепові племена налагоджують торговельні зв'язки з римськими провінціями, Мезією і Дакією, доказом чого є нахідки римських монет і скарбів на Поділлі, на правому березі Дніпра, на західньоукраїнських землях — Галичина, на Закарпатті, а також і на теренах Лівобережної України, хоча там таких знахідок небагато. Вздовж Троянового валу знайдено римські срібні монети. Найбільше римських монет знайдено на Полянській Землі, в межах, як каже Брайчевський, трикутника, утвореного Дніпром, Ірпенем і системою річок Росі й Тясьмину. Це доказує, що саме в цьому трикутнику знаходився центр торговельного руху й зв'язків хліборобських племен з римськими провінціями. Дальше на північ, поза лісостепом, тобто вже в лісовій смузі, римських монет не зустрічається.

Найбільший розвиток торгівлі хліборобських племен лісостепу з римськими провінціями припадає на I і II ст. нашої ери. З цього часу походить найбільший приплив римських монет. Але вже в III ст. той великий торговельний оборот послаблюється, доказом чого є мінімальний приплив римських монет. Торговельний рух повільно завмирає, а в V ст. припиняється зовсім. Причиною повільного послаблення й замирання торговельного руху з римлянами були події, які зтяжили й надійшли на території України. В II або на переломі II й III ст. починаються на українських землях германські племена готів і герулів, а можливо й інших. В 274 році перестає існувати римська провінція Дакія, яка переходить до готів, отже зв'язок хліборобських племен території

України з римськими купцями припиняється. В 375 році з'явилися на українських землях гуни, народ монгольсько-тюркського походження, і від того часу починається znana в історії велика мандрівка народів, яка довела до занепаду політично-державний союз антських племен. Все те мало негативний вплив на відносини на українських землях, а зокрема на торговельні стосунки.

Брайчевський доходить до цікавого висновку, беручи до уваги територію найбільш масового й найдалшого поширення римських монет на українських землях, бо на Сході Європи властиво лише територія України ввійшла в сферу ширшого торговельного ринку Римської імперії. Згідно з поглядом згаданого нашого дослідника, не важко помітити, що територія поширення римських монет точно збігається з територією поширення культури полів поховань черняхівського типу. В цьому випадку стає цілком очевидним, що римські монети поширювалися саме серед населення, яке було носієм цієї культури, тобто серед тієї частини східних слов'ян, котрі в творах візантійських письменників названі антами.

Спостереження і висновки, без сумніву, слушні й вірні. Римські монети були поширені на території лісостепу, а саме лісостеп був батьківщиною антів. Вони тут жили, на цій території були автохтонами, тут вони організували свій союз державного типу, тобто антську державу, і в кінці звідси вони рушили на південь, у напрямі Чорного моря. Середнє Подніпров'я — Полянська Земля — була центром їхнього побутово-культурного, політичного й економічно-торговельного життя. Роля Середнього Подніпров'я була домінуючою серед антських племен. Але про те буде мова нижче. Тепер до речі зайнятися еміграційним рухом германських племен — готів і герулів.

ГОТИ НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

Готи були східногерманськими племенами. Прабатьківщиною готів була Скандинавія, яку Йордан називає островом і кузнею народів. Але вже в I і II ст. нашої ери готи знаходяться над Балтикою, над Долішньою Вислою. Засвідчують це Тацит і Птолемей. Цей останній зараховує готів до малих народів. Однак, готи не залишилися на сталій побут над долішньою Вислою. Десь під кінець II, або на початках III ст. вони покинули землі над Балтикою й рушили на південний схід. Перейшовши мочари й болота Полісся (хоча можливо, що вони переходили через Волинь), готи попрямували на південь до причорноморських степів. Тут вони поселилися десь над Долішнім Дніпром і на території між Дніпром і Дунаєм та Карпатами. Разом з готами, мандрували й герулі, які зайняли землі над Озівським морем. На півдні готські оселі сягали майже до Чорного моря, а на півночі охоплювали степову полосу, не доходячи правдоподібно до лісостепової смуги. Німецькі історики кажуть назагал, що готи зайняли ті простори, які перед тим займали скити й гети, тобто степові простори. Ті німецькі дослідники, які стараються роздмухувати

політичне значення готів у південно-східній Європі та поширювати їхні територіяльні межі, розминаються з історичною правдою й дають докази своєї тенденційності. Готи поділилися на нових місцях поселення на східних готів і західних готів. Східні готи сиділи над Дніпром, а західні над Дністром. Східні готи виявили більше організаційного змислу, а при тому й агресивності. Вони заснували державу зі сильною королівською владою. Гіпотетичні комбінації деяких дослідників, головно німецького походження, мовляв, столицею тієї держави мав бути Дніпровий город, Дампстадір (Данапарстадір), ідентифікований деякими з нашим Києвом на його ранньоісторичному етапі розвитку, мають легендарний характер. Грушевський слушно заявляє, що готи зі своєю тодішньою державною організацією не сягали аж так далеко на північ від чорноморських берегів. Західні готи не створили ширшої політичної організації й далі жили своїм племінним буттям, на чолі з воєнними начальниками або князями чи суддями. Готи були напівкочовими племенами примітивної культури. Лише на території України, стрівшись з високою культурою грецьких колоній та далеко вищим від себе культурним рівнем автохтонно-хліборобських племен, готи почали поступово підлягати тим же культурним впливам. Згодом прийняття християнства підвищило їхній культурний рівень та принесло їм освіту.

Готи були войовничими племенами, і вже в половині III ст. почали війну з римлянами. Їхній зудар з римськими легіонами наступив 251 р. в Мезії й тут у боротьбі з ними загинув цісар Децій. В роках 258 і 259 готи пустошили Балканський півострів. Цісар Авреліан відступив їм 274 р. Дакію, але коли вони 321 р. намагалися переправитися на другий бік Дунаю, натрапили на опір зі сторони римлян і той задум не вдався. За короля Германаріха (350-375) східноготська держава, згідно з тенденційним оповіданням Йордана, мала досягнути великого розвитку і добитися великих завоювань, що треба прийняти як своєрідну Германаріхову легенду, бо та нібито могутня держава Германаріха з приходом гунів зараз таки розлетілася — без активного спротиву тим же гунам, а сам Германаріх мав кинутися на свій меч з відчаю.

Германаріх пішов передусім на герулів, які були незалежними. Розгромивши герулів і підкоривши їх своїй владі, Германаріх пішов походом проти слов'ян-венетів, яких згідно з оповіданням Йордана, мав підкорити, заволодівши всіма народами Скитії й Германії, як своїми підданими. Де шукати джерел такої легендарності могутності Германаріхової держави?

Правда, Амміан Марцеллін, сучасник Германаріха, говорить, що він був войовничим королем, що завдяки численним щасливим війнам був страшним для сусідніх народів і що він мав просторі й урожайні провінції. Але й це не дає об'єктивних підстав твердити, що в Германаріха була аж така могутня й велика держава. Можна припускати, що в цій легенді довкола особи Германаріха об'єднано всі народи й племена, з якими готи зустрічалися, або мали з ними приятні чи ворожі відносини й то як у часі

свого перебування над Долішньою Вислою, так також і пізніше, під час їхнього пересування на південний схід, тобто на причорноморські степи, яке відбувалося пробоєм, чи в кінці вже в часах перебування у тих степах. Готи правдоподібно зберігали зв'язки зі своєю прабатьківщиною на Півночі, а навіть можливо використовували шлях Дніпром із півдня до Балтики й удержували зі своїми земляками та північними племенами торговельні зв'язки. Все те, разом беручи, могло створити догідне, традиційно-психологічне тло, на якому з бігом часу виникла легендарно-героїчна сага з головним героєм — королем готів, Германаріхом, можливо підсичувана екзотикою соціо-племінно-етнічних відносин євразійських степів. Ця сага не збереглася у своїй первісній формі, як її створила народна традиція; навпаки, вона мусіла підпасти доповненням, перерібкам, чи літературним оформленням, щоб остаточно одержати ту форму й той неясний, нерозбірливий зміст, що їх вона тепер має. Бо ж годі припустити логічно, щоби король держави над Долішнім Дніпром і на теренах причорноморських степів володів землями, народами й племенами від Одри на Заході аж по Горішню Волгу на Сході й від причорноморських та приозівських степів на Півдні аж по Балтику на Півночі. Коли б справді, теоретично беручи, Германаріхові підлягали всі племена й народи Скитії (в тому часі вже Сарматії) й Германії на таких велетенських просторах, то він силою факту був би створив не лише політичну, але й мілітарну силу, придатну протиставитися всякій агресії й чужій інвазії. Але такої сили ми в нього не бачимо. Його військо фактично складалося в головній мірі з найманих скитів і сарматів. Тому зрозуміло, що Германаріх, довідавшись про розгром аланів гунами, які (алани) жили над Долішнім Доном і Озівським морем, — став безрадним. Замість організувати військову силу й готуватись до оборони, він, як твердить Амміан Марцеллін, заподіяв собі смерть, щоб не бачити кінця своєї держави.

Але існує й інша версія про його смерть. Йордан оповідає, що смерть Германаріхові завдали два брати, Сар і Аммії, із пімсти за неповинну смерть їхньої сестри Сванігільди. Германаріх у гніві за те, що чоловік Сванігільди обманом відійшов від нього, велів її прив'язати до диких коней і розшарпати. Сар і Аммії, наблизившись до Германаріха, коли він роздумував про прихід гунів, прокололи йому мечем бік. Отже від тієї рани, а також і від журби, що прибули гунни й загрожують його державі, Германаріх мав померти на 110-му році свого життя. Гунни використали той стан і вдарили на східні готів, від яких через зависть відлучилися західні готи.

Сар і Аммії мали походити з племені росомонів, яке жило на схід від Дніпра. В науці є припущення, що це було слов'янське плем'я, яке входило до складу союзу антів. Все вищесказане промовляє за тим, що оповідання Йордана про велику й могутню державу Германаріха не має за собою реальних історичних підстав і є лише легендарним оповіданням.

Легендою треба, мабуть, визнати також твердження Йордана, що анти підлягали владі Германаріха. Йордан пише, що Германаріх ходив походом

проти венетів, тобто слов'ян, але який був вислід того походу — Йордан не каже. Слов'яни-венети напевно мусіли чинити опір. Йордан накидається на них, мовляв, вони не є добрі воїни, а якщо навіть перемагають, то тільки своєю кількістю. Можливо, що Германаріх стрінувся з переважаючою кількісно силою слов'ян і не міг їх поконати, і саме це дало згодом причину говорити про перемогу слов'ян їхньою переважаючою більшістю. Йордан одним антам робить ту честь, що визнає їх найхоробрішими з-поміж слов'ян. Немає сумніву, що твердження Йордана про підкорення слов'ян впливає з його тези, згідно з якою Германаріх мав володіти над усіма народами й племенами Скитії й Германії, як своїми підданими, що є очевидною легендою.

Також і готсько-антська війна, що вибухнула після смерти Германаріха, заперечує твердження Йордана про підданство слов'ян, а зокрема антів, бо яка ж може бути війна між підданими й пануючими? В загальному війна ведеться між рівнорядними силами. Йордан виразно каже, що Вінітар з готами напав на кордон антів. Це й підтверджує, що анти мали свою власну державу, яка була незалежною. В обороні тієї незалежності виступив король, володар тієї держави, Боз, зі своєю армією, яка завдала готам у першому бою поразку. Разом із королем були представники знаті, отже антського суспільства, а це свідчить, що в антів існувала як військова організація, так і державно-політичний твір із власним суспільством. Отже існувала держава, яка не підлягала ні готам, ні комусь іншому.

Перебування готів на землях України тривало близько двох сот років, а може трохи коротше. В 375 році напали на них гуни, народ, як каже Йордан, жорстокіший понад усяку жорстокість. Вже розгром аланів, які не пішли на захід і жили над Озівським морем і на лівому березі Дону, завдав готам великого страху. Наступник Германаріха почав з гунами війну при допомозі рештки аланів, які залишилися, та тих гунів, які не були зв'язані з головною гунською ордою, але поляг у бою. Побачивши, що їм не вдержатися у чорноморських степах, готи покинули свої оселі над Дніпром і помандрували на Підкарпаття, в околиці Горішнього Дністра. Західні готи (візиготи) готувалися до оборони. Під проводом Атанаріха західні готи створили сильний табір над Дністром, який мав бути їхньою обороною. Але гуни обійшли табір, і тому всі приготування до оборони не мали вже ніякого значення. Побачивши, що їхнє становище безвихідне, західні готи пішли слідами східних готів (остроготів), підняли табір і помандрували в Семигородські Карпати, а звідти за згодою цесаря Валентія (364-378) переселилися за Дунай, у римську провінцію Тракію (376). Слідом за ними пішли східні готи, а що римляни добровільно їх через Дунай не перепускали, перейшли силою. Але не всі готи емігрували. Частина східних готів залишилася, визнаючи над собою зверхність гунів.

РОЗДІЛ V

ВІЙНА ҐОТІВ З АНТАМИ, ЇЇ ЗНАЧЕННЯ Й НАСЛІДКИ

Ґоти, хоч і мали автономію й короля, не могли погодитися з фактом утрати незалежності. Вони не задовольнилися автономією й хотіли знову стати незалежними. Згідно з оповіданнями Йордана, це й мало бути причиною, що Вінітар, наслідуючи хоробрість свого діда, Атавльфа, і важко переносячи панування гунів, став помалу відтягатися від них. Бажаючи показати їм свою відвагу, виправився з військом у границі антів і напав на них. У першому бою анти побили Вінітара. Одначе в дальшому ході війни Вінітар побив антів та, взявши до неволі їхнього короля Боза (Божа), його синів і 70 начальників із антської знаті, розп'яв їх, щоби трупи висячих подвоювали страх переможених.

Війна ґотів з антами, хоч як трагічно закінчилася для останніх, мала, одначе, епохальне значення й епохальні наслідки як для воюючих сторін, так і для Східньої Європи. Вінітар, як каже Йордан, користувався здобутою незалежністю тільки один рік. Про якусь залежність антів від Вінітара Йордан нічого не каже. Це доказ, що анти, не зважаючи на свою поразку, не підкорилися ґотам. М. Грушевський зазначає, що гуни стали в обороні антів. За таким поглядом промовляли б відносини гунів до антів і до слов'ян взагалі та їхній воєнний похід проти Вінітара. Йордан оповідає, що Баламбер, король гунів, не міг стерпіти незалежності ґотів і щоб Вінітар володів самостійно. Щоб підкорити знову своїй владі ґотів, Баламбер постановив піти походом проти Вінітара. Перед походом він відновив союз із Гезімундом, сином Гунімунда, який з огляду на свою присягу й вірність залишився з частиною ґотів під зверхністю гунів і з ними не воював. Після відновлення союзу з Гезімундом Баламбер зібрав свої війська й разом із ними пішов походом проти Вінітара. Чи крім ґотів, які залишилися вірними гунам, виступили проти Вінітара також і анти, невідомо, хоч не можна виключати, що так не було. В кожному разі Йордан нічого про те не згадує.

В перших боях Вінітар здобув велику перемогу, гуни зазнали важких утрат. Але в третьому бою над річкою Ерак Баламбер підступно наблизився до Вінітара й стрілою поранив його в голову, що й спричинило

його смерть. Після смерти Вінітара Баламбер узяв його племінницю за жінку й панував над готами, залишаючи їм автономію.

Після розгрому готів гуни пішли на захід, у степи Долішнього й Середнього Дунаю, а з ними й інші племена германського, іранського, слов'янського й іншого походження. Головні маси гунів осіли в угорській кітловині, над Дунаєм і Тисою. Тут, на територію Угорщини, перенесено також і їхній політичний осередок з причорноморських степів. В 434 році королем гунів стає енергійний і талановитий полководець Аттіла. Він об'єднав гунські орди й zorganizував державу гунів, яка простягалася від Уралу до Райну. В 451 році Аттіла пішов війною на тодішню Галлію, щоб завоювати всю Західню Європу. Однак бій на Катальонських полях 451 року приніс йому поразку зі сторони римлян і західніх готів. Аттіла був примушений повернути, не досягнувши наміченої мети. Не пощастило йому з походом до Італії. Серед війська кинулися різні недуги, що примусили Аттілу припинити похід. Після того Аттіла в короткому часі (453) помер. Об'єднані ним орди розпалися й zorganizована держава гунів престала існувати. Одні з гунів осіли в римських провінціях, головно в Малій Скитії, сучасній Добруджі, інші повернулись у чорноморські степи й тут розплилися безслідно серед степових племен.

Відхід готів з українських земель на захід з одної, а упадок гунської держави з другої сторони мали величезне значення. Чорноморські степи звільнилися і стали тереном антської колонізації. І справді, анти після відходу готів і гунів рушили на південь, у напрямі Чорного моря. Серед яких умовин відбувся той похід на південь, невідомо. Історичні джерела про це мовчать. Але немає сумніву, що просування на південь було пов'язане з труднощами, з боями. Бо хоч готи й гуни відійшли на захід, степи не стали зовсім безлюдними: там далі кочували різні менші орди чи племінні групи, які не помандрували на захід. Залишилися частини й тих орд, що пішли далі, залишилася також і якась частина гунів. Отже немає сумніву, що анти, просуваючися на південь, примушені були пробиватися через ті племінні групи й залишки орд та безумовно зводити, коли вже не з усіма, то з деякими більшими групами, бої. Протягом V століття анти добилися до берегів Чорного моря. В половині VI ст. Йордан і Прокопій стверджують, що анти живуть над луком Чорного моря від Дністра на заході аж до Озівського моря й Дону на сході. Таким чином анти заволоділи причорноморською полосою. Від того часу південно-східні, слов'янські, отже ранньо-русько-українські племена, а в дальшому русько-український нарід став заборолом Європи й її культури перед навалами азійських орд, зазнаючи великих втрат.

Антсько-готська війна мала ще й інше важливе значення. Передусім та війна була подією, з якою пов'язана поява антів на історичній арені. Виступивши раз на історичну арену, анти більше з неї не зійшли. Правда, протягом V і до половини VI ст. ранньоісторичне життя антів не відбулося гомоном у тодішніх історичних джерелах, але з того, що бачимо в

половині VI ст., переконуємося, що вони за той час заволоділи причорноморськими степами й наблизилися до Чорного моря. Наближення до чорноморських берегів і тим самим до кордонів Візантії, а згодом і конфлікти з нею, викликали зацікавлення антами, що й відбилося у творах візантійських письменників. В антському союзі подибуємо першу знану в історії місцеву державну організацію по суті південно-східнього слов'янського, тобто ранньо-русько-українського типу, що може являтися вихідним пунктом для початків української історії в аспекті державного будівництва. Війну з антами вели готи, які жили в причорноморських степах, над Долішнім Дніпром. Коли ж готи займали степ, то ясно, що анти були їхніми північними сусідами й жили в лісостеповій смузі. В аспекті вищесказаного теза про якусь "великоруську" колонізацію на Подніпров'ї не має реальних історичних підстав. З цього випливає, що пра-батьківщиною предків українського народу був передусім лісостеп. Анти вже в часі своєї появи на історичній арені не були якоюсь аморфною масою. Вони були поділені на окремі племена, з яких кожне мало свою племінну організацію, але етнічно вони по суті творили південно-східню слов'янську групу племен — ранньоісторичний соціо-етнічний зв'язок трохи пізніших літописних русько-українських племен, які зінтегрувалися в русько-українське суспільство Київської Русі. Те, що до антського союзу могли гравітувати не лише політично й мілітарно, але й у соціокультурному аспекті деякі племінні групи іранського походження, які вели напівосіле, чи в кінці й осіле життя, не міняє суті справи, що південно-східні, слов'янські племена творили етно-культурно-політичну основу антського союзу. Отже етнічний, тобто слов'янський, елемент домінував тут. Під політичним оглядом анти були зорганізовані. Вони творили політичну організацію державного типу, тобто були не лише племінно організовані, але й політично. Вони мали передусім свою власну територію, на якій жили й були автохтонами. Йордан виразно каже, що Вінитар перейшов із військом кордони антів і там напав на них. Отже Вінитар напав на землі, які належали до антів і творили їхню державну територію. Зі сторони Вінитара це була звичайна агресія, ворожий напад на чужу державу. Анти виступали в обороні своєї держави й своєї незалежності під проводом свого короля Боза, або Божа, який був найвищим представником влади. Отже анти творили державу в правовому розумінні того слова: мали свою власну територію, на якій жило осіле й організоване населення південно-східньослов'янської, етнічної приналежності, включно з існуванням верховної влади. Деякі дослідники добачують у особі Боза не короля, володаря антів, а тільки їхнього військового начальника, тобто вождя. Це вправді не міняє багато справи, але на підставі аналізу джерельного тексту й в контексті цілої проблеми існують підстави прихилитися до погляду, що в особі Боза маємо справу з володарем антів. Йордан ставився до слов'ян з упередженням і навіть давав тенденційні відомості про них, що досить виразно виходить з його оповідання про них. Він намагався вивищити готів, зокрема їхніх королів із

династії Амалів. Тому коли Йордан назвав Боза королем, а так само називав Германаріха й його наслідників, тобто поставив між ними знак рівності, то це підтверджує погляд, що Боз був володарем антів. З оповідання Йордана можна додумуватися, що Боз був дідичним володарем, який правив державою при допомозі начальників і вельмож, які творили знать, тобто верхівку антського суспільства. Присутність синів Боза біля батька-володаря може бути доказом, що вони мали бути його наступниками. Розпинаючи короля Боза, його синів і начальників-вельмож, представників антської знаті, Вінітар зробив це не тільки тому, щоб подвоїти страх переможених, але також, і то правдоподібно в першу чергу, щоб знищити верховну владу антів та щоб населення, позбавлене верховної влади й опановане страхом, здалося на його ласку й неласку. Це й була головна мета нападу Вінітара та знищення короля Боза, його синів-наступників, а також начальників і вельмож-верхівки населення антського політично-державного союзу.

Все вищесказане приводить нас до висновку, що анти в часі появи на історичній арені мали свою власну й незалежну державну організацію.

Як уже сказано, не всі готи щезли з території України. Деяка частина з них залишилася в Криму (кримські готи), головно в його південній, гористій полосі, яка задержалася там аж до пізнього середньовіччя. Не виключено, що присутність готів у Криму могла деякою мірою причинитися до найстарших етапів процесу християнізації населення русько-української території, коли не згадувати залишків грецьких колоній на північному побережжі Чорного моря, які в умовах набігів варварських орд доживали свого віку на грані античної доби й середньовіччя й ще під кінець свого існування блищали рештками своїх культурних надбань та зростаючого християнізму. У зв'язку з питанням готів на території України насувається погляд, що вони, аналогічно до попередніх завойовників, могли представляти собою досить тонку панівну верхівку, яка в чисельному аспекті губилася в масі численних автохтонно-хліборобських племен, приналежних здебільша до протослов'янського етнічного пня. Тому з приходом гунів ця тонка панівна верства скоро заламалася. Не виключено, що готи в обличчі гунської небезпеки шукали допомоги в антів, а коли ті останні відмовились, то Вінітар з пімсти вдерся в границі антів і почав з ними війну. Можливо, що це також було однією з причин, чому гуні заатакували Вінітара, бо коли анти відмовили готам допомоги, то вони тим самим поставилися приязно до гунів. Очевидно, це все є міркування, які так і залишаться у сфері гіпотез, бо історичні джерела далеко не все подають. До того ж Йордан, як головне джерело, вимагає досить критичного підходу зі сторони дослідника.

РОЗДІЛ VI

ВИНИКНЕННЯ Й ОРГАНІЗАЦІЯ АНТСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Ні Йордан, ні жадний інший з античних, чи ранньосередньовічних письменників не кажуть, як і коли постала антська державна організація, а далі не подають нічого про її устрій чи форму правління, а лише стверджують самий факт її існування уже в другій половині IV ст. нашої ери. Тому, що це питання особливо важливе, доведеться нам його всебічно розглянути.

Як уже сказано вище, на підставі історичних і археологічних даних стверджено, що вже в добу Геродотової Скитії жило на території України протослов'янське населення, яке мало свої племінні організації з начальниками, що їх Геродот називає королями. Саме те протослов'янське населення на землях України залишило по собі цвинтарі-кладовища, а що на могилах не було жадних насипів, названо їх полями поховань. Похоронний обряд був двоякого роду (біритуалізм), тілопальний і тілопокладний. В першому випадку небіжчика палили, а недопалені рештки кісток складали в урни, які кладено на дно могили. В другому випадку тіло покійника клали в могилу. До могили кладено різні предмети, що їх покійник міг потребувати на тому світі, включно з горшками з їжею. Ці поля поховань називають також полями поховальних урн. Від тих кладовищ названо також і тодішню культуру культурою полів поховань або культурою похоронних урн.

На підставі пам'яток тієї культури, що їх знайдено в могилах або в житлах, стверджено, що одні з них стадіально старіші, інші молодші. Ці різниці в аспекті постання найдених пам'яток дали підставу до їхнього поділу на дві основні групи, яким надано назви від місцевостей, де вони вперше були виявлені. Відповідно до цього першу старшу групу пам'яток названо пам'ятками полів поховань зарубинецько-корчуватівського типу. Ця назва походить від сіл Зарубинці й Корчувате на Київщині, отже Середньому Подніпров'ї. Культура пам'яток полів поховань зарубинецько-корчуватівського типу припадає на II ст. до н. е. і II ст. нашої ери. Другу, молодшу, групу пам'яток названо від сіл Черняхова й Маслово, де вони були найкраще досліджені — пам'ятками полів поховань черняхівсько-

маслівського типу. Час її існування кладеться звичайно на III-V ст., але не зовсім справедливо, бо ж вона продовжувала своє існування до київських княжих часів. (До речі буде подати, що зарубинецько-корчуватівська культура тривала на деяких теренах приблизно до середини I тисячоліття нашої ери, отже тим самим співіснувала з культурою полів поховань черняхівського типу — редактор Ол. Д.)

Носії культури полів поховань зарубинецько-корчуватівського типу, а були ними слов'яни, жили на землях України, мешкаючи в городищах, тобто в штучно укріплених оселях. Кожне таке городище творило для себе окрему цілість, мало свою організацію, свого начальника й мусіло само дбати про свою оборону. Зовсім інший образ помічаємо в носіїв культури пам'яток полів поховань черняхівсько-маслівського типу. Цю культуру визнано культурою антських племен. І хоч ця культура антів була в загальному продовженням, чи наступним етапом попередньої культури, то однаке поміж ними є помітні істотні різниці. Носії попередньої культури жили в городищах, а зате антські племена вже зовсім не знали городищ. На їхній території, на території Середнього Подніпров'я, Побужжя, Подністров'я і Прикарпаття взагалі не знаходимо слідів якихось городищ, що є доказом, що житла й оселі антських племен не мали штучних укріплень. Отже при будові жител оборонна їхня сторінка не була брана до уваги. Житла антів знаходилися на відкритих місцях без укріплень, звичайно близько води, на низьких берегах річок, на їх терасах або над балками близько озер. На перший погляд могло б здаватися, що в добі антів настали спокійні часи, не було ворожих нападів і не було воєн, отже тому не виникала потреба будувати городища з укріпленнями. Але історія показує щось протилежне: на часи антів припадають найбільш бурхливі події. Появляються нові племена й нові орди зі сходу. Десь під кінець II або вже на початку III ст. розселилися у причорноморських степах готи, около 370 р. прибули нові орди тюрксько-монгольського походження, гунни, а з ними або за ними йшли менші орди. З розгромом готів 375 р., які після того подалися на захід, та походом гунів на рівнини Тиси й Середнього Дунаю почалася велика мандрівка народів. Годі, проте, припускати, щоби анти покинули давнішу систему оборони, не подбавши наперед про іншу, певнішу й кращу оборону свого життя, свободи й майна. Також годі припустити, щоби анти не провадили воєн із степовиками.

Тому треба прийняти, що в кінці II, або в початках III ст. був зорганізований у боротьбі зі степовиками й готами союз антських племен, тобто виникла антська державна організація, яку очолив князь або король. В даному випадку питання походження назви "анти" й гіпотетичне твердження деяких дослідників, що аналогічно до скитів і сарматів якесь одно плем'я, чи верхівка могла накинути свою назву іншим, є другого-рядного значення. Найважливішим являється самий факт антської державної організації на території України, що не була імпортована, лише льокального характеру, як вислід дії автохтонно-хліборобських племен протослов'янської отнічної приналежності, нехай навіть при деякій

співпраці з іншими, отже головно іранськими племінними групами.

Хто організував той союз антських племен, отже антську державну організацію, невідомо. Можна лише припускати, що зробило це плем'я, яке жило на захід від Дніпра, між Россю на півдні й Ірпенем на півночі. Це плем'я було найкультурніше й найправдоподібніше це були предки пізніших літописних полян, які — за літописом — жили саме в цьому трикутнику. На чолі племен стояли князі (їх у джерелах названо королями), отже можна припускати, що організатором союзу антських племен був князь племени, яке жило в згаданому трикутнику. На Середньому Подніпров'ї знаходився, як це засвідчує археологія, центр культурного й економічного життя, тому з цього центру мусів вийти організатор союзу антських племен. Треба мати на увазі, що Середнє Подніпров'я було особливо zagrożене як з боку степовиків, так і пізніше зі сторони готської небезпеки. В зв'язку з організацією союзу антських племен мусіла наступити також і організація збройної сили. Були створені військові дружини, які під владою князя перейняли на себе обов'язок оборони держави. Ці військові дружини силою факту відділилися від основної маси населення, котре займалося хліборобством, скотарством, промислом і торгівлею. Таким чином виникла на українських землях збройна сила, яка в умовах євразійських етно-політичних відносин та в процесі розвитку подій, пов'язаних зі зростаючою динамікою переселення народів, набирала особливого значення. Тому антська державна організація мала характер політичного й zarazом мілітарного союзу. Що такі військові дружини справді існували, підтверджують це Прокопій, Маврикій та інші письменники, а також археологічний матеріал. Прокопій оповідає, що дружини слов'ян, перейшовши ріку Дунай, вдерлися в кордони ромейської (Візантійської) імперії. Маврикій знову говорить, що в слов'ян, тобто антів і склавинів, існували військові дружини. З археологічного боку помічено, що в деяких могилах на Подніпров'ї, напр., у Ромашках, а також на Середньому й Горішньому Подністров'ї знаходили тодішній виряд воїна, чого не подибуємо в інших могилах і чого не виявлено в могилах у Черняхіві й Маслові. Це виказує, що антське населення в загальному не було озброєне. Озброєними були ті особи, які належали до війська, тобто творили організовану військову силу.

З виникненням державної організації з верховною владою та з появою збройної сили в постаті військових дружин городища втратили своє давнє значення й тому позникали з території антів. Укріплення спорудили анти тільки на південній границі своєї держави, від сторони степу. Цією системою укріплень-валів анти забезпечувалися перед степовиками, а зокрема перед готами, що жили у степах, на південь від антів.

ОРГАНІЗАЦІЯ СОЮЗУ АНТСЬКИХ ПЛЕМЕН

Союз антських племен був організований на засадах федерації з центральною владою. По суті це була федерація племінних політичних

організацій. Як нам уже відомо, кожне антське плем'я мало власну племінну, політичну організацію з князем у проводі. Геродот називає тих племінних начальників, чи князів базілевсами, тобто королями. Задля формального збереження своєї племінно-політичної організації кожне плем'я, яке вклучилося до антського союзу, задержувало за собою внутрішню автономію, а тільки в загальних справах, що стосувалися всіх антів, тобто всіх членів союзної держави, анти сходилися на віча й там вирішували справи. Державна організація антів спиралася на демократичних основах. Народ був сувереном цілої державної організації, а свої суверенні права здійснював, власне, на вічах, що були органами політичної влади. Підтвердження цього маємо в Прокопія Кессарійського, згідно з реляціями якого склавини й анти не підлягають владі однієї людини, але з давніх-давен живуть в народовладді й вирішують добрі й злі справи спільно. У антів існував вічевий лад. Виконна влада належала до начальника чи князя. Він правив державною організацією, але не автократично, як це було в Візантії, лише за допомогою верхівки народу, його знаті, вельмож чи начальників. Князь був також начальником чи командувачем війська. Під його проводом відбувалися походи, він провадив військо до бою, складав договори, союзи, вдержував дипломатичні зв'язки зі сусідніми племенами чи народами. З оповідання Йордана про Боза, його синів і начальників-приматів можна зробити висновок, що князівська влада в антів була спадкова, що Боз був спадковим володарем, що тільки він один очолював цю союзню антську державну організацію.

Однак, у тодішніх історичних джерелах зустрічаємося і з іншим поглядом. Цісар Маврикій, якщо він був автором "Стратегікону", задивлений в устрій Візантійської імперії з верховною владою автократичного імператора, твердив, що склавини й анти не мають правління й живуть у ворожнечі поміж собою, не знають воєнного порядку, не стараються вести боротьбу разом або показуватися на чистих, тобто незарослих і рівних, місцях. Та Маврикій не взяв до уваги, що Візантійська імперія була централістичною державою з автократичною владою імператора, що вона спиралася на традиційних фундаментах староримської держави з її високою греко-римською культурою й високо розвиненим правом та була її продовженням, а дальше, що в візантійській державі кожна ділянка державного життя була унормована законом. Поза тим візантійське військо мало свою організацію, в якій усе було впорядковане в подробицях, кожна дія воїна, кожний його чин був означений законними постановами. Ромейське, тобто візантійське військо йшло до бою зімкнутими лавами й тому потребувало, щоб поле бою було рівне, чисте, щоб не було жодних перешкод в їхніх рухах. З другої сторони, антська держава — це була лісостепова держава, зорганізована за зразками степових державних організацій, зокрема за зразками скитської, сарматської й готської політично-державної організації. Вона творила федерацію антських племен і спиралася на федеративні й демократичні основи.

Централізм, а також абсолютизм були їй чужі. Праводавство в антів спиралося на звичаєвому праві, на тих правових засадах, що їх переказали їм предки, та на тих постановах, що їх анти схвалювали на вічах. Звичайно, військова організація була примітивна в порівнянні з візантійською, а тактика ведення війни своєрідна, пристосована здебільшого до лісо-степових теренів, серед яких жили антські племена. В воєнній тактиці відігравали велику роль хитрощі, підступні напади з лісів або чагарників, боротьба на неприступних і зарослих місцях, де сама природа ставала їхнім союзником і захищала від ворогів. Але згодом і анти навчилися воювати та воювали краще за візантійців.

Коли б Маврикій узяв до уваги різниці, з однієї сторони, між Візантійською імперією і, з другої сторони, політично-державною організацією антів, то не говорив би, що анти не мають правління. Призвичаєний до візантійських порядків і до державної структури Візантії, Маврикій не розумів як слід порядків антського союзу. Але той самий Маврикій трохи даліше каже, що в антів і склавинів є багато королів, які живуть поміж собою в незгоді й саме цю незгоду він радить використовувати в інтересі Візантійської імперії та притягати деяких з-поміж згаданих антських королів чи то обіцянками чи дарунками, а зокрема тих, які живуть найближче до візантійських кордонів і мають зв'язки з іншими. Маврикієві йшлося про те, щоб між згадуваними ним антськими "королями", тобто князями чи начальниками, не було єдності, бо така єдність була не на руку, а навіть небезпечною для Візантії. Якщо б в антів — за словами Маврикія — не було правління й вони не були добрими воїнами, то антський союз не являв би собою ніякої поважної загрози для Візантійської імперії й не треба було б візантійцям вживати різних інтриг та інших хитрих підходів, щоб забезпечити себе від антської загрози. Як бачимо з вищенаведеного, Маврикій, з одного боку, нібито легковажить силу антського політично-державного союзу, а з другого — своїми порадами в аспекті політичної й мілітарної тактики в відношенні до антів лише доказує, що провідні кола Візантійської імперії таки поважно трактували загрозу для неї саме зі сторони отієї "варварської", лісостепової державної організації, якою був антський політично-державний союз. Доречно буде пригадати, що ромеї чи візантійці, які продовжували історично-великодержавну традицію Римської імперії (Візантія була східньоримською імперією), а рівночасно в етнічно-культурному аспекті продовжували традиції античної Геллади, вважали всі інші народи й племена "варварами" та легковажили їхню культуру й їхнє політично-державне життя. І це саме лягло в основу легковаження Маврикієм антів.

Можна погодитися з Маврикієм, що поміж князями й начальниками антських племен не завжди панувала згода. Але це була домашня незгода. Одначе, коли треба було виступити спільно, зникала незгода й тоді всі підпорядковувалися владі й наказам одного, тобто князя, чи головного воєнного начальника. Але ми не подибуємо в історичних джерелах

записаного хоч би одного випадку якоїсь зради, щоб хоч одно плем'я, яке входило до складу антського союзу, чи хоч один племінний князь або начальник зрадив і пішов проти інтересів цілого союзу й антської спільноти. Ця обставина, що на віках висловлювали часом різні погляди й траплялися сварки, нічого протидержавного не доказує. Навпаки, це доказує, що народ цікавився громадсько-державними справами, що це не була якась бездушна маса, а, порівнюючи, зріле суспільство, здібне вирішувати громадсько-політичні справи в масштабі племінного й між-племінного життя. Прокопій виразно каже, що народ рішав про добрі й погані справи. Тому слова візантійських письменників не завжди треба брати в дослівному їх розумінні, бо вони часом не покриваються з дійсним станом справ.

Крім племінних начальників, чи князів на чолі цілого об'єднання, себто союзу антських племен, мусіли бути володарі, можливо з титулом базилевса, тобто короля. На жаль, візантійські письменники згадують лише про деяких із них і то тільки принагідно, в зв'язку з якоюсь подією, в якій вони брали участь. В загальному візантійські письменники цікавилися антами головно в зв'язку з їхньою загрозою для Візантійської імперії, отже цікавилися реальною політично-військовою силою антського союзу, а не антськими володарями. Тому й наші відомості про антських і склавинських князів, чи базилевсів (королів) . дуже скупі. Теофілакт згадує про Ардагаста, який правив цілою країною, і тому вона називалася землею Ардагаста, і врешті про Пирогаста, начальника чи провідника дружини.

Тут слід відмітити, що деякі дослідники ідентифікують Музокію (Мусокія) з володарем племені валіанана, тобто волинян, Маджаком (напр., Л. Нідерле), про якого писав арабський письменник Масуді. Цей останній оповідає, що Маджакові підлягали всі слов'янські народи, а також слухали його й інші королі. Відтак унаслідок незгоди між слов'янськими народами, тобто племенами, що йому підчинялися, його держава занепала. До речі буде подати, що в Теофілакта Ардагаст є названий склавинським вождем. Але не має певности, чи візантійці все як слід відрізняли склавинських князів і начальників від антських. В кожному разі, в тодішньому ранньослов'янському світі, як східньому, так і західньому, на чолі правління стояли князі й начальники, які при допомозі знаті рядили в політично-племінному житті. На підставі Теофана Пирогаст також мав бути володарем склавинів. Зате на підставі джерел Мусокій мав бути князем, чи базилевсом антів. Менандер оповідає про Мезаміра, сина Ідаризія і брата Келагаста, анта з походження. Менандер не подає докладніше, хто був Мезамір і з якого роду походив, але можна здогадуватися, що він походив з антської знаті, якщо вже не з княжого роду, а навіть з роду династів. За таким поглядом може промовляти й сама поведінка Мезаміра. Менандер каже, що Мезамір був гордий і сміливий у своїх словах. Видно, що й анти високо оцінювали його здібність, впливи й значення та покладали на нього свої надії в важких для них часах, коли авари напали на їхні землі й пустошили їх, а населення

забирали в полон. Це була важлива місія, доручена Мезамірові, щоби він викупив полонених і довів до замирення між антами й аvaraми. Мезамір справді після вибору удався до аварів, щоб виконати покладений на нього обов'язок. Але він також і перед аvaraми та їхнім каганом поведився відважно й згорда. Це й використав один болгарин, іменем Котрагеї, заприятельований з аvaraми, а вороже наставлений до антів. Він намовив аварів, щоб убили Мезаміра, вмовляючи в їхнього кагана, що Мезамір є людиною, яка користується великими впливами в антів і він потрапить протиставитися кожному ворогові. Отже, треба усунути його з дороги, тобто вбити, а опісля уже спокійно робити напади на землю антів. Під впливом тієї намови авари, не зважаючи на його гідність, як посла, замучили Мезаміра. Після смерті Мезаміра авари справді поширили свої напади й грабунки.

Той самий Менандер оповідає про князя Лаврита й про подію, що сталася в 70 роках VI ст., тобто вже після смерті Мезаміра. Аварський каган Баян відіслав у часі володіння імператора ромеїв, Тиберія (578-582 рр.), послів до згаданого князя Лаврита (в даному випадку не знаємо напевно, чи аварські послі були післані до склавинів чи до антів, але можна радше сподіватися, що тут мова про антів, бо Менандер згадує про слов'ян у Скитії, на яких напав Баян у порозумінні з візантійським цісарем). Каган домагався, щоб Лаврит з народом були аvaraм підлегли та зобов'язалися платити їм данину. На це домагання аварських послів Лаврит і начальники дали таку відповідь: "Чи родився і чи оgridається промінням сонця такий чоловік, щоб підчинив собі нашу силу? Бо ми звикли володіти землями інших, а не щоб інші володіли нашою. В цьому ми впевнені, як довго існують війни й мечі!". Це була горда й впевнена відповідь слов'ян. Хто був той Лаврит, з якого роду походив, чи був ант чи склавин, напевно не знаємо, бо Менандер про це нічого не говорить. Як сказано, можна радше припустити, що це був ант, але певності немає, бо в тому часі політика антів і склавинів координувалася, вони спільно виступали й щойно наприкінці VI ст. вони розійшлися й анти стали союзниками візантійців, а склавини (словени) аварів. Згідно з реляцією Теофілакта, це й було причиною, що каган післав свого полководця Апсіха з військом, щоб нищити землю антів, бо вони були союзниками візантійців.

В історіографії зустрічаємося з поглядом, що його поділяв до певної міри й М. Грушевський, а саме, що в антів, властиво, не було одностайної політично-державної організації, а тільки час від часу анти об'єднувалися у військові союзи, коли їм загрожувала небезпека або коли вони самі у власному інтересі постановляли виступити в похід. Але цей погляд не покривається з даними в джерельних матеріалах. Слова Прокопія: "Ті то народи, склавини й анти, не підлягають владі одного чоловіка; але з давніх-давен живуть в демократії (народовладді) й тому саме добрі й прикрі справи вирішують спільно", — не треба розуміти, що в них не було політично-державної влади й не було володаря, чи князя для цілого

антського союзу, який правив би ними. Слова Прокопія треба розуміти так, що в антів не було автократичного пануючого за зразком візантійського імператора, який мав світську й церковну владу в своїх руках. Князь у антів був, властиво, перший між рівними. Князівська влада існувала, а що вона назовні для посторонніх, а тим більше чужинців, була до певної міри незамітна, то було це наслідком того, що важливі справи вирішувалися на вічах. Наявною князівська влада була в війську, під час воєнної оборони й походів. Антські князі були полководцями, з ними доводилось противникам зустрічатись, вести боротьбу. Отже вони були знані більше як полководці, а не пануючі, князі чи королі. І так саме представляли їх візантійські джерела. Візантійські джерела знають, що візантійці розгромили слов'ян і спустошили всю країну, яка була під владою Ардаґаста. Але вони нічого не кажуть про його країну, ні про самого Ардаґаста, як володаря цієї країни. Він для них є тільки полководцем і нічого більше. Те саме треба сказати й про Мусокія. Теофілакт називає його Мусокієм і каже, що анти називають його в своїй мові королем, але він про це довідався від Гепіда, який зрадив "варварів" (правдоподібно антів) і перейшов до ромеїв, тобто візантійців. Цей Гепід розказав візантійцям, що полонені, яких вони захопили, належать до Мусокія, тобто є його підданими. Теофан називає Мусокія Музукієм, а Анастазій — Музакієм. Обидва вони називають його королем (базілевсом). Не можна робити негативних висновків із того, що їх, тобто антських і склавинських князів, чи, як їх називають візантійські джерела, базілевсів зустрічається на війні в характері полководців, вождів. Відомо, що антські володарі були не лише пануючими, але також і начальниками військ, полководцями. Те саме стрічаємо також і в інших племен і народів античної та й середньовічної доби, а навіть і новітньої, де пануючі — цісарі, королі, князі брали активну участь у воєнних походах.

Погляд, що анти були ще в стадії родової організації, не відповідає тодішнім реальним соціо-політичним і культурним умовам. На підставі візантійських письменників, з певним застереженням щодо Маврикія, які писали про антів, треба дійти до висновку, що анти вийшли з рямців своєї первісної родової організації ще перед своєю появою на історичній арені. На історичну арену виступають уже племена зі своєю племінно-політичною організацією, у проводі з племінною знаттю й князем чи, як є подано в візантійських джерелах, базілевсом, тобто королем. А ті племінно-політичні організації творять міжплемінний союз — політично-державне об'єднання антських племен.

З розкладом родової організації витворилися в антів нові суспільні й економічні стосунки. Окремі сім'ї були незалежні, провадили окремі господарства на принципі приватної власності, хоча земля залишалася й далі спільною. Наступила також диференціація антського суспільства. Населення в основній масі займалося хліборобством і домашнім скотарством. Але з розвитком промислу витворилася нова, окрема верства ремісників. З залишків майстерень, а також і предметів, що їх виявлено при

археологічних розкопах, головню на Подніпров'ї, довідуємося, що існували ремесла: ганчарське, залізообробне й ювелірне. Появилися отже ганчарі, які виробляли керамічні вироби, ковалі, які продукували залізні вироби для місцевого населення, і в кінці — ювеліри, котрі виробляли різні ювелірні прикраси. З могильних інвентарів довідуємося, що витворилася диференціяція населення і під майновим оглядом: були бідні, але були й багатії, виникла знать, вельможі й взагалі антська верхівка. Правда, Маврикій у відрізненні від інших візантійських письменників наводить такі обставини з життя антів і їхньої суспільної організації, що можна добачувати в них первісні, примітивні форми життя. Але треба мати на увазі, що в нього все, що різниться від візантійського способу життя, є первісне, примітивне й варварське. Отже, за словами Маврикія — у антів нема правління, панує загальна незгода, нема військової організації; населення провадить бродяче, грабіжницьке життя, живе в нужденних хатах у важкодоступних місцях, в лісах або серед боліт, харчується й одягається погано, ходить брудно.

Ясно, що це характеристика первісних, примітивних племен кочовиків, а такими анти не були. Така характеристика антів могла б справді викликати погляд, що вони ще в VI ст. були примітивними племенами з первісною соціальною організацією. Виходячи з погляду, що анти, про яких говорить Маврикій, жили над Дунаєм, дехто з підсоветських дослідників доходить до висновку, що анти Маврикія — це зовсім інше плем'я, яке не мало нічого спільного зі справжніми антами, які жили на Середньому Подніпров'ї. Але й цей погляд нестійкий. Існував тільки один рід антів, і анти Маврикія — це справжні анти, а тільки їхня характеристика Маврикієм не покривається зі справжнім станом. Маврикій увесь час говорить про слов'ян-склавинів і про антів. Немає також у візантійських письменників якоїсь згадки про те, що над Дунаєм появилася якесь інше плем'я, і то плем'я слов'янське, яке не належало б до антів або склавинів. Що анти, воюючи з Візантією, справді наблизилися до Дунаю, це підтверджує також і Прокопій. Він говорить про це в двох місцях своєї праці "Війна з готами". В книзі I, розділ 27 Прокопій каже, що склавини й анти мають за рікою Дунаєм, недалеко від берега, батьківські оселі. Знову в книзі III, розділ 14 Прокопій говорить, що склавини й анти заселяють великі простори на другому березі Дунаю.

Анти Маврикія й анти Прокопія були одні й ті самі племена. При оцінці джерела Маврикія, його "Стратегікону", треба мати на увазі ще одну, дуже важливу, обставину. "Стратегікон" — це, властиво, інструкція воєнної тактики для візантійської армії. В розділі 5-ім XI книги "Стратегікону" поміщена інструкція-повчання, як належить воювати зі склавинами, антами й іншими племенами. Ясно, що цю інструкцію писала військова людина. Метою автора було не тільки познайомити військо з воєнною тактикою у відношенні до склавинів і антів, але також представити їх як примітивні племена й боягузів, які не вміють вести боротьби

на рівних, відкритих і незарослих місцях, а тільки ховаються по лісах, — щоб викликати в візантійців погорду й ненависть до меншевартісного противника. Водночас метою автора "Стратегікону" було подати вказівки, як належить поступати під час воєнної акції з ними, зокрема, як треба вести боротьбу на нерівних, зарослих теренах, та як оминати їхні підступи. Маврикій визнає, що молодь антів воює прекрасно, першорядно володіє зброєю, але тільки в лісах, чагарниках, в гористих і взагалі нерівних місцях.

Не можна поминути тут ще одного важливого факту, а саме, що в війні Візантії з готами в Італії 537 року антські відділи воювали під проводом видатного візантійського полководця Велізарія, отже по стороні Візантії, і визначилися у боях. Знову в війні Візантії з персами 554/555 р. Доброгаст, ант із походження, командував візантійською воєнною фльою, як про те інформує нас візантійський письменник Агатій. Цей самий Агатій наводить імена осіб слов'янського походження, які займали високі становища на державній, головно військовій, службі Візантійської імперії, але, на жаль, не каже, чи це були анти чи склавини, а тільки стверджує, що це були слов'яни. Все це доказує, що наведена Маврикієм характеристика антів не покривається з історичною дійсністю. Анти розпоряджалися своєю армією, мали, як це оповідає Йоан з Ефезу, багато зброї, табуни коней, навчилися воювати краще за візантійців, уміли скоро й легко переправлятися на плотах через ріки, знали облогові, муроломні машини, при допомозі яких здобували візантійські фортеці, здобували побіди спершу над готами, а пізніше над візантійцями. Тому було б недоречно приймати погляд, що в них не було військової організації, що це була якась аморфна юрба, просто грабіжницька орда, а не справжнє військо. Йордан виразно каже, що анти були найхоробріші з усіх слов'янських племен.

ВІЙСЬКО

Військо антів складалося з піхоти й кінноти. Що в антів була кіннота, про те говорить не лише Маврикій, але також Прокопій. Цей останній оповідає, що під час італійської кампанії 537 року двадцять днів після того, як готи зайняли порт і місто Портус, яке не мало залоги, а Велізарій не мав змоги задержати порт, прибули Велізарієві на підмогу Мартин і Валеріян, візантійські полководці, і привели зі собою 1600 кіннотників. До складу тих кіннотників входили гуни, склавини й анти. Знову ж 547 року 300 антів-піхотинців, які були на службі у Візантії, обороняють під проводом візантійського полководця Туліяна вузькі гірські проходи в Італії перед готами, котрі намагалися їх здобути, але були переможені. Тут анти відзначилися не тільки хоробрістю, але й великим умінням вести бої у вузьких гірських ущелинах.

Яка була внутрішня організація антського війська, невідомо. Знаємо лише, що в війську була молодь, юнаки. Візантійські письменники не цікавилися організацією антського війська, а звертали увагу головно на

спосіб ведення воєн і боїв, тобто на самий ефект воєнних акцій, від яких залежали політичні інтереси Візантійської імперії. Прокопій оповідає, що анти й склавини йшли до бою пішки, тримаючи в руках малі щити й списи для кидання. Панцирів вони не носили. Деякі з них не мали на собі ні плаща, ні навіть сорочки, а лише штани й так вступали до бою з ворогом. Маврикій, оповідаючи про озброєння антів і склавинів та їхню тактику воювання, каже, що кожний із них був озброєний двома маленькими списками й міцним, але важким для переносення з місця на місце, щитом. Крім цього, вони користувалися дерев'яними луками й стрілами, затроєними їддю, яка діяла, якщо ранений не застосує протидіяння, тобто або не обріже негайно місце довкола рани, щоб їдь не розійшлася по всьому тілі, або не застосує якихось інших засобів, відомих досвідченим лікарям. Вони рідко виступали збитою лавою. У боротьбі вживали радше засідок і підступів, ніж сили. Бойового строю не знали й не старалися вступати в бій разом або виходити на рівний, незарослий терен. А якщо випадково відважилися піти в бій, то наступали разом поволі, зчиняючи крик. Якщо противник відгукнеться на той крик, то скоро поверталися назад, а коли ні, то зовсім просто кидалися втікати, не стараючися разом помірятися з ворогом. А втім вони намагалися зайняти ліси, які їх охороняють, тому, що вони прекрасно вміють воювати в закритих місцях. Часто, як кажуть джерельні дані, вони кидають здобич немов зі страху й відходять у ліс. Однак, нагло кидаються звідти на тих, хто підійде до здобичі, і спричинюють їм великі втрати. Вони роблять це різними способами, напр., наставляють харчові припаси й на них ловлять ворога.

З неприятелем люблять воювати у важко доступних, тісних і взагалі закритих місцях. Вони роблять часті наскоки й несподівані напади вдень і вночі, вживають різного роду хитрощі, аби не залишити ворога в спокою. Особливо вони мають способи переправлятися через річки, тому що довше й ліпше, ніж інші люди, вміють триматися на воді, а часто, налякани несподіваним нападом на їхні оселі, лягають на дно річки навznak і віддихають, тримаючи в устах довгі, в середині проверчені очеретини, кінці яких стирчать понад поверхнею води. Таким чином вони можуть вдержатися довгий час під водою й ніхто не може додуматися, що вони знаходяться на дні річки. Особи, які про те не знають, думають, що то комиші ростуть у воді, коли бачать, як вони коливаються. Але ті, що знають про це, можуть заткнути, або вирвати комиш і таким способом приневолити людей виринути з води, бо без комиша вони не можуть довго перебувати під водою.

Землі склавинів і антів зарослі лісами, вкриті болотами, а місцями порослі комишем і тому навіть у повному розпалі завзяті напади на них мусять бути припинені на межах їхніх володінь. Бо весь простір перед наступаючими військами покритий непрохідними лісами, в яких легко вже здалеку почути, що наближається похід. Знову ж тому, що молодь у антів і склавинів дуже зручно володіє зброєю і при догідних обставинах підкрадається та несподівано нападає, вчинений проти них похід не може

багато їм пошкодити. На думку Маврикія, з огляду на такий стан, а також і на важкий доступ до земель антів і склавинів, треба їх нищити частими нападами.

Так представлялася військова техніка, тобто військово-дефензивна й військово-офензивна тактика антів і склавинів в очах візантійських письменників, зокрема в очах автора "Стратегікону".

НАСЕЛЕННЯ

Окрему увагу належить присвятити населенню антської території. Склавіни і антів, згідно з реляцією Маврикія, є багато й вони витривалі, легко зносять і спеку й холод, сльоту й наготу тіла. Мешкають, як каже Прокопій, в нужденних хатах, розкинутих далеко одна від другої. Часто міняють свої оселі. Прокопія доповнює Маврикія, який каже, що склавіни й анти живуть на неприступних полянах, над річками, мочарами, озерами й часто, zagrożені небезпекою, покидають свої оселі. В житлах вони роблять багато виходів для всякої безпеки, а свій добуток бережуть у сховищах. Оселі склавінів і антів, розташовані над річками, стикаються одні з другими й нема між ними різкого розмежування.

Під соціальним і економічним оглядом існувала в антській суспільності диференціація. Існувала верхівка, при допомозі якої князь чи король правив антською державою. Могли це бути нащадки давніх родових старшин, значення яких, не зважаючи на розклад родового устрою, зберігалось. Немає сумніву, що й економічне їхнє положення було краще, ніж інших членів роду, які при відході з родової організації одержували певну майнову пайку, очевидно, гіршу від тих, котрі залишалися. Таким чином для родової старшини залишалася найбільша й найкраща майнова пайка, а водночас зберігалось при них і їхнє давнє значення. Але немає сумніву, що й окремі особи ставали вельможами, чи то завдяки своїм заслугам для добра антського суспільства й політично-державної й військової організації антського союзу, чи завдяки своєму маєтковому стану. Могли це бути також військові старшини, які відзначилися у війську, у війнах і походах. Йордан називає їх пріматес, тобто першими, найвидатнішими. Роля цих приматів мусіла бути велика, коли Вінітар велів їх розп'яти на хресті, разом із королем (базілевсом) і його синами.

Основна маса антського населення займалася хліборобством і плеканням домашнього скоту. Хліборобство було орне. Землю орали дерев'яним плугом із лемішем. Крім цього, антські ратаї користувалися мотиками, серпами й косами. Ті анти, які жили в лісових смугах, вели хліборобство, достосоване до лісостепоного життя (вирубне хліборобство). Плекання скоту було зв'язане з хліборобським способом життя. Антські ратаї плекали велику й дрібну худобу, овець, кіз, безроги. Як уже сказано, вдержували табуни коней. Вони займалися також бджільництвом-бортництвом, полюванням і рибальством, але це була допоміжна

галузь господарства. Окрему галузь народного господарства творило ремесло, головню залізообробне й керамічне, хоч і ювелірне ремесло мало своє значення, доказом чого є виявлені вироби місцевого ювелірного походження. Залізообробне ремесло мало на меті задовольнити в першій мірі потреби хліборобського господарства. Те саме можна сказати й про ганчарство.

Населення жило родинами. По житлах жили окремі родини, сім'ї. Житла були центрами, довкола яких стелились розлогі поля-ниви, на яких проваджено хліборобське господарство. Тому то в антів житла були далеко віддалені одно від одного. Як сказано, в антів існувала приватна власність, хоч тільки на рухомі предмети. Земля була формально спільна, однак кожний на своєму участку землі працював для себе. Але маєткові різниці існували. Були багаті, середньозаможні, були й незаможні. В могилах багатих людей подибуємо різні імпортовані, скляні, срібні й золоті вироби. В інших могилах дорогих речей не знайдено, а тільки звичайні, прості речі домашнього й особистого вжитку. Але подибуємо могили, в яких немає зовсім ніяких предметів, жодного могильного інвентаря. З того видно, що в таких могильниках спочивають покійники, які не мали нічого, що б їм можна було дати на той світ. Маврикій каже, що в антів було багато скоту й збіжжя, головню проса й льону, які були складені в скирти.

Про торгівлю антів з римськими провінціями була вже мова. Прихід готів на українські землі, а пізніше велика мандрівка народів припинили в загальному той торговельний рух, але його зовсім не знищили. Анти дальше провадили торгівлю зі своїми сусідами, а коли були відтяті від Балканського півострова, звернули свою торговельну експансію на південний схід

СВОБОДОЛЮБНІСТЬ АНТІВ

Склавини й анти, за словами Маврикія, були свободолюбним народом. Маврикій починає 5-тий розділ XI книги твердженням, що склавини й анти ведуть однаковий спосіб життя і мають однакові нахили, люблять свободу, несхильні до рабства ані підлеглости чужій владі, хоробрі, зокрема на власній землі. Ця свободолюбність антів і склавинів проявляється також у відношенні до полонених і чужосторонців. Маврикій оповідає, що вони не роблять полонених рабами назавжди, як це водиться в інших племен і народів, а тільки залишають їх у неволі на означений час, після чого дається їм до вибору або заплатити за викуп і вернутися до своїх, або залишитися разом із ними, як вільні їхні приятелі.

Але тут виникає питання, чи це відносилось тільки до воєннополонених, чи/також і до людей, що їх забирали анти й склавини, нападаючи на візантійські провінції? Якщо похід удався, анти й склавини приводили десятками тисяч чоловіків, жінок і дітей. Джерела не дають на це відповіді. Правда, анти й склавини потребували багато людей до праці,

отже не потребували їх продавати. Але велика кількість чужих людей могла бути небезпечною і для самого місцевого населення. Тому, що анти й склавини мали торговельні зв'язки з Півднем, де існувало рабство, можна припускати, що вони продавали певну кількість людей, яка не була викуплена. За таким припущенням промовляють також пізніші часи, коли торгівля рабами стала нормальним явищем. Але як воно було насправді в часах антів, нічого певного сказати не можна, бо зі слів Маврикія виходить, що в антів і склавинів рабства взагалі не існувало.

Особливою опікою і прихильністю втішались у антів і склавинів чужинці. Вони дбали про них, піклувалися ними й переводили їх з місця на місце, де їм було потрібно. Коли б чужинцеві сталася кривда в хаті того, хто був зобов'язаний заопікуватися ним, то цей, який передав йому чужинця, напав би на нього в переконанні, що шляхом пімсти за кривду чужинця сповняє благородний і приемний богам чин.

ЖІНОЦТВО В АНТІВ

Маврикій похвально висловлюється про жінки в антів і склавинів, відносно їхньої чесноти й прив'язання до своїх чоловіків. Він каже, що жінки в антів і склавинів є надзвичайно чесні й люблять своїх чоловіків. У випадку смерті чоловіка жінка шукає розради у власній смерті й добровільно гине, не маючи сил жити самотньо.

Безумовно, що такі випадки могли траплятися частіше чи рідше, в залежності від обставин та індивідуального наставлення жінки. Життя вдови без опіки чоловіка в тодішніх часах і соціо-економічних умовах було нелегке. Але годі погодитися з Маврикієм, що кожна жінка йшла на смерть з жалю за померлим чоловіком. Не всі жінки залишалися самотніми. Залишалися вдовами жінки, котрі мали дітей, які після смерті батька потребували материнської опіки.

ДОГОВОРИ АНТІВ

Анти й склавини складали договори зі своїми сусідами. Але Маврикій твердить, що вони були віроломні й нестійкі в договорах. На думку Маврикія, антів і склавинів можна скоріше покорити страхом і силою, ніж дарунками. Та Маврикій не наводить ні одного випадку віроломства й нестійкості в випадку складення договору чи то з візантійцями, чи з ким іншим. Зокрема в умовах тодішніх обставин етно-політичних катаклізмів доби переселення народів на велетенських євразійських просторах не легко було вдержати таку стійкість у договорах. Склавіни наприкінці VI ст. поєдналися з аварами й склали з ними союз, який був в основному зворнений проти Візантійської імперії. Але анти й цього не зробили, не уступаючи аварам, що згодом причинилося до їхнього занепаду, внаслідок чого на початку VII ст. візантійські письменники перестають згадувати про антів.

Зовсім іншого погляду був Прокопій. Він твердить, що анти складали

договори зі своїми сусідами й твердо їх берегли. Але метою Маврикія, якщо він був автором "Стратегікону" (Псевдо-Маврикій), було представити антів у негативному світлі. Врешті Маврикій ще раз повертає до незгоди й браку єдності як серед антів, так і склавинів. Причину такого стану він бачить у тій обставині, що в них кожний має свій власний погляд і що існують між ними різні думки. Коли одні годяться, то інші роблять їм наперекір, і ніхто з них не хоче уступити другому.

Висновок з інформацій Маврикія ясний і простий: у антів і склавинів не було автократичного володаря, воля якого була б вирішальним чинником. Отже, коли не було автократичного володаря, напр., типу візантійського імператора, то значить, що не було належного правління, не було організації й ладу, а зате панувала анархія. Маврикій зі своєю ментальністю візантійця визнавав тільки устрій, який існував у Візантії. Все інше було "варварське", примітивне й незгідне з поняттям візантійського правопорядку й смаку.

РЕЛІГІЯ АНТІВ

Про релігійні вірування антів говорить Прокопій. Він каже, що анти й склавини вірили в одного бога, творця грому й пана всього світу, та приносили йому в жертву волів і інших жертвовних тварин. У антів існував до певної міри культ незвичайних явищ у природі (натуралістична релігія) агрикультурного стилю, що подибуємо пізніше в добі літописних слов'янських племен. З жертвовних тварин Прокопій згадує головно волів. Чи в антів існував у якійнебудь формі культ вола, як жертвовної тварини, важко сказати. Анти не признавали долі, тобто судьби-фатуму, й не вірили, щоб вона мала якунебудь силу над людьми. Але коли, притиснені недугою або важкими обставинами на війні, побачили, що смерть наближається, складали обітницю, що як тільки врятують своє життя, то відразу ж принесуть божеству жертвовну тварину. І справді, позбувшись небезпеки, вони приносили в жертву те, що обіцяли, й вірили, що цією жертвою вони рятували собі життя. Крім цього, вони по-релігійному шанували річки й русалок та деякі інші божества й усім їм приносили жертви, а під час складання жертв ворожили про майбутнє. Шкода, що Прокопій не подав імени божества, почитаного антами. Можна сподіватися, що це був той самий найвищий бог громів і блискавок, який пізніше виступав у літописних південно-східних слов'янських, тобто ранньо-русько-українських племен під назвою Перуна. Зовсім можливо, що й анти так само його називали. Але поруч нього мусіли існувати й інші божества, які, однак, займали другорядне становище в ерархії релігійних вірувань і понять антів.

ДЕЯКІ ЕТНОГРАФІЧНІ Й АНТРОПОЛОГІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ

Вкінці згадаємо ще про деякі етнографічні й антропологічні риси антів і склавинів. Прокопій каже, що в обох цих народів є спільна, надмірно

варварська мова та також і формою (виглядом) тіла вони не різняться поміж собою. Всі вони росли й дуже сильні. Щодо тіла й волосся, то вони ані не надто біляві, ані не зовсім темні; трапляються й русяві.

Ведуть життя як масагети, живуть нужденно й некультурно. Як тамті, так і вони ходять завжди брудно й неохайно. Щодо вдачі, то вони не є ані погані, ані злочинні, але в своїй простоті в багатьох випадках зберігають звичай гунів.

Немає сумніву, що й тут підставою оцінки антів і склавинів було грецьке розуміння й грецькі критерії оцінки, допасовані до висококультурних умов життя центру Візантійської імперії, яке, самозрозуміло, різнилося від життя антів і склавинів, як жителів лісостепової чи таки не раз і степової полоси велетенської території в умовах євразійських просторів. Тому зрозуміло, що їхній зовнішній вигляд не завжди був естетичний в очах при звичаєного до культурного й розкішного життя візантійця. Але в аспекті об'єктивної критики це аж ніяк не давало достатньої підстави вважати протослов'ян, як антів так і склавинів, примітивними племенами й порівнювати їх з масагетами. Таку оцінку треба трактувати як вислід стану тодішньої науки, зокрема історіографії, представники якої не вміли ще робити висновків, згідних вповні з об'єктивним трактуванням явищ, подій і фактів на тлі історичної дійсності й обставин, серед яких вони виникали.

Тому джерельні матеріали, авторами яких були античні (грецькі й римські письменники), а згодом ранньосередньовічні (візантійські й арабські) історики й географи, вимагають докладної аналізи в світлі наукової критики та відповідних висновків у контексті цілого історично-джерельного матеріалу й розуміння умовин, серед яких окремі автори тих вісток діяли й писали свої твори. При цьому особливу роль при досліді джерельних матеріалів відіграє порівняльна метода, тобто порівнювання одних джерел з другими, виказування їхніх аналогій і різниць, при рівночасному досліджуванні причин різниць вісток, що відносяться до того самого явища чи події.

РОЗДІЛ VII

АНТСЬКО—ВІЗАНТІЙСЬКІ ВЗАЄМОВІДНОСИНИ. БАЛКАНСЬКІ ВІЙНИ

Вже було сказано, що анти після відходу готів і гунської орди на захід опанували протягом V століття причорноморські степи й поширили межі своєї держави далеко на південь, місцями до Чорного моря. Просунулися вони також і на південний захід. Таким чином анти наблизилися до культурних осередків середземноморського байсену. Це мало важливе значення для обидвох сторін — позитивне для антів і склавинів та негативне для Візантійської імперії, для її великодержавних володінь. Ранні слов'яни, тобто анти й склавини, навіть при тих умовах, що їх витворили історично-політичні обставини, підпали під впливи римсько-візантійської культури. Передусім у війнах з Візантією навчилися воювати й, як каже Йоан з Ефезу, воювали краще, ніж візантійці.

Та хоч анти й склавини пізнали тактику ведення війни візантійцями, то однак на практиці стосували свою власну, для них вигіднішу й доцільнішу. Не битва на відкритому полі в зімкнених рядах, а напад з укриття, підступ, боротьба на недоступних, порослих лісами, чагарниками місцях характеризували воєнну тактику антів. Маючи стичність з візантійцями, вони вивчали їхню мову, зокрема державну, грецьку, пізнавали їхню культуру, побут, спосіб життя, а це все більшою чи меншою мірою мало вплив на політично-державне й приватне життя антів. Ранньослов'янські, тобто антські й склавинські, старшини, начальники й представники знаті, вивчивши грецьку мову й запізнавшись з умовами життя ромеїв, вступали на імперську службу й займали у візантійців високі становища не тільки в війську, але також у адміністрації й навіть на дипломатичній службі.

Цікаво, що склавини й анти, воюючи з візантійцями, а також і по стороні візантійців, не перейняли їхньої військової організації, а перейняли її щойно/пізніше від аварів, коли ті з'явилися на дунайському воєнному терені. Успенський каже, що авари принесли зі собою у воєнну справу окрему, досі невідому систему й що вони надали слов'янам військову організацію, якої їм бракувало.

Але, з другої сторони, багатства візантійських провінцій штовхали склавинів і антів до нападів на прикордонні території Візантійської імперії.

Початково ті напади мали ознаки грабiжницьких наскоків. Згодом вони перетворилися у організовані війни за нові терени колонізації й це була справжня мета дальших балканських воєн і нападiв на візантійські провінції. Ті війни проваджено протягом всього VI століття й щойно в VII-VIII ст. вдалося слов'янам остаточно закріпитися на Балканському півострові, закладаючи там свої держави.

Під ударами тих слов'янських, а також болгарських та аварських нападiв, а дальше воєн у Малій Азії, в Італії та в кінці внаслідок внутрішніх заколотів Візантійська імперія заламалася. Змінився і її соціальний устрій і економічний лад, оперті на рабовласництві. На місце старого правопорядку прийшов новий соціальний устрій, опертий на вільних прошарках суспільства, та новий економічний лад, доказом чого був Земельний закон з VIII сторіччя. Земля перейшла в володіння громад, хоч існували й інші форми земельного володіння.

Та хоч анти, за словами Йордана, були найхоробрішими поміж слов'янами, то, одначе, не вони були головними напасниками на Візантійську імперію і не вони давали поштовх до них. Анти були, як це слушно відмічує М. Грушевський, звичайними учасниками тих нападiв, поштовх до яких давали придунайські слов'яни, — склавини, як їх називали візантійські письменники, а також болгари. Згодом до походів на Візантію намовляли слов'ян авари, а підлеглих собі паннонських слов'ян примушували йти разом з ними.

Про самостійний напад антив на Візантійську імперію, а саме на провінцію Тракію, і то єдиний раз, знаходимо згадку в Прокопія. Більше таких нападiв не було, а принайменше візантійські джерела про них не згадують. Про цей окремий напад антив буде мова згодом.

Перші напади слов'ян на провінції Візантії почалися, як уже сказано, наприкінці V і на початку VI століття. Перший такий напад на візантійську провінцію Тракію відбувся за цiсаря Анастасія I (491-518) 493 року. Про це маємо коротку згадку в комеса Марцелліна з VI ст. Цей Марцеллін, комес, якого не треба ототожнювати з Амміаном Марцелліном, істориком з IV ст., оповідає коротко, що був напад на Тракію, прийшло до нічного бою з візантійським військом, полководцем, якого був Юліян, і в нічній битві загинув цей полководець, пробитий скитським залізом, тобто списом. Слов'яни виступають у цьому нападi не під власним іменем, а під іменем скитів. Цей перший напад слов'ян закінчився їхньою перемогою і спустошенням Тракії. Зі слов'янами пішли болгари. Вони появилися на долішньому Дунаї, запрошені візантійським цiсарем Зеноном (474-491) для допомоги проти східних готів, які займали тоді наддунайські провінції. Але болгари були побиті Теодоріхом. Другий раз болгари були побиті тим самим Теодоріхом при переході східних готів до Італії. За цiсаря Анастасія болгари робили кілька разів напади на Візантійські провінції. Придунайська границя Візантійської імперії була послаблена на початку VI ст. повстанням Віталіяна (514-515), який з походження мав бути траком, або скитом у ширшому тодішньому розумінні назви "скит". Повстання було

звернене проти цесаря Анастасія. Віталіян приєднав до себе болгар і "скитів", тобто слов'ян. До речі буде пригадати, що етно-географічна назва "Скитія", "скит" на означення Східньої Європи й її мешканців існувала ще до початків середньовіччя, а згодом назва "Сарматія". Повстання закінчено угодою, хоч щоправда не дуже то щирою. Зовсім можливо, що якраз це послаблення Візантії вирішили використати слов'яни. Вони напали 517 р. і спустошили Македонію й Тессалію та дійшли на півдні до Тернопіль, а на заході до старого Епіру. Щоб інспірувати слов'ян відійти за Дунай, а також і для викупу полонених, цесар Анастасій післав префектові Іллірії 1000 фунтів золота з дорученням, щоби він виплатив ті гроші слов'янам. Але з цього нічого не вийшло, а візантійські полонені були винищені. Цей самий цесар Анастасій, щоб забезпечити свою столицю від нападів і знищення, побудував від сторони суходолу довгий мур, як захист перед набігами мизів, болгар і слов'ян.

Анастасій помер 518 р., а на візантійському престолі засів Юстин I (518-527). Саме за цього цесаря відбувся згаданий уже напад антів. Це єдиний випадок, що анти самі, без співучасті склавинів, зробили напад на візантійські провінції. Сталося це 519 року.

Описуючи цей напад антів, Прокопій каже, що сталося це на початку панування цесаря Юстиніяна I (527-565), тобто 527/528 року. Він пише дослівно: "В тому році, коли Юстиніан, стрий Германа, перебрав владу, анти, сусіди склавинів, переправившись через Дунай, вдерлися з великим військом у кордони ромеїв (візантійців)". Але той самий Прокопій говорить у своїй "Таємній Історії" зовсім щось інше. Він каже, що "З моменту, коли Юстиніан перебрав правління, гуни, тобто болгар, склавини й анти, майже щорічними нападами пустошили найжорстокішим способом Іллірію, Тракію, всю Грецію і Херсонес та всі землі від Йонської затоки до передмість Візантії". Це друге твердження виключає перше, а саме, що анти вдерлися в кордони Візантійської імперії за цесаря Юстиніяна. Тут просто сталася помилка відносно імени: замість Юстина взято Юстиніяна, бо стрием Германа був Юстин, а не Юстиніан. Треба мати на увазі ще й те, що за Юстиніяна на початку його панування важливу роллю на відтинку оборони наддунайського кордону відігравав не Герман, а Хілвудій, про якого буде мова дальше. Герман відігравав оборонну роллю у Візантійській імперії власне за Юстина.

Так отже самостійний напад антів на Візантійську імперію відбувся 519 року, тобто на початку панування цесаря Юстина I. Але напад не вдався. Герман, якого перед тим імператор настановив полководцем усієї Тракії, вступив у бій з антами, поконав їх і майже спричинив їх знищення. Цією перемогою Герман здобув собі велику славу. Після того розгрому антів настав відносний спокій на дунайському фронті. Цей спокій можна пояснити тільки перемогою Германа й здобутою славою. Слов'яни просто боялися Германа й вважали, що мир для них є краший, ніж війна: Прокопій оповідає, що варвари, які жили за Дунаєм, захоплені славою Германа, вступали до візантійського війська, хоч щоправда за цю свою службу

одержували великі гроші. Не виключене, що реляція Прокопія про перемогу Германа може бути дещо перебільшена для прославлення візантійської зброї. Нові напади почалися аж після смерті Юстина, як тільки зайняв престіл Юстиніян. Юстин не мав власних дітей і тому усиновив Юстиніяна, свого небожа. Юстиніян ще за життя Юстина став його співрегентом, а 527 р. справжнім імператором, по смерті Юстина.

Прокопій оповідає, до першого нападу на Юстиніяна зробили болгари, склавіни й анти. Вони спустошили Іллірію, Тракію, всю Грецію, Херсонес і всі землі, що лежать від Йонської затоки до передмість Візантії. Далі оповідає Прокопій, що за кожним таким нападом виведено з візантійських земель понад двісті тисяч людей, і це спричинило обезлюднення. Щоб забезпечити Візантійську імперію від болгарсько-слов'янських нападів, Юстиніян на четвертому році свого панування, а саме 531 року, призначив полководцем Тракії Хілвудія, який відзначався воєнним духом. Мав це бути слов'янин. Його завданням була охорона дунайського кордону Візантійської імперії. Він мав запобігати, щоби болгари й слов'яни не переправлялися через Дунай на візантійську сторону й не робили спустошень. Хілвудій виконував свої обов'язки три роки. За той час ані слов'яни, ані болгари не посміли переправлятися через Дунай на візантійську сторону. Навпаки, робив це Хілвудій: переправлявся на слов'янську сторону, спустошував слов'янські землі, грабував і забирав людей у неволю. Однак коли Хілвудій після трьох років виконання своїх обов'язків переправився одного разу з невеликим відділом через Дунай на слов'янську сторону, слов'яни, зібравши військо з різних племен, виступили проти напасника. Кривава битва закінчилася перемогою слов'ян. Тоді загинуло багато візантійських воїнів, а між ними погіб і Хілвудій. Після його смерті слов'яни почувалися безпечними й уже 535 року переправилися через Дунай та спустошили Тракію.

Але, крім мілітарних заходів, Юстиніян намагався забезпечити імперію від зовнішніх нападів також при допомозі укріплень. З цією метою він наказав будувати нові фортеці над Дунаєм і в гірських проходах та відновляти або відбудовувати старі. З наказу Юстиніяна побудовано над Дунаєм велику кількість фортець, про що оповідає Прокопій. Нові фортеці, як і відбудовані старі, мали на меті забезпечити Візантію з її провінціями від нападів слов'ян, тобто антив і склавінів, які не були при звичаєні складати союзи та вдержувати зв'язки з греками, починали війну без жадної причини й без виповідження, не знали мирових договорів і перемир'я, а війну кінчали мечем, а не договорами, як про це інформують візантійські джерела. Звичайно, греки воліли послуговуватися різними союзами й договорами, ніж воєнним шляхом, бо при допомозі дипломатичних хитрощів можна було мати більше користи. Прокопій оповідає, що навіть маєтності були укріплені, якщо не лежали поблизу фортець. Він написав навіть окрему працю під наголовком "Будови", де вчисляє й описує велику кількість побудованих за панування Юстиніяна фортець. У книзі IV, у розділах 1,5,6,7 — говорить Прокопій про будови фортець над

Дунаєм. Але він віднісся негативно до пляну будови тих будівель, називаючи їх недоречними тому, бо поглинули багато засобів і сил, а не осягнули наміченої мети. Болгари й слов'яни, тобто склавини й анти, не зважаючи на таку велику кількість фортець, не припинили своїх нападів, фортеці не були для них перешкодами, що їх не можна поконати.

За якийсь час після смерти Хілвудія, як оповідає Прокопій, анти порізнилися зі склавинами, між ними зчинилась війна і склавини мали перемогти антив. Яка була причина цього конфлікту поміж сусідами й союзниками, котрі до того часу жили в згоді й дружньо виступали разом, невідомо. В кожному разі мусіли виникнути якісь глибші й важливіші причини, коли прийшло між ними до війни. Зовсім можливо, що тут діяла візантійська рука й що візантіїці спричинили це порізнення між склавинами й антами. Але війна тривала коротко. Сторони поєдналися, знову налагодили між собою зв'язки, жили в мирі й продовжували між собою давні добросусідські відносини. Коли саме ця війна почалася і провадилася, Прокопій не каже. Він каже тільки, що це сталося за якийсь час після смерти Хілвудія. Грушевський говорить, що ця війна мусить припадати десь на кінець 30-тих або початок 40-их років. Одначе цю дату антсько-склавинської війни треба пересунути дещо ближче. Хілвудій загинув у війні зі слов'янами 534 року. Війна відбулася після його смерти, але не зараз, а згодом. В 535 році слов'яни зробили напад на Візантійську імперію й спустошили Тракію. Отже тоді ще не могло бути мови про війну, бо в цьому нападі брали участь і анти й склавини, себто тоді вони ще жили у згоді між собою. В році 539 відбувся сильний напад болгар, склавинів і антив. З того часу почалися знову спільні напади, як дальше про це буде мова. Отже антсько-склавинська війна мусіла відбутися скорше, але не могла відбутися 538 року. Анти були переможені й зазнали втрат у людях, і то не лише вбитими, але й полоненими. Між іншими у цьому часі, тобто в цій війні, потрапив у склавинський полон ант, який називався Хілвудій, про що буде мова. Анти потребували деякого часу, щоби зібрати сили. Все сказане вище промовляє за тим, що антсько-склавинська війна відбулася десь 536 або 537 року.

В 539 році почалися нові напади на Візантійську імперію. Участь брали болгар, анти й склавини. Прокопій оповідає про ці напади, що в той час з'явилася звізда, тобто комета. Негайно після того болгар, анти й склавини, перейшовши ріку Дунай, залляли всю Європу. Це траплялося і в попередніх часах, але таке велике й страшне нещастя ще не спіткало людей цієї країни. Вся країна від Йонської затоки до самих передмість Візантії була спустошена варварами. В Іллірії ці варвари здобули тридцять дві фортеці. Після того вони повернулись у свою країну, забравши зі собою 120 тисяч полонених. Жадного спротиву з боку візантіїців не було. Після того вони багато разів вдиралися у ті сторони й робили шкоди, що їх уже не можна було направити. Вони напали також на тракійський Херсонес. Розгромивши оборонні укріплення, вони обійшли з моря мур, що

протягався до так званої затоки Меляна, вдерлися в середину довгих мурів і з-поміж ромеїв, тобто греків, яких там застали, багато повбивали, а майже всіх інших забрали в неволю. Невелика частина їх переправилася навіть через Геллеспонт до Малої Азії й там також грабувала населення. Вернувшись з Азії до Херсонесу, ця частина злучилася з головними військовими силами й усі разом з добиччю повернулися до своїх осель за Дунай. При новому нападі вони понищили й пограбували Іллірію і Тессалію, після чого проникли до Термопіль. Але тому, що Термопільську фортецю військо обороняло надзвичайно завзято, вони обійшли Термопіль гірською стежкою і задержалися щойно на Коринтському перешийку, після чого повернулись назад і, як звичайно, з великою здобиччю та великою кількістю полонених відійшли за Дунай.

Під час тих нападів слов'ян на Візантійську імперію потрапив у полон до одного анта грек, людина хитра й проворна. Щоб вирватись на волю, він обманув свого анта-господаря, мовляв, Хілвудій, той славний візантійський полководець Юстиніана, не загинув у бою зі слов'янами, а живе й перебуває в полоні в одного склавина. Улесливими словами грек намовив господаря піти разом до склавинів і викупити Хілвудія. Та то не був візантійський полководець, а звичайний ант з іменем Хілвудія, який під час антсько-склавинської війни опинився в полоні у склавинів. Справою анта Хілвудія зацікавилися усі анти. Якраз тоді прибуло до них візантійське посольство. Імператор Юстиніан запропонував антам, щоб вони переселилися на візантійську сторону, обіцяючи дати їм на поселення стару, знищену й розграбовану сусідніми племенами фортецю Турріс, яку побудував колись цар Траян, а також і землі, що прилягали до тієї фортеці. Вони мали одержати те все зі силою старинного закону, яким користувалися римські громадяни. Крім фортеці й піль, Юстиніан обіцяв наділити антів своєю приязню, щедро їм допомагати, а при потребі давати їм гроші. За ці всі добродійства анти мали обороняти Візантійську імперію від нападів болгар. Анти годилися на умови Юстиніана й готові були переселитися, але вимагали, щоб імператор затвердив і призначив для них Хілвудія, як їхнього полководця, тобто колишнього візантійського полководця, про якого говорили, що він мав загинути. До того ж, під натиском антів, згаданий ант Хілвудій сам удавав, що він є саме тим візантійським полководцем, про якого говорили, нібито він загинув у бою. Вони післали того анта Хілвудія до Візантії, щоб імператор затвердив його полководцем та призначив для антів. Але в дорозі обман був викритий. Анта Хілвудія закували в кайдани й післали до імператора, де по нім і слід загинув. Так трагічно закінчив ант Хілвудій, який під натиском інших антів вдавав візантійського полководця Хілвудія. На цьому справа переселення припинилась остаточно. Діялося це все близько 546 року.

У 546 році слов'яни, перейшовши Дунай у великій кількості, понищили й пограбували тракійські землі та забрали багато полонених. Але несподівано напали на них герулі, союзники Візантії, які мали відійти з Велізарієм до Італії. Слов'яни зазнали невдачі. Багато з них загинули в

бою з герулями, які визволили грецьких полонених і дозволили їм вернутись додому.

В 548 році слов'яни, як звичайно, переправилися через Дунай, напали на Іллірію й спустошили її. У кожного, хто трапився на шляху, вони відбирали гроші, а потім без різниці віку або вбивали, або забирали в полон. Вони здобули також багато фортець, які вважалися міцними. Зі сторони візантійського війська вони не натрапляли на жадний опір. Візантійські полководці, які стояли в Іллірії, зібрали, щоправда, 15000 війська й слідкували за слов'янами, але не посміли наблизитися до них та звести з ними бій.

У війні гепідів з льонгобардами слов'яни воювали по стороні гепідів. Прокопій каже, що військо слов'ян, яке приєдналося до гепідів, було велике. В 550 році жертвою слов'янського нападу впали Іллірія і Тракія. Військо слов'ян, що складалося тільки з 3000 вояків, перейшло Дунай, не натрапивши на будь-який опір. Згодом це військо поділилося на два відділи, з яких кожний діяв окремо. Вони напали на Іллірію й Тракію і, хоч були розділені, побили зарозумілих грецьких полководців, певних своєї перемоги. Одні з них були побиті на місці, а другі рятувалися безладною втечею. Так закінчився бій одного відділу, дармащо греки мали чисельну перевагу.

Другий відділ пішов на схід, зустрівся з Асбадом, який передше був хоронителем Юстиніяна. Тепер він командував сильною й численною кіннотою, яка здавна стояла в Тракії для прикриття фортеці Тзурулі. Слов'яни і їх розгромили, багато з них під час утечі побили, а самого Асбада взяли в полон. Початково берегли його живого, але потім вчинили йому жорстоку смерть: вирізали з його шкіри на хребті ремені, після чого кинули його ще живого в огонь. Упоравшись з Асбадом, слов'яни без жадного страху перед неприятелем спустошили й руйнували Іллірію й Тракію, при чому здобули багато фортець. Після того вони рушили в напрямі моря і здобули місто Топер, що було першим містом з надморських міст Тракії. Місто було укріплене й мало залогу. Воно лежало на шляху з Візантії до Солуня й було віддалене від столиці на 12 днів дороги. Здобувши Топер, слов'яни вимордували коло 15000 мужчин, а жінок і дітей забрали до неволі, також пограбували і все майно. Прокопій згадує, що давніше слов'яни не брали людей у полон, тільки всіх убивали поголовно. Для нікого не було помилування. Шляхи в Іллірії й Тракії були застелені трупами побитих. Але пізніше слов'яни припинили це поголовне вбивство, залишали полонених при житті й повертались додому із безліччю полонених. Не виключено, що дехто з візантійських письменників пересаджував при описі жорстокостей варварів, маючи тенденції до варварофобії. Це могло відноситися у першу чергу до слов'ян, про що ми вже згадували передше.

В 551 році, коли полководець Герман перебував в іллірійському місті Сардіка (Софія) й готував зібране військо в похід до Італії, дружини слов'ян переправилися через Дунай у такій великій кількості, як ніколи

перед тим, щоб заатакувати прикордонну полосу Візантійської імперії, й дійшли до Наїссу (Ніщу). Тут вони розбрелися по полях, і частина з них натрапила на візантійський відділ та потрапила до полону. На допитах полонені зізнали, що метою походу слов'ян є Солунь (Тессалоніка). Довідавшись про той плян слов'ян, Юстиніян наказав Германові відкласти похід до Італії, а зайнятися обороною Солуня й сусідніх міст. Але слов'яни, які від часу розгрому антів боялися Германа, довідавшись, що він є в Сардиці, помандрували через іллірійські гори до Дальмації. Після відходу слов'ян Герман постановив вирушити до Італії й навіть видав наказ, щоб військо до двох днів було готове до походу. Але сам раптово помер. Підготоване до походу військо попровадив уже не він, а його зять Іван. Він пішов з військом до Дальмації, щоб там перезимувати й весною перейти до Італії. В дорозі до Дальмації Іван наштотхнувся на нове слов'янське військо, що переправилося через Дунай і пустошило візантійські землі. Багато людей говорило, що то Тотіла, король готів, підкупив слов'ян, давши їм велику суму грошей, аби вони напали на візантійців, а тоді він матиме вільну руку воювати в Італії. Але чи це була дійсна правда, Прокопій цього не твердить. Проти тих слов'ян, на які наштотхнувся Іван, Юстиніян виправив зібране військо під проводом кількох полководців, а над ними всіма поставив Схоластика, придвірного євнуха. Під Адріянополем прийшло до бою і греки були розгромлені. Багато грецького війська згинувало, а рештки зі своїми начальниками рятувалися утечею. В цій битві слов'яни здобули навіть прапор Константина. Потім слов'яни, грабуючи, дійшли аж до довгого муру, який був віддалений від Візантії не набагато більше, ніж на один день їзди. Але тут вони натрапили на опір, що спричинило їхній відворот. Греки, слідкуючи за ними, напали на частину слов'янського війська, побили й відібрали прапор і грецьких полонених. Решта слов'янського війська повернулася на свої землі.

В наступному 552 році слов'яни знову масово вдерлись до Іллірії і дуже спустошили країну. Юстиніян іслав проти них військо, на чолі якого стояли, поруч інших, сини Германа. Але візантійського війська було мало й воно не відважилося виступити проти слов'ян і звести з ними бій. Полководці Юстиніяна тільки слідкували за ними, нападали на їхні ар'єргардні частини, багато побили, значну кількість взяли в неволю й іслали до імператора. Однак, все те не перешкодило слов'янам бушувати на іллірійських землях, грабувати та забирати населення в полон, що доводило до вилюднення країни. Іллірійські шляхи були застелені трупами забитих. Спустошивши всю країну, слов'яни повернулися з великою кількістю полонених і з великою здобиччю до своїх домів, не натрапляючи на жаден спротив. Також і при переправі через Дунай візантійці не могли нічого вдіяти, бо на допомогу слов'янам приходили гепіди. Вони — за оплатою по золотому від особи — перевозили слов'ян через Дунай. Отже слов'яни не мали ніяких труднощів при переправі через Дунай з полоненими й добром. Юстиніян пімстився на гепідах за їхню

послужність у відношенні до слов'ян у той спосіб, що під час війни льонгобардів з гелідами станув по стороні льонгобардів і після їм навіть військо на допомогу.

На часи Юстиніяна припадає ще один великий напад на Візантійську імперію, що відбувся 559 року. Брали в ньому участь спільно болгари й слов'яни, хоча Агатій говорить лише про болгар, а зовсім не згадує про слов'ян. Це сталося, можливо, тому, що на чолі походу стояв Заверган, полководець і головний провідник болгарської орди котригурів, ворогів Візантії. І саме вони були головним промотором цього походу. Теофан і Кедрин, у свою чергу, твердять, що в цьому нападі брали участь болгари й слов'яни, що видається цілком вірогідним.

Справжньою причиною нападу були, згідно з Агатієм, варварська несправедливість і пристрасне бажання збагачення. А безпосередньою причиною до нападу була ворожнеча між котригурами, ворогами Візантії, вождем яких був Заверган, і з другої сторони — утигурами, союзниками Візантії, вождем яких був Сандильх. Цей останній був приятелем греків, і тому імператор ставився до нього прихильно, поважав його й часто посилав йому дарунки. Властиво, Візантія платила утигурам щорічну данину. Котригури почували себе ображеними явним легковаженням їх і постановили напасти, щоб показати грекам, що вони не можуть стерпіти образи.

Напад відбувся зимою, коли Дунай був покритий товстою кригою. Болгарські піхотинці і кіннотники, не зустрічаючи ніякого опору, каже Агатій, проникли в глибину країни і вдерлись до Тракії. Тут вони поділилися на три частини. Одна частина пішла на Грецію, щоб напасти на безборонні міста й пограбувати їх, друга частина рушила на тракійський Херсонес, що був забезпечений муром, який тягнувся через перешийок з одної сторони моря до другої. Заверган плянував знищити мур і заволодіти потім не тільки Херсонесом, але й морем. Заволодівши морем, Заверган гадав, що матиме багато кораблів і на тих кораблях переправиться через Геллеспонт до Малої Азії та піде туди достатню кількість війська. Врешті, третя частина, яка складалася з 7000 вояків, рушила під проводом самого Завергана на Візантію, столицю Візантійської імперії. Ця частина під час того походу нищила поля, грабувала, здобувала міста й ширила всюди замішання. Візантійські збройні сили перебували тоді поза Грецією, й Балканським півостровом, отже не було кому чинити опору. Візантійське військо стояло в Італії, в Александрії, Лібії й на кордонах Персії. Саме цю обставину й використовували болгари, а також і слов'яни. Не натрапляючи на жаден опір, вони могли свobodно бушувати по візантійських провінціях, спустошити, грабувати й брати населення в полон. Таке сталося й тепер. Болгари нищили поля, грабували, брали в полон, знущалися над жінками, навіть над черницями, які від дитинства жили по монастирях. У Візантії, тобто в столиці, зчинилась паніка. Страх опанував усіх, не оминувши й самого імператора, коли ворог наближався до мурів міста. Небезпеку уявили грізнішею, ніж вона насправді була. З церков

поспішно забирали дорогоцінні предмети й вивозили до середини міста, а то й човнами до Малої Азії.

В цьому критичному для імперської столиці моменті підвівся, на наказ імператора, старий, зламаний віком, але вкритий славою давніх перемог над вандалами й готами, полководець Велізарій. Коли зодяг на себе по літах знову панцер і наклав на голову шолом, то немов відмолодів. Йому пригадалася молодість, війни й побіди. Ті згадки про минуле додали йому енергії, підняли бодрість духа. Страхіття сучасності, безнадійність майбутнього робили його дії ще визначнішими й блискучішими, а перемогу — радіснішою. Вийшовши з міста на недалеку віддаль, Велізарій поставив військовий табір у долині, в місцевості с. Хітті. Але в нього було мало війська. Агатій каже, що разом з Велізарієм вийшло 300 голплітів — його давніх вояків, сильних, досвідчених у боях, з якими він здобував перемоги, але їх було замало. Правда, до нього приєдналися міщани, навіть селяни з довколишніх сіл, маєтки й житла яких були понижені ворогами, та це була юрба без зброї й військового вишколу. Вона вважала війну прийнятним заняттям і збиралася скорше задля видовища, як для боротьби. Але Велізарій зумів використати й цю юрбу для добра оборони. На його наказ обведено табір широким ровом, що й виконала згадана юрба. Крім цього, він уживав їх для розвідки, а в кінці наказав їм уночі розкладати вогнища, багато вогнищ на широкому просторі, щоб вороги, побачивши велику кількість вогнищ, гадали, що у Велізарія є багато війська. І справді, вороги спершу вважали, що він дійсно має багато війська. Але скоро той обман був виявлений, тобто вороги довідалися, що війська насправді мало. Проте військо Велізарія поводитися бундючно, визиваючи й легковажило ворога. Воно рахувало на свою хоробрість і воєнний досвід та було переконане, що навіть напад ворога не буде страшним і закінчиться їхньою перемогою. Та не так дивився на справи Велізарій. Він виступив перед військом, із закликом до обережності, поміркованості і збереження дисципліни. Вороги справді зробили напад, але були відбиті, втративши 400 своїх людей. Греки не мали ніяких утрат. Сам Заверган і ті, що з ним були, на свою радість добилися щасливо до своїх стоянок. Коні греків були втомлені, і тому гонитва за ворогами не відбувалася, отже Заверган міг відступити з терену бою.

Не мали успіхів і обидві другі групи. Група, що пішла на здобуття Херсонесу, не виконала свого завдання. Її заходи опанувати мур, що боронив приступу до міста, не увінчалися успіхом. Греки під проводом молодого Германа, сина Доротія, завзято обороняли мур і відбили всі атаки. Отже муру болгарам не вдалося опанувати й через нього вдертися до міста. Не увінчалися також заходи здобути місто зі сторони моря. На здобуття міста вирушило 600 болгарських вояків на тростинових плотах. Але про той їхній похід вчасно довідався Герман і зробив на них засідку. Коли плоти приплили до краю стіни, виступили проти них греки й носами своїх кораблів понищили тростинові плоти. Всі болгары, які були на плотах, погинули, бо чого не доконали греки, зробили морські хвилі. Після тієї

невдачі болгари покинули Херсонес і повернулися до Завергана та його війська, переможені до переможених, як каже Агатій. Також і перша група, що мала в пляні напасти на Грецію, нічого не вдіяла. В Термопілях стояла грецька залога, яка не перепустила їх до Греції й вони були примушені покинути намічений плян, внаслідок чого мусіли повернутися до Тракії, злучитися з військом Завергана і так спільно повернутись додому.

Заверган, хоч і не мав ніяких успіхів, хвалився, що не відступить з-під мурів Візантії, доки не одержить стільки золота, скільки одержують утигури. Крім цього, Заверган погрожував, що звелить повбивати всіх полонених, якщо вони не будуть викуплені їхніми кривними в короткому часі. Юстиніян післав Заверганові стільки золота, скільки було потрібно на викуп полонених і на те, щоби болгари спокійно, без грабунків покинули грецьку землю і повернулися за Дунай. Одержавши гроші, болгари дійсно залишили візантійські землі й спокійно, без грабунків вернулися за Дунай. Але візантійці не були вдоволені з такого закінчення. Вони вважали це пониженням і наругою, негідною свобідних людей. Їм не подобалося, що вороги, які прибули під саме місто й насміхалися з нього, не були знищені, а до того ще й одержали золото. Щоправда, Заверган не мав користи з того золота. За підмовою імператора Сандилх напав несподівано на Завергана, частину болгарів побив і відібрав золото, одержане Заверганом від Юстиніяна. Так виглядав той напад болгарів, згідно з описом Агатія.

Зовсім у іншому світлі представлений той же самий напад у Теофана й Кедрина. Згідно з їхнім описом, болгари й слов'яни ввірвалися з великим військом до Тракії й пустошили її. Багато людей вони повбивали або забрали до полону, в тому й полководця Сергія, сина Бакха, і начальника Едермана, сина Калопідія. Тому, що мур Анастасія у деяких місцях був раніше повалений землетрусом, болгари й слов'яни проникли за нього й зайняли простір до Дрипія, Німф і села Хітті. Мешканці з передмість утікали зі своїм майном до міста: Юстиніян вибрав багатьох з-поміж своїх громадян і післав їх до довгого муру. У бою, який тут відбувся, загинуло багато греків. Після того, на вказівку імператора, були вивезені з церков на передмістя срібний посуд і срібні святі трапези. Всі брами муру оберігали військо, протектори, школи й члени сенату. Одначе, коли Юстиніян побачив, що вороги сильно натискають, дав наказ патрицієві Велізарієві, щоби він виступив разом із членами сенату проти них.

Одержавши наказ, Велізарій забрав усі коні й то як імператора, так і цирку, боговгодних домів, а також і кожного приватного чоловіка, у кого тільки був кінь; озброїв людей і вирушив до села Хітті. Тут він поставив воєнний табор і обвів його ровом. Після того почав ловити варварів і випитувати їх. Також наказав стинати дерева й волочити їх по землі позаду війська. З того волочення виник від вітру великий порох який понісся у сторону варварів і повиснув над ними. Варвари, думаючи, що проти них стоїть дуже велике військо, втекли й відступили до місцевости святого Стратоніка в Декатоні. Довідавшись від своїх розвідувачів, що на мурах Константинополя (Візантії) стоїть велика кількість оборонців, відступили

до Тзуруля, до Аркадіополя і до Александра Чупарського. Там, поставивши табір, стояли до Пасхи. Відсвяткувавши Пасху, імператор вирушив з усіма міщанами з міста до Силімврії, щоб направити довгий мур. Відійшли також і варвари поза мур. Врешті імператор наказав будувати кораблі з двома рядами весел, щоб зустріти болгар, коли вони, повертаючись, захочуть переправлятися через Дунай. Коли про це довідалися варвари, післали послів до імператора з проханням, щоб їм було дозволено безпечно переправитися через Дунай. Імператор післав свого небожа, Юстина, і той вільно пропустив їх через ріку.

Це був останній, відомий нам, напад слов'ян і болгарів за панування імператора Юстиніяна I. Після його смерті настав на деякий час спокій, бо джерела не згадують за його наступника, Юстина II (565-578) — про якісь слов'янські й болгарські напади.

Але в тому часі сталася подія, яка в дальшому ході історії мала великий вплив на відносини на дунайському фронті. До цього часу агресорами були болгари й слов'яни, тобто склавини й анти. Тепер з'явився на дунайському фронті новий народ, який також устрив у боротьбу. Цим народом були авари, тюркська орда, що прибула до Європи з Центральної Азії. В Європі авари з'явилися в половині V ст. н. е. Спершу якийсь час вони кочували над Каспійським морем. Натиснені іншими ордами, авари були змушені продиратися поміж племенами, що кочували над Доном і Озівським морем. З-над Дону вони вислали 558 року перше своє посольство до Юстиніяна. Менандер оповідає, що авари, прибувши до аланів, звернулися до їхнього полководця Саросія і просили його, щоб він став посередником і промостив їм шлях для налагодження відносин і складення союзу з Візантією. Саросій прихилився до їхнього прохання і повідомив про бажання аварів Юстина, сина Германа, а той повідомив імператора. Юстиніан поставився зичливо до бажання аварів, після чого вони прислали до нього посольство під проводом якогось Кандіха. Цей, з'явившись перед Юстиніаном, сказав до нього такі слова: "Появився народ найбільший і найхоробріший із усіх народів, авари, непереможний людський рід, що можуть поконати всіх його ворогів, а то й цілком знищити". Після тих слів Кандіх ще зауважив і підкреслив, яку то велику користь матиме Візантійська імперія, склавши з таким народом союз. За цю охорону імперії й воювання з її ворогами авари домагалися дорожочинних дарунків, разом із плаченням щорічної данини, а до того ще й урожайної землі на поселення.

Вислухавши думку сенату, Юстиніан надіслав дарунки й посла Валентина, доручивши скласти союз із аварами. Такий союз справді складено. Авари зобов'язалися охороняти кордони Візантійської імперії й воювати з її ворогами. На думку Менандра, Юстиніан поступив зовсім правильно, складаючи союз з аварами. Він каже, що для Візантії всеодно була б користь без огляду на те, як пішли б справи: чи коли б перемогли авари, чи коли б їх самих було переможено.

Після складення союзу авари за намовою Візантії воювали з утигура -

ми, саламами й врешті понищили савирів. Упоравшись з племенами над Озівським морем, авари кинулися на антів. Що авари воювали з вищенаведеними ордами, яких Менандер називає гунськими, з намови Візантії, це не підлягає ніякому сумніву. Але відносно антів цього напевно сказати не можна. Авари могли напасти на антів за намовою Візантії, але могли це зробити і з власної ініціативи.

Анти загородили їм шлях на захід і ставили їм опір. Це якраз і могло бути причиною, що авари натиснули на антів з усією силою. Почалася війна, але антам не щастило. Авари пустошили антські землі (головно ті терени, які були висунені більше в степову полосу), грабували населення й забирали полонених. Антські вожді, побачивши, що справи погані й нема надії, щоб відносини змінилися на краще, постановили добитися миру з аварами й викупити полонених. З цією метою вислали до аварів посла Мезамира, про якого була вже мова, але авари вбили його. Після смери Мезамира авари продовжували спустошувати антську землю, грабували й брали населення в неволю. Але авари були тільки переходною ордою. Вони, як каже М. Грушевський, перелетіли бурею через землі України. Перевалившись через Карпати гірськими провалами, авари опинилися в басейні ріки Тиси й тут осіли. На заклик Юстиніяна вони ходили походом на франків і побідили їх. Запрошені льонгобардами, авари воювали з гепідами, знищили їх і зайняли їхні землі. Коли наступного 568 року льонгобарди помаршували до Італії, авари зайняли і їхні землі. Таким чином у володінні аварів опинилася вся середньодунайська рівнина, тобто Паннонія й пізніша Угорщина. На тих просторах авари заснували сильну державу, яка стала загрозою для сусідів, включно і з самою Візантією, хоча у відношенні до Візантії це сталося аж після смери Юстиніяна. Доки він жив, авари в загальному притримувалися постанов до договору й Візантії не атакували. Володарем тієї великої й сильної аварської держави був довгі роки каган Баян. Під владою аварів опинилися також і осілі хліборобські, паннонські слов'яни.

Аварські послы, які прибули до Юстина II, коли він став візантійським імператором, чванькувато хвалилися, що авари знищили всіх варварів, які передше нападали на Тракію, і не осталося ані одного, що ще нападав би на тракійські землі. Але ті бундючні перехвалки аварських послів не покривалися з дійсністю. Аварам підлягали тільки паннонські слов'яни, та й та їхня залежність від аварів не була повна. Вони жили власним життям, продовжуючи батьківські звичаї, та творили свою власну, слов'янську культуру. Їхня залежність від аварів була пов'язана головно з військовими чинностями: брали участь у воєнних походах аварів, а навіть і самі робили напади, коли мали такий наказ від аварського кагана. А позатим будували човни й плоты, тобто пороми, в чому були майстрами. Інші слов'яни не підлягали аварам. Правда, аварський каган Баян послав своїх послів і до долішньодунайських слов'ян з вимогою, щоб і вони йому підчинилися та платили данину. Але слов'янський вождь Даврит і начальники племен дали їм відмовну відповідь, а коли аварські послы зчинили сварку,

повбивали їх.

Без сумніву, анти зазнали великого лиха від аварів. Але хоч це було на той час велике нещастя, то однак досить скоро проминаюче й анти ані тоді, ані ніколи пізніше не підчинялися аварам, не були від них залежними. В останніх роках панування Юстиніяна й за його наступника, Юстина, не було нападів слов'ян на візантійські провінції, та це не була заслуга аварів. Скорше можна припустити, що між Візантією й її противниками зі сходу заіснувала якась незнана нам угода. Нові напади слов'ян розпочалися властиво щойно за панування цесаря Тиберія II (578-582). Після смерти Юстиніяна, під кінець панування Юстина II почалися аварські напади на Візантійську імперію. Перший такий напад відбувся 575 року. Ці аварські напади стали згодом майже постійними й жорстокими. Теофілакт Симокатта оповідає, що слов'яни з наказу аварського кагана будували для аварів човни, щоб вони могли переправлятися через Саву й Дунай. Як уже сказано, це були паннонські слов'яни, єдині, які підлягали аварам.

Про новий напад слов'ян на Візантійську імперію за панування Тиберія оповідає Менандер. Він каже, що на четвертому році панування Тиберія слов'яни напали на Тракію великою силою, яка становила до ста тисяч людей, спустошили її, а також і багато інших провінцій. Сталося це якраз тоді, коли Тиберій вів війну з персами й всі його військові сили були зайняті на сході.

Йоан з Ефезу пише, що на третій рік після смерти цесаря Юстина, вже за панування переможного Тиберія, виступив клятий народ слов'ян і зробив напади на всю Гелладу, на околиці Тессалоніки й на цілу Тракію. Вони, тобто слов'яни, здобули багато міст і фортець, спустошили й попалили країну, набрали з неї рабів, заволоділи нею і вже чотири роки живуть у ній без жодного страху, як у своїй власній. І до нині, мовляв, з огляду на те, що цесар зайнятий війною з персами й всі війська вислав на схід, вони бушують по країні й живуть у ній. Згадане джерело каже далі, що вони (тобто слов'яни) зробилися багатими, мають золото, срібло, табуни коней та багато зброї, а при тому всьому навчилися воювати краще, ніж ромеї (візантійці). Вони, мовляв, люди прості, що не сміли показатися поза лісами й густо зарослими чагарниками й не знали, що таке зброя, окрім двох або трьох списів.

Так представлялося положення у Візантійській імперії в 2-гій половині VI ст., зокрема за панування цесаря Тиберія, згідно з описом тодішніх візантійських письменників. В даному випадку про слов'ян говориться уже не тільки як про напасників, але й поселенців на візантійській території. Застаючи вільну землю, вони осідали на ній і колонізували. Тієї вільної землі було дедалі, то більше. Дотеперішнє населення гинуло, бо слов'яни й болгары, а від часу Юстина II авари не мали над ним ніякого милосердя, або попадали в неволю, або, врешті, рятувало своє життя й утікало в більше безпечні місця. Серед таких умов положення було більше, ніж важке. Розумів це добре й Тиберій. Задля рятунку імперії він звернувся до Баяна з проханням, щоб той почав війну зі слов'янами й провадив її на

їхній власній території, у країні за Дунаєм. Тиберій розраховував на те, що коли війна вестиметься на території слов'ян по другій стороні Дунаю, то слов'яни, зайняті обороною власної країни, перестануть нападати на візантійські провінції.

Баян погодився на пропозицію Тиберія головню з двох причин. По-перше, він був у добрих відносинах з греками, а по-друге — палав пімстою до слов'ян за те, що не підкорилися його владі та ще й убили його послів.

Маючи згоду Баяна, Тиберій післав до аварів Івана, під начальством якого були тоді острови й іллірійські міста, щоб він перепровадив їх до слов'янської країни, де авари мали вести війну зі слов'янами. Іван пішов до Паннонії, перевіз Баяна й аварів на довгих човнах через ріку й впровадив їх на територію Візантійської імперії. Військо аварів складалося з кінноти, було його близько 60.000 і всі добре озброєні. Воно перейшло через Іллірію й прибуло до "Скитії". Тут авари з Баяном переправилися через Дунай і, як тільки вийшли на беріг по слов'янській стороні, негайно стали нищити як окремі житла, так і цілі осади, а також і поля. Населення втекло й ховалося в лісах і печерах, а Баян не мав навіть з ким битися, бо посувався на безлюдді. Не зустрічаючи ні ворожого війська, ані населення, Баян з аварами обмежився до грабунків.

Таким чином, увесь той похід аварів на слов'ян не дав ніяких позитивних наслідків для Візантії. Мілітарна сила слов'ян не була порушена. Слов'яни зазнали тільки матеріальних втрат внаслідок спустошення їхніх земель аварами. Та й авари, які мали бути оборонцями Візантійської імперії і рятували її від слов'янських нападів, самі скоро перетворилися в агресорів. Похід на слов'ян відбувся 581 року, а вже в 582 році авари виступили як агресори проти Візантії. Баян постановив захопити місто Сирмій, і з тією метою пішов зі своїм військом у напрямі річки Сави. Він став табором між Сингідоном і Сирмієм. Плянував захопити Сирмій приступом. Але коли він готувався до переходу через Саву й будував міст, префект міста Сингідону запитав його, з яким наміром він це робить. Баян відповів, що він не має жадних ворожих намірів відносно Візантії, а тільки йде війною на слов'ян. І з тією метою, мовляв, він хоче ступити на грецьку землю, щоб одержати від імператора потрібні для переправи через Дунай човни і з тієї сторони напасти на слов'ян. Баян просив префекта, щоб він прийняв його посла й післав до імператора. Згаданий префект прийняв послів кагана й відіслав їх до імператора.

Посольство прибуло до Візантії, було прийняте імператором і просило, щоб він приготував човни для переправи через Дунай, бо мовляв, каган іде війною на слов'ян і вже будує міст на Саві, щоб переправитися на візантійську сторону. Але імператор зорієнтувався і зрозумів, що це тільки підступ і що Баян таким шляхом хоче захопити Сирмій. Тому в своїй відповіді імператор заявив послові, що й він сам хоче, щоб авари пішли походом на слов'ян, але час для такого походу тепер невідповідний, бо коло Херсонесу отаборилися турки і вони скоро побачили б, що авари

переправилися через Дунай. Тому треба, щоб каган відклав свій похід на деякий час, а він, тобто імператор, тим часом довідається, де турки й куди вони прямують, та повідомить про те кагана. Але й аварський посол збагнув, що все, сказане імператором, є його видумкою, і що він, вказуючи на небезпеку з боку турків, хоче відвести аварів від походу на слов'ян. Однак, посол уважав доцільним вдати переконаного й прирік, що він усякими способами буде старатися стримати кагана від походу, хоча то саме він нахилив і під'юджував кагана до війни з Візантією. Взявши великі дарунки, за які склав приречення, вирушив з міста, щоб повернутися до своїх аварів. Але в дорозі в Іллірії вбили його слов'яни, які саме тоді, коли він повертався, напали на Іллірію. Грецька охорона була заслаба, щоб урятувати посла.

Не вдержався і Сирмій, хоча його знаменито боронив полководець Теогнід. Залога міста була мала, а нові війська не перебували, щоби підкріпити її. Крім того, в місті виник голод. Це й було причиною, чому Тиберій листовно доручив почати переговори з аварами й скласти з ними мир та закінчити війну. Договір справді складено. На підставі того договору Сирмій переходив у руки аварів. Крім того, Візантія зобов'язалася заплатити аварам належну їм данину за три попередні роки по 80.000 золотих річно. Мешканцям Сирмія забезпечено свободний, безпечний і непорушний вихід із міста, але тільки в одному одязі, а все інше їхнє майно загарбали авари.

Мир був складений за деякий час перед смертю Тиберія, який помер 582 року. Та цей мир не тривав довго. Вже на другому році панування нового імператора, Маврикія (582-602), тобто 583 року каган домагався, щоб йому прислали слона, а коли той йому не сподобався, то щоб прислали золоте ложе. Коли ж і те золоте ложе йому не сподобалося, зажадав підвищення данини по 20.000 золотих річно, отже разом по 100.000 золотих річно. Маврикій не погодився на жадне підвищення, і це спричинило нову війну й зайняття аварами Сингідону, фортеці Августи над Дунаєм і міста Вінакій в Горішній Мезії. Крім того, авари ограбували Анхіал, місто на побережжі Чорного моря. Війну закінчено мировим договором. Маврикій погодився на підвищення аварам річної данини до 100.000 золотих. В договорі зроблено застереження, що коли б греки не платили данини, то авари будуть далі провадити війну з Візантією. Однак і той мир був тільки тимчасовий. В дуже короткому часі порушили його авари, й то не відкрито, а обманливим і злочинним, як каже Теофілакт Симокатта, способом. Баян не пішов сам походом на Візантію, а підмовив і наслав слов'ян, які спустошили великі простори візантійських земель. Слов'яни дійшли до довгого муру, прорвалися через нього і вчинили жадливу різанину. Положення врятував полководець Коментіоль. Він то, наступаючи на Тракію, прогнав слов'ян. За ті успіхи імператор призначив його головнокомандувачем і послав проти слов'ян. Зібравши війська візантійців, Коментіоль пішов до Адріянополя. Тут він зустрівся з

більшими відділами слов'ян. Коментіоль вступив з ними в бій і вони були змушені відступити. Слов'яни втратили всіх полонених і багату здобич. Сталося це в 584 році.

Наступний напад слов'ян на візантійську провінцію Тракію відбувся аж у 589 році. Майже п'ять років слов'яни сиділи спокійно, ніяких нападів не було. Про напад у 589 році Теофілакт говорить дуже коротко. Він каже, що війська гетів або, що має одно й те саме значення, слов'ян важко слустошили землі Тракії.

Восени 591 року Візантія склала мир із персами. З цього моменту візантійські війська звільнилися на перському фронті й Маврикій постановив якнайшвидше перевести ті війська до Європи та вирушити проти аварів, стаючи самому на чолі війська. Під час приготувань до такого походу Маврикій довідався, що авари постановили піти походом проти греків. Закінчивши підготову, Маврикій вирушив до Тракії. Метою його був Анхіал. Прийшовши до Енатону, Маврикій велів поставити табір і обвести його ровом. Тут були захоплені до неволі охоронцями особи Маврикія три мужі без мечів і без якогобудь іншого озброєння, а тільки з гуслами в руках. Тих трьох мужів відвели до Маврикія і вони на його питання, з якого вони народу, з якої країни походять та яка причина завела їх у ромейську, тобто візантійську землю, відповіли, що вони слов'яни й живуть на самому краю Західного Океану. Дальше оповідали ті три слов'янські мужі, що аварський каган прислав до їхнього князя послів із великими дарунками, прохаючи зібрати військо йому на допомогу. Князі прийняли дарунки, але допомоги дати не хотять, виправдуючися далекою й важкою дорогою. Щоб представити каганові цю справу, їх, тобто згаданих трьох мужів, було вислано до нього, але вони опинилися в аварському полоні. В дорозі були 15 місяців, як твердить Теофілакт, а Теофан продовжує той час до півтора року. Каган діє, казали вони, проти законів, затримуючи їх у себе й подаючи на те різні причини. Коли вони довідалися про велику могутність греків та їхню надзвичайну людяність, вишукали момент, щоб утекти до Тракії. Гусла мають при собі тому, що вони не звикли носити зброї. Не знаючи, що таке війна, вони вважають музику найкращою розвагою.

Почувши це, Маврикій почастивав тих мужів, при тому дивувався будовою й силою їхнього тіла, і відіслав їх до Гераклеї. Після відходу слов'янських мужів Маврикій повів військо далі й прибув до Анхіалу, де й став поблизу укріпленим табором. Одначе, довідавшись, що до нього, до столиці прибуло посольство від перського короля, залишив табір і вернувся до столиці. Третього дня після його повороту прибуло до нього також посольство від франків. Це посольство запропонувало йому союз, але вимагало щорічної плати грошей і дарунків. Маврикій прийняв послів ласкаво, обдарував їх багатими дарунками й зі свого боку запропонував союз, але без виплати грошей.

В 593 році каган Баян звернувся до Маврикія з домаганням побільшення виплачуваної йому Візантією щорічної данини. А коли Маврикій не

звертав уваги на ці домагання, каган почав підготову до війни. Він наказав слов'янам виготовити багато човнів для переправи через Дунай. Слов'яни підкорилися цьому наказові й взялися жваво до праці. Але жителі Сингідону робили часті вилазки й палили слов'янам усе, що вони зробили для спорудження човнів. Щоб цьому покласти кінець, Баян обляг Сингідон, та вже через тиждень зняв облогу, посунувся в сторону Сирмія і станув табором під містом. Слов'яни тепер без перепон почали приготувляти легкі човни, щоб аvari могли переправитися через Саву. Коли човни були готові й передані каганові, аварське військо переправилося через ріку. Привівши свої військові сили до порядку, каган наказав їм посуватися скоро вперед, щоб швидкістю свого походу викликати страх у візантійців.

Маврикій, який повернувся до столиці, призначив головнокомандувачем візантійських військ в Європі Пріска. Цей узяв собі до помочі Сальвіяна, озброїв тисячу кіннотників і звелів йому зайняти гірські проходи. Сальвіян прийшов до гірського проходу Прокліяни і став укріпленим табором. Тут він і зупинився. Авари з'явилися також у гірських проходах, але мусіли припинити свій похід, бо в проходах стояло візантійське військо. Тут і прийшло до завязаного бою між аварами й візантійцями. Авари були переможені й повернулись до кагана. Тоді каган вислав проти візантійців Самура, давши йому вісім тисяч війська. Але й Самур не мав щастя, бо візантійці перемогли й його військо. Після цих двох невдач каган відійшов із своїми військами. Тоді покинув проходи й Сальвіян, повернувшись до Пріска. Довідавшись, що Сальвіян відійшов, каган пішов до Анхіялу й спалив його. Після того він пішов до Дризиперів, станув табором і намагався здобути місто, але без успіху. Тоді каган пішов до Перинту. Пріск сховався від переважаючих сил аварів у місті Чурулі (Тзурулі). Авари облягли місто й намагалися здобути його. Довідавшись про те, Маврикій вдався до хитрощів. Він написав листа до Пріска, але з тим наміром, що той лист потрапив у руки кагана. Він писав, що вислав морем кораблі й військо, щоб воно напало на сім'ї аварів і обернуло їх у военнополонених. З листом був післаний один з особистих охоронців Маврикія, якому доручено було добровільно здатися в руки аварів і сказати, що він несе листа до Пріска від імператора. Він так і зробив, як наказано, і так лист дістався у руки кагана. Довідавшись із листа, що Маврикій вислав кораблі й військо, щоб захопити аварські родини, він злякався наслідків такого чину, в який повірив, і склав із Пріском договір, згідно з яким аvari мали одержати незначну суму золота. Після того каган з поспіхом, як тільки було це можливе, повернувся у свою країну.

Закінчивши так щасливо війну з аварами, Пріск розпустив табір, бо була вже пізня осінь 593 року, а сам повернувся до столиці. Вояки, не виконуючи воєнної служби, розбрелися по Тракії, а харчі добували по селах.

У 594 році Маврикій, забезпечивши мир з аварами, постановив розправитися зі слов'янами. З цією метою Маврикій вже весною вислав Пріска на

Дунай, щоб не допустити слов'ян до переправи через Дунай і тим способом примусив їх залишити Тракію в спокої. Маврикій говорив не раз Пріскові, що варвари, тобто слов'яни, не будуть поводитися спокійно, якщо візантійське військо не буде пильно сторожити на Дунаї. Пріск узяв на себе командування кінними силами, а на чолі піхоти імператор поставив Гензона. Оглянувши докладно союзні війська й обрахувавши сили, Пріск виплатив річну платню. Після того він виступив у похід і, перейшовши через Дризипери, прийшов до Доростолу. Коли про цей похід Пріска довідався каган, післав до нього своїх послів. Посли, а точніше, в їхньому імені авар Кох — закинув візантійцям у привабливості війська, що вони порушили мир, а тим самим і святість договорів. За словами аварського посла, Дунай бачить воєнне видовище, укріплений табір і в залізо зодягненого Пріска. Мовляв, це негідний імператора замір і розбійничий плян. Така промова аварського посла справила потрясаюче враження на військо. Щоб не допустити до суперечки, Пріск заявив, що війна задумана проти слов'ян і що при тому залишаються в силі присяги й договори з аварами. Коли човни були вже приготовані, Пріск переправився через Дунай на слов'янську сторону. Довідавшись, що Ардагаст розіслав військо слов'ян за добиччу, напав на нього коло півночі. Ардагаст, пробуджений великим криком, сів на неосідланого коня і втечею шукав рятунку. На щастя, добіг до якоїсь річки, переплив її і так позбувся гонитви. Греки повбивали велику кількість слов'ян, спустошили їхні землі, а полонених відіслали до Візантії. Немає сумніву, що дальші пляни греків у поборюванні слов'ян не були б мали успіху, коли б не зрада одного гепіда, який зрадив слов'ян і перейшов на сторону греків. Він разом з греками зорганізував засідку на слов'ян, опівночі напав на них, вбиваючи багатьох з них, а решту забрав у полон. Тоді Музокій (правдоподібно антський начальник чи князь) потрапив живим у руки греків.

В 595 році наступила зміна в командуванні візантійських військ. Маврикій усунув Пріска, а на його місце призначив свого рідного брата, Петра. Ті наскоки візантійців на слов'ян приносили нападаючим матеріальну користь, тобто воєнну добич. Але при тому всьому зростала деморалізація візантійських вояків, які віддавалися розкошам і пиятиці, внаслідок чого розхитувалася у них військова дисципліна. Коли візантійські вояки довідалися, що за наказом імператора вони мають зимувати за Дунаєм на слов'янській стороні, стали бунтуватися, бажаючи провести час холодів удома. Вони відмовилися поселитися на варварських землях. За причину відмови залишатися на час зими на слов'янських землях вони подавали люті морози, і те, що слов'яни є непоконані, отже вони, тобто візантійські вояки, були б виставлені на їхні напади. Але Пріскові вдалося ласкавими словами погамувати невдоволення збунтованого війська й намовити його до послуху. Втихомиривши вояків, Пріск наказав розібрати візантійський табір на слов'янській землі й переправитися через Дунай, на візантійську сторону.

Довідавшись про відступ греків, каган здивувався і післав послів до

Пріска, щоб знати, яка була причина їхнього відступу. Але Пріск не сказав каганові правди. В короткому часі дали знати Пріскові, що каган хоче напасти на візантійські землі й уже дав наказ слов'янам переправитися через Дунай. Тоді Пріск післав до кагана свого посла, лікаря Теодора, метку й бистроумну людину, якому вдалося присмирити гнів і зарозумілість аварського володаря розумними словами. Вкінці каган сказав, що він готовий до згоди, але Пріск вдерся в його землю і незаконно зробив напад, тому йому, тобто каганові, належиться також частина воєнної здобичі. Пріск погодився на домагання кагана й дав йому п'ять тисяч полонених слов'ян. Каган задовольнився тим і на цьому закінчилася суперечка між візантійцями й аварами. Після того візантійські вояки вже спокійно прибули до Дризипер, а Пріск подався до столиці. Тут він стрінувся з доганою й докорами за свій учинок. Маврикій докоряв йому, що він поступив легкодушно й нерозумно, віддаючи каганові здобич. Одначе, немає сумніву, що саме віддача здобичі врятувала Візантію від війни з аварами.

Виїжджаючи до армії, Петро одержав від Маврикія — інструкції й накази. В одній з інструкцій була унормована військова платня. Вояки мали одержувати платню трьома пайками: одягом, зброєю і золотими, тобто монетою. Петро виїхав із Перинту й через Дризипери прийшов до Одессос, сучасної Варни. Військо прийняло Петра з великими почестями. Він намагався подати до відома вояків імператорські накази й інструкції. Але військо, яке наперед довідалося про зміст цих наказів і інструкцій, збунтувалося, покинуло Петра й, відійшовши чотири милі, стало табором. Серед таких умов Петро сховав неприємні для вояків накази імператора, а висунув тільки ті, які брали до уваги інтереси вояків. В них було сказано, що тим воякам, які відзначилися в боях і відважно йшли на небезпеки, або потерпіли за відвагу, дати в дальшому відпочинок. А коли вони, як нездатні до воєнної служби, житимуть по містах, — утримувати за рахунок імператорських засобів. Синів тих батьків, які служили в війську й яких вони втратили в бою, записати в лави війська на місце їхніх батьків. Почувши такі накази, військо змінило своє наставлення до імператора. Це використав Петро і пішов до Маркіянополя, повідомивши наперед про все імператора. З Маркіянополя Петро вислав тисячу вояків наперед, для розвідки. Вони зустрілися зі слов'янами числом 600 людей. Слов'яни везли здобич на возах. Здаючи собі справу з того, що бій з візантійцями неминучий, вони поєднали вози один до другого й зробили з них своєрідний укріплений табір. Під час бою візантійським воякам удалося розвідрати вози й вдертися до середини табору. Візантійці мали чисельну перевагу й всі слов'яни погинули. Так трагічно, за описом Теофілакта Симокатти, закінчився той бій.

У трохи іншій формі змальована та зустріч греків зі слов'янами в Теофана. Він каже, що грецькі вояки наткнулися випадково на слов'ян, які вивозили велику здобич із візантійських земель, примусивши їх втікати. Варвари, тобто слов'яни, побили полонених, а всю іншу здобич забрали зі

собою і знову повернулися на візантійські землі. Оповідують про цю зустріч грецьких вояків із слов'янами також Кедрин і Анастасій, і їхні описи, наближені до опису Теофана.

Після різних перипетій Петро рушив у дальший похід і прийшов до Дунаю. Він післав двадцять вояків, щоб прослідити рухи слов'ян за Дунаєм. Переправившись на другий беріг, вони ходили всю ніч, щоб вислідити слов'ян. Удень вони зайшли в ліс, щоб відпочити, й поснули, не розставивши сторожі. В те саме місце прийшли й слов'яни, щоб відпочити. Вони викрили грецьких вояків і взяли їх живцем у полон. Піддані допитам грецькі вояки, боячись смерти, про все розповіли. Тоді Пирогаст, вождь слов'янського війська (начальник-князь антів), взявши великі сили, пішов до переправ через ріку й заховався в лісах. Петро, будучи певний, що там немає слов'ян, наказав війську переправлятися. Наперед пішла тисяча вояків, але їх, як тільки вийшли на беріг, слов'яни знищили. Довідавшись про це, Петро наказав, щоб усе військо разом переправилося через ріку, не ділячися на менші частини. Коли візантійське військо зформувалося в лави, щоб переправитися, слов'яни зібралися на протилежному березі. Греки, пливучи, кидали на слов'ян стріли й списи зі своїх човнів. Слов'яни не витримали й залишили беріг. Під час цього був поранений Пирогаст, і швидко помер. Бачучи, що Пирогаст уже не живе, слов'яни кинулися втікати. Греки тепер легко опанували беріг, напали на більшу частину слов'ян і вчинили жахливу різню. Але вони не могли переслідувати слов'ян, бо не мали коней. На другий день старшини, які провадили візантійське військо, заблудили й зайшли в безводні околиці, внаслідок чого військо терпіло спрагу. Були б усі, каже Теофілакт, погинули, але знайшовся один слов'янин, який потрапив у візантійський полон, і він сказав їм, що недалеко є річка. Греки попрямували до тієї річки, та й там чекало їх нове нещастя. По другій стороні був ліс, у якому заховалися слов'яни. Коли греки наближались до річки пити воду, слов'яни кидали на них списами й багато повбивали. Тоді греки перейшли ріку, щоб у відкритому бою зміритися зі слов'янами. Але слов'ян було багато й вони цілою масою кинулися на греків та перемогли їх. Греки кинулися навіті, що небагато їм допомгло. Слов'яни побили Петра з його військом на голову. За цю страшну поразку імператор усунув Петра від командування і призначив знова Пріска, Петро повернувся до столиці.

Призначений головнокомандувачем грецьких військ, Пріск пішов до Тракії, де саме перебувало військо. Він перечислив його й побачив, що багатьох бракує. Зібравши військові сили, Пріск пішов з ними до міста Нови над Дунаєм, в Горішній Мезії. Каган довідався про прихід візантійського війська, і його послі запитали у Пріска про причину приходу. Пріск відповів аварським послам, що він прибув задля полювання, бо саме тут є відповідні поля для полювання, паша для коней, а також багата на воду околиця. Та каган запропонував Пріскові піти звідти в інші землі, кажучи, що Пріск порушує договір і зриває мир. Врешті-решт володар аварів сказав, що греки не мають права до тих земель, бо зброя й воєнні

закони відібрали у греків те право. Тоді Пріск образив кагана, називаючи його зайдою зі Сходу. Реакція зі сторони аварів була така, що вони напали на Сингідон, знищили мури міста й поставили мешканцям Сингідону домагання, щоб вони переселилися на аварську землю. Коли про це довідався Пріск, віддав Гудуїнові команду над військом і післав його на допомогу Сингідонові. Гудуїн прогнав ворогів і став відновляти мури міста. На це каган прислав до Пріска послів зі заявою про зірвання миру. Сталося це 596 року. Але й після зірвання миру каган не починав ніяких воєнних акцій. Лише через рік каган напав на Дальмацію і знищив сорок міст. Пріск вислав Гудуїна з 2000 вояків до Дальмації, щоб слідкував за аварами й пильно дивився, що вони роблять. Прийшовши до Дальмації, Гудуїн напав на аварів, які охороняли захоплену воєнну здобич, усіх їх побив, відібрав здобич і відіслав її Пріскові. Каган після того, визнавши свою невдачу, покинув Дальмацію і повернувся до своєї країни. Те саме зробив і Пріск.

Восени 599 року каган напав на Долішню Мезію, а потім обложив місто Томис над Чорним морем. Довідавшись про те, Пріск поспішив на допомогу місту. Таким чином довкола міста виникли два табори, аварський і візантійський. Не зважаючи на те, що була зима, ні одні, ні другі не залишили своїх місць. Наближалася весна, а з тим і празник Пасхи. В таборі греків виник голод. Довідавшись про голод у таборі греків, каган післав до них своїх послів, щоб приїхали возами, набрали харчів і не голодували в часі свого великого свята. Пріск спершу не повірив і щойно, коли встановлено й заприсяжено мир на час свят, тобто перемир'я на п'ять днів, післав свої вози, на яких привезено згодом достатню кількість харчів. Коли це сталося, каган через послів попрохав Пріска прислати йому індійське коріння й інші індійські продукти. Пріск радо задовольнив кагана.

В часі християнських свят не було воєнних дій, авари безпечно сходилися з греками й навпаки. Коли скінчилися свята, каган знову прислав послів, щоби війська відійшли на свої місця, після чого авари відділилися від візантійців. Але війна ще не закінчилася через виступ Коментіоля, якого Маврикій післав з пішим військом, щоб об'єднався з Пріском. Коментіоль не об'єднав своїх сил із Пріском, але й не починав війни з аварами: він уникав аварів, а авари його. Вкінці Коментіоль прийшов до міста Дризипери, але його не впустили в місто та ще й обкидали камінням. Після такого прийняття в Дризиперах Коментіоль попрямував до столиці. Авари кинулися тоді на Дризипер, спустошили місто, спалили храм Александра, а його могилу ограбували.

Після того досягло також і аварів велике нещастя. Серед війська кинулася пошесть. Багато вояків померло. Згинули від тієї пошести й семеро синів кагана. І коли він у Дризиперах оплакував смерть своїх синів, прибуло до нього візантійське посольство з великими дарами й з пропозицією складення миру. Правда, каган сказав, що дари від ворогів не є дарами й немає з них користи, але пропозиції скласти мир не відкинув. І

справді, на другий день складено мир. За постановами цього миру ріка Дунай мала становити кордон між аварськими й візантійськими володіннями. Одначе, в цьому договорі застережено, що авари мають право переправлятися через ріку на випадок їхнього походу проти слов'ян.

Але цей мир був, властиво, тільки тимчасовим перемир'ям. Мир був складений на початку літа 600 року, а вже влітку того самого року Маврикій написав до Пріска, щоб той порушив мир. Пріск скликав військо й подав йому цей наказ до відома. Після того візантійське військо вирушило до Дунаю. Розпочалась війна, у якій між аварами й греками брали участь слов'яни, і то не тільки паннонські, але й долішньодунайські. Під кінець VI ст. придунайські слов'яни підпали під певну залежність від аварів. Формально це був союз між аварами й словенами. Анти до того союзу не належали. Вони в той час були союзниками Візантії.

Греки перемогли аварів у кількох битвах. Але найбільшої поразки авари зазнали в бою над Тисою. В цьому бою згинуло багато аварів і їхніх слов'янських союзників. Багато аварів і їхніх союзників потопилося в Тисі, багато потрапили в полон. Правда, у різних джерелах немає однозгідности щодо кількості взятих у полон, але всі вони (Теофілакт, Теофан, Анастасій, Кедрин) подають високі числа. Полонених закували в кайдани й відіслали до міста Томи.

Коли про те довідався каган, післав до Маврикія послів із домаганням повернути полонених. Маврикій, який не мав ще відомостей про битву над рікою Тисою, наказав Пріскові видати каганові полонених під впливом аварських погроз і брехливих представлень, що той, виконуючи наказ, і зробив. Таким чином полонені повернулися до кагана. 601 року Маврикій знову призначив свого брата Петра головним полководцем. Петро зібрав військо й вирушив до Дунаю. Прибувши до Палястоу, він став табором і провів тут решту літа. Але аварські сили також зібралися, готові до наступу. З обох сторін були старання скласти мир, однак до того не дійшло. Тимчасово війська обох сторін розійшлися: Каган пішов до Константіолі, а греки мали залишитися в Тракії. На початку літа 602 року Маврикієві донесено, що каган навмисне проволікає війну, щоб наскочити на Візантію, коли розійдуться грецькі війська. Тому Маврикій наказав Петрові покинути Адріанополь і перейти за Дунай. Одержавши такий наказ, Петро став приготівлятися до походу проти слов'ян. В першу чергу подбав, щоб були готові човни для переправи війська через Дунай. Для допомоги взяв собі Петро Гудуїна й післав його з військом за Дунай. Тут Гудуїн осягнув значних успіхів, побив багато слов'ян і захопив здобич. Вдоволене великою здобиччю військо хотіло повернутись назад, на візантійську сторону, але Гудуїн не дозволив на те й військо було примушене залишитися за Дунаєм на слов'янській стороні. Каган, довідавшись про цей похід греків проти слов'ян, які були його союзниками, післав свого полководця Апсиха з військом, щоб напав на антів, котрі були союзниками греків. Але аварське військо в великій кількості перейшло до греків, внаслідок чого з цього походу аварів нічого не вийшло. Довідавшись про

перехід аварського війська до греків, каган робив усі можливі заходи, щоб воно повернулося до нього, та й ці його заходи не увінчалися успіхом. Похід аварів на знищення антів так і не відбувся.

Про вислання каганом свого полководця Апсиха з військом проти антів говорять Теофілакт і Теофан, але ні один з них не вжив слова "анти". Теофілакт каже, що каган, довідавшись про похід греків (romeїв), післав Апсиха з військом, щоб цілковито знищив народ артів, бо вони були союзниками греків. Теофан, своєю чергою оповідає, що каган, довідавшись про це (тобто про похід греків), післав Апсиха з військом, щоб знищив народ навітів, тому, що вони були союзниками греків. Зрозуміло, що таке неправдиве подання назви народу, проти якого було вислане аварське військо, викликало різні коментарі серед дослідників. Все ж таки належить прийняти погляд, що це стосувалося антів, а не якихось "артів", чи "навітів", бо таких народів не було. Це треба вважати перекрученням назви антів. А поза тим зі самого контексту джерел на тлі тодішніх етнополітичних відносин виходить, що в даному випадку йдеться про антів, а не про якихось артів.

Восени 602 року Петро одержав від свого брата, імператора Маврикія, наказ, щоб він із військом залишився за Дунаєм, на слов'янській землі, на час зими. Коли про той наказ довідалося військо, стало бунтуватися. Як причину цього невдоволення, а згодом бунту подавано перевтому, поганий стан коней; говорили і про небезпеку, яка загрожувала війську, коли б воно залишилося зимувати серед слов'ян і було наражене на постійні напади зі сторони слов'ян. Але Петро достосовуючись до наказів імператора, не пішов на жадні уступки й примушував військо залишитися за Дунаєм. Тоді військо збунтувалося і самовільно покинуло слов'янські землі. Переправившись через Дунай, військо пішло до Паластолу й там стануло табором. Петро відлучився від війська і, прибувши до Паластолу, затримався на віддалі десяти миль від табору. Але військо вже на другий день помаршувало далі. Поминувши фортецю Асиме, військо прибуло до Кариски. Стоячи там, у Карисці, військо поволі охолонуло, трохи заспокоїлося і готове було зробити новий напад на слов'ян, а навіть готувало човни для переправи за Дунай. Але на нещастя Маврикія прийшли осінні дощі, сльота й холоднеча, у висліді чого військо змінило свій плян і просилося до своїх домів, щоб там перебути зиму. Однак, Маврикій наказав Петрові йти за Дунай, зимувати на слов'янських землях і подбати, щоб самі вояки старалися про харчування на тих землях. Таким шляхом Маврикій хотів заощадити на харчах. Але то був наказ, на який військо рішуче не погодилося і під проводом центуріона Фоки вчинило справжню військову революцію. Обравши Фоку імператором, військо рушило на столицю. Зайнявши столицю, Фока дав наказ замордувати синів Маврикія і самого імператора. Фока володів Візантійською імперією вісім років (602-610), а після нього став імператором Гераклій (610-641).

По смерті Маврикія візантійські письменники більше не згадують про

якись помітні слов'янські напади. Деякий час організували ще напади на Візантійську імперію авари, втягаючи до того й підлеглих їм слов'ян та інших варварів. Анти не були залежні від аварів і участі в тих аварських нападах не брали. В VII столітті настали важливі зміни на Балканському півострові. Придунайські слов'яни — склавини перейшли Дунай і поселилися на півострові. За царя Гераклія колонізаційна експансія придунайських слов'ян на Балкани фактично закінчилася. Слов'яни вже перед тим у VI ст. осідали там на вільних землях і творили серед візантійського населення слов'янські колонії. Тепер вони зайняли панівне становище на Балканському півострові. Цісар Гераклій не робив слов'янам жадних перепон у їхній колонізації. Анти, як було сказано, Дунаю не перейшли. Вони залишилися на своїх місцях по цій стороні Дунаю. Десь під кінець 50-тих і на початку 60-тих років VII ст. болгари перейшли Дунай та зайняли укріплений табір поблизу гирла Дунаю. Змішавшись зі слов'янами, вони асимілювалися, а тільки накинули слов'янам свою назву. На правий беріг Дунаю болгари перейшли під проводом Аспаруха, там межі слов'янами осіли й заснували по назві болгарську, а по суті слов'янську державу, яка існує і тепер. В VII ст. почали творитися на Балканському півострові й інші слов'янські держави. Перехід болгарів за Дунай і їхній осідок на Долішньому Дунаю мав некорисний для антив наслідок: вони були зовсім відтінені від Візантійської імперії, маючи на шляху до Візантії, з однієї сторони аварів, а з другої — болгарів. Таким чином всякі безпосередні зв'язки з Візантією через Балкани припинилися.

Відносно антив то, треба зауважити, що після нещасливої війни з аварами їхня назва зникає у візантійських джерелах. Під кінець VI ст. візантійські письменники говорять у загальному про слов'ян, під якими треба розуміти як антив, так і придунайських слов'ян. Не виключено, що це було причиною згадки в Теофілакта про антив, але вже під перекрученою назвою "артів", а в Теофана "навтів". Однак, не може бути ніякого сумніву, що в даному випадку мова йшла про антив. То була взагалі остання згадка про антив. Після 602 року назва анти більше не з'являється.

РОЗДІЛ VIII

АНТСЬКО-СЛОВЕНСЬКІ ВЗАЄМОВІДНОСИНИ

До речі буде заторкнуті питання взаємовідносин між антами і придунайськими слов'янами, тобто склавинами, згідно з реляціями візантійських письменників. Прокопій каже, що після війни, яка тривала коротко, анти й словени-склавини замирилися й жили в приязні. І справді, в історичних джерелах не знаходимо жадної згадки про якісь нові між ними конфлікти, значить їх не було. Анти й словени-склавини як перед війною між ними, так і після згаданого конфлікту спільно виступали й спільно нападали на провінції Візантійської імперії. Тому, що вони спільно виступали, з часом затерлися їхні властиві, національні, чи пак племінні назви, а збереглася тільки їхня загальна назва — слов'яни. Тому, як одні, так і другі виступають під назвою "слов'яни". Це й було причиною, що Теофілакт і Теофан призабули попередню назву південно-східніх слов'янських племен — анти, а на її місце спрепарували нові для них назви — "арти" й "навти". Політика антів і словенів-склавинів була координована на протязі довгого часу, бо цього вимагали від них їхні власні інтереси. Але наприкінці VI століття відносини змінилися. Після виникнення аварської держави над Дунаєм і Тисою політика антів і, з другої сторони, словенів-склавинів не завжди була скоординована. Словени зв'язувалися з аварами, а в кінці стали їхніми союзниками. Анти не пішли цим шляхом, навпаки, вони зв'язалися з Візантією й стали її союзниками. Коли це сталося, візантійські письменники не подають. Але за царя Маврикія анти були союзниками Візантії, а словени в союзі з аварами. Таке становище антів викликало сильну реакцію зі сторони аварського кагана, Баяна, й він вислав свого полководця Апсиха з військом, щоб знищити антів за те, що вони пов'язалися союзом з Візантійською імперією. Але, як уже було сказано, аварське військо збунтувалося й до походу проти антів не дійшло. З переходом словенів за Дунай їхні зв'язки з антами цілковито припинилися. Немає сумніву, що як, з одного боку, походження зі спільного слов'янського кореня було тим фактором, який пов'язував антів зі словенами-склавинами в їхніх спільних діях політичного й військового характеру, так з другого боку — їхні відмінні геополітичні відносини

впливали іноді на ведення політики в відношенні до Візантійської імперії й аварів. Висунені на схід анти були більше наражені на конфлікти з євразійськими номадами й потребували забезпечення зі сторони Візантії.

РОЗДІЛ ІХ

ПРА- Й РАНЬОІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ АНТСЬКОГО СОЮЗУ

У зв'язку з дослідями над антською проблематикою насувається важливе питання: де знаходився осередок антів? У працях тодішніх греко-візантійських письменників не зустрічаємо про це ніякої згадки. Не говорять про осередок ні Йордан, ні Прокопій, ані Маврикій, які передали нам найбільше історичних відомостей про антів. Не говорять також про осередок антів Теофілакт Симокатта, Теофан, Анастасій та інші письменники. Однак, не може бути сумніву, що такий осередок існував і що довкола нього концентрувалися антські племена й тяжіли до нього як у культурному й торговельному, так і в політичному аспекті. Дослідники встановили, що навіть найбільш примітивні племена чи народи мають свій осередок, звичайно пов'язаний з релігійним культом, коло якого концентруються й до якого тяжіють. Тим більше мусіли мати його анти — осіле населення, а до того й зорганізоване в рамках політично-державного життя, з вищим культурним рівнем у порівнянні з іншими племенами євразійських просторів. Факт промовчування цього питання візантійськими письменниками не може бути аж ніяк доказом, що такого осередку взагалі не було. Як уже сказано, візантійські письменники виходили зі засновку, що слов'яни, отже й анти — це варвари, які ведуть грабіжницьке життя, що як у антів, так і у словенів-склавинів немає одного правителя, а існує багато начальників — князів чи царів (базілевс), які живуть між собою в незгоді. А даліше візантійці вважали, що в слов'ян немає ладу й порядку, а існує, у порівнянні з політично-державним життям Візантійської імперії, громадське й політичне безвладдя. Ясно, що при такого роду поглядах не могло виникнути в них глибшого зацікавлення тими своїми сусідами, які не могли бути аж такими варварами, адже Візантія брала їх до себе на службу, наділяючи їх високими урядами, а навіть доручаючи їм дипломатичні справи.

Анти й їхнє культурне та соціо-політично-державне життя є пов'язані органічно з давнішими етапами процесу племінно-етногенетичного, культурного й соціо-політичного життя пра-русько-українських автохтонів-хліборобів. Тому варто підійти до теми цього розділу нашої праці з

позицій дослідів старіших, перед-антських діб давноминулого населення території Руси-України. На вступі треба відмітити й мати на увазі, що територія України була заселена за тисячі років перед нашою ерою. На тій території творилися й перехрещувалися високі культури.

Людина з'явилась на землях України в добі, до якої не доходить навіть найбільш проникливий зір історичного дослідника, неспроможний при модерних засобах методології наукових дослідів прослідити сіру безодню віків. Первісна людина прибула на територію України з півдня, десь із теренів Егейського моря, а можливо зі Закарпаття. Археологічні нахідки промовляють радше за Півднем.

Ці первісні поселенці на українських землях уже в часі свого приходу мали власні деякі культурні досягнення. Вони користувалися вогнем та знали примітивне виробництво предметів щоденного вжитку. Жили вони в природних печерах, а що тих природних печер на українських землях було мало, перебували також у куренях під голим небом. Згодом копали землянки й жили в них. Вони жили над морем, річками й озерами, оминаючи степ, бо там не було води, потрібної для життя. Степ зароївся людьми далеко пізніше, коли окремі племена почали займатися скотарством. Але в початкових часах цього не було, бо не було й приручених тварин.

Велике значення для первісних жителів території України мали річки й озера, які забезпечували населення водою й рибою, важливим засобом харчування. Крім цього, річки були для людини дороговказом і згодом комунікаційним засобом. Населення посувалося у глибину країни долинами річок. Тому в релігійних віруваннях первісної людини річки займали особливе становище, ставали предметом обожнювання, культу. Головним заняттям людини було полювання й рибальство. Матеріалом виробництва служив камінь. Вироби домашнього вжитку були з кременя і кісток. Техніка виробництва з часом поступала вперед і виявляла певні вдосконалення. Кам'яні предмети були початково грубі, незручні в користуванні. Згодом усе те почало змінюватися на краще. На зміну грубих і недогідних палеолітичних виробів приходили дрібніші, більш досконалі, — за мезоліту, тобто середньої кам'яної доби. Згідно з поглядом В. Щербаківського, на території України не було жадних перехідних, тобто мезолітичних знахідок між добами палеоліту й неоліту. Тому в своїй "Формації української нації" Щербаківський переходить відразу від палеоліту до неоліту, згадуючи мезоліт кількома реченнями. Але погляд Щербаківського саме в цім питанні, не витримує наукової критики, зокрема в аспекті новіших археологічних відкриттів. Виріб дрібних предметів був пов'язаний з потребами життя. Населення мезоліту жило з полювання, рибальства й збирання м'якунів та їстівних рослин. Полювали на дрібну звірину й птахів луками і списами. Вістря стріл мусіли бути дрібні, бо грубі не надавались.

Під кінець мезоліту, а можливо вже на початку неоліту була поширена в басейнах річок Десни, Дінця, Долішнього Дніпра, Дністра, на Поділлі та

в Кам'яничині, на Волині й Поліссі так звана кампінська культура. Вона різниться від попередньої мезолітичної культури розмірами кремінних виробів. Коли попередні були малі, дрібні, то нові були великого розміру. Кампінська культура — це культура макролітичного мезоліту. Ця нова культура витворилася на українських землях, але існує погляд, що кампінська культура прийшла з Балкану (Л. Козловський). В часах кампінської культури почали виробляти перші овальні сокири. Витворився також кремінний промисел із грубовідлупковою технікою. По суті кампінська культура творила міст між мезолітом і неолітом. Тодішнє населення території України знало вже примітивні початки мотичного хліборобства, хоча взагалі воно жило ще давнім мезолітичним життям.

Соціальний устрій спирався на матріярхат: жінка займала передове, панівне становище в суспільстві, а також у господарстві. Основною суспільною клітиною матріярхату був материнський рід. Він охоплював не тільки найближчу родину в сучасному розумінні, але й дальших родичів-кривняків, об'єднаних зв'язком крові й спільним походженням від якоїсь родоначальниці. Батьки в тодішніх часах не завжди були відомі. На чолі роду стояла мати, а коли ще жили, то баба або й прабаба. Всі члени роду жили разом та спільно провадили господарство, підлягаючи вказівкам матері-начальниці. Приватна власність тоді ще була невідома. Господарство — примітивне, обмежувалося полюванням, рибальством, збиранням м'якунів і їстівних рослин. Лише згодом, в міру поступу, заводилося мотичне хліборобство й годівля домашньої худоби, яка витворилася з приручених диких тварин. Члени роду самі мусіли дбати про свою безпеку, бо кожний рід жив своїм окремим життям.

Матріярхат зберігся і в часах неоліту, останнього періоду кам'яної епохи. Неоліт почався з часу виробництва кераміки, глиняного посуду, а закінчився з виникненням металургії. У цьому періоді помітний великий поступ. Він позначився ростом продукційних сил і, порівнюючи, високою технікою виробництва. Людина неоліту не обмежувалася самими природними печерами, полюванням, рибальством та збиранням м'якунів і їстівних рослин. Вона будувала собі землянки, а то й хати з курними печами, займалася хліборобством, мала свійську домашню худобу та знала ткацтво й ганчарство. Не знаючи ще плуга, людина неоліту копала землю мотикою, сіяла збіжжя, пшеницю і ячмінь, на що вказують збережені до наших часів зерна пшениці й ячменю, а також пшенична й ячмінна полова. Достигле збіжжя жали серпами, а зерно мололи зернотерками. Знаряддя вироблялися і даліше з кременя й кісток, але в техніці виробництва вживали шліфування, пиляння і свердління. З поширенням зайняття, тобто обсягу праці, збільшився і асортимент виробів: сокири, пилки, молотки, клини, долота, ножі, серпи, мотики, зернотерки-жорна і взагалі речі домашнього вжитку. Глиняний посуд виробляли руками, бо тоді не знали ще ганчарського кружка, тільки ліпили руками, а потім випалювали.

Дуже важливий винахід зробила неолітична людина в ділянці

транспорту. Це були човни — колоди з видовбаними серединами, де могла поміститися не тільки сама людина, але й деякі, потрібні їй речі. Винахід човна мав величезне значення. Човен причинився, в першій мірі, до розвитку рибальства. Маючи човен, людина могла впливати на глибшу воду й ловити більше рибу. Але винахід човна мав ще інше, далеко важливіше, значення. В тодішніх та й пізніших часах не було сухопутніх шляхів. Єдиними, більш безпечними, комунікаційними засобами були річки. Маючи до розпорядження човен, людина могла пливати у дальші сторони, а навіть у чужі країни, пізнавати сусідні землі та налагоджувати зв'язки з іншим людьми, що вело до виникнення й розвитку торгового обміну, а далі й торгівлі взагалі. І справді, вже в часах неоліту був видатно поширений торговельний обмін.

Соціальний устрій залишився і в неоліті той самий, тобто матриархальний. Але вже за часів неоліту почали формуватися етнічні групи. Основною етнічною одиницею було плем'я, до складу якого входили роди. Повільний перехід до хліборобства й скотарства був причиною, що племена, розшукуючи кращі терени для хліборобства й скотарства, почали пересуватися з одного місця на друге. Особливо цей переселенчий рух розгорнувся у IV і III тисячоліттях до нашої ери, коли то поглиблювалося і поширювалося хліборобство й скотарство.

Більш стабільні умовини осілого життя при переході хліборобства від мотичного до плугового й від плекання домашньої худоби до скотарства викликали зміни соціального устрою. Довгий період матриархату заступив згодом патріархат, який прийшов йому на зміну. Нові умовини життя й праці вимагали енергії, рішучості, сприту, а часто й відваги. Жінка силою обставин була примушена поступитись місцем чоловікові.

Переселення племен часто доводило до зударів з іншими племенами. Часто виникали конфлікти поміж племенами, чи навіть дрібніші етнічні катаклізми в формі переселень етнічних груп на велетенських євразійських просторах у пошукуванні родючих теренів і добірних пасовиськ. Племена не були однорідні, ані не стояли на однаковому рівні культурного розвитку. Вони були різного походження і різного культурного рівня та різнилися між собою побутом, звичаями, технікою виробництва та релігійними віруваннями. Населення неоліту мало вже свій світ певних релігійних понять, мало своїх божків-ідолів, зображуваних звичайно в постаті жіночих статуеток і тваринних фігурок. Матриархат неоліту причинився до витворення культу жіночого божества, бо ж релігійні уявлення мусіли гармонійно допасовуватися до соціального порядку на землі. Представлювані жіночі фігурки в стані вагітності являлися символом родючості. Тваринні зображення могли мати якийсь зв'язок з культом тотему та з розвитком скотарства. Населення неоліту вірило в загробове життя. Небіжчиків палили, або клали в могилу, часто посипуючи червоною охрою. Коло покійника кладено в могилу знаряддя й їжу, що їх, згідно з віруванням, він потребуватиме на тому світі.

Між племенами, які жили на території України в часах неоліту,

найбільше визначалися ті, котрі були творцями й носіями так званої трипільської культури, тобто неолітичної культури (пізній неоліт) — мальованої кераміки. Це були автохтони-хлібороби, предки далеко пізніших, південно-східніх, слов'янських (тобто прото-русько-українських) племен, які виникли з індо-європейської спільноти, осіли на землях України, головню в лісостеповій полосі. Від назви села Трипілля (Київщина) названо вперше виявлену й досліджену там культуру трипільською, а її творців — трипільцями. Згідно з поглядом Пассек, трипільська культура в основному є автохтонною щодо свого походження і зв'язана з ранньонеолітичною лінійно-стрічковою керамікою. Одначе не можна зрозуміти шляху її розвитку в Подніпров'ї, не звернувши уваги на зв'язки Трипілля зі старинними культурами східньої частини середземноморського басейну й Малої Азії, в перехідний період від неоліту до доби раннього металю (палеометалева доба). Звичайно, трипільську культуру попередили старші, епіпалеолітичні та ранньо- й середньонеолітичні культури. Сама трипільська культура не була хвилимовим, скороминучим явищем. Вона проіснувала від кінця неоліту, до раннього періоду енеоліту, тобто доби палеометалевих виробів (доба міді-бронзи), отже від кінця IV до початків II тисячоліття до нашої ери.

Носії трипільської культури жили окремими громадами в більше або менше просторих оселях — селищах, розташованих на підвищеннях серед урожайних піль або на підвищених берегах річок. Ці селища мали звичайно овальну, кругло-довгасту форму й мабуть були огорожені. В деяких оселях відкрито рови, отже існує здогад, що оселі були укріплені. Середина оселі була вільна, незабудована, очевидно призначена для згону худоби. Населення жило в наземних хатах або в землянках. Наземні житла були побудовані з дерева й глини на стовп з прямокутною формою. Стіни поміж стовпами були плетені з пруття і обмазані глиною. На стовпах спочивав чотирихильний дах, критий соломною або очеретом. Долівка в хаті була мащена кількома верствами з глини, змішаної з половиною, часто на дерев'яному підкладі. Валки, якими обмащувано стіни, виробляли з глини, змішаної з половиною або соломною. В кімнатах були печі, а коли хата складалася з кількох кімнат, то в кожній кімнаті стояла й піч. У хатах з окремими житловими кімнатами були й сіни із входом до будівлі. У окремих будівлях — коморах — не було печей, там переховувалися харчі й речі. Біля землянок викопували ями, тобто господарські сховки, в яких зберігалися різні речі. Стіни в кімнатах і печі подекуди прикрашені малюнками.

Трипільці займалися хліборобством, що було найважливішим джерелом їхнього прожитку. Не знаючи плуга, трипільське населення копало землю під засів роговими або кам'яними мотиками. Отже це було мотичне хліборобство. Сіяли пшеницю, ячмінь, просо, а можливо й жито. Але поруч хліборобства займалися домашнім скотарством. Плекали рогату худобу, а також вівці, кози й свині. Домашнім, освоєним звірем була собака, яка, разом із пастухами, пильнувала худобу й вівці. Менше

важливим джерелом прожитку було полювання і рибальство, що були підсобним заняттям.

Потрібне знаряддя для рільництва, як і для домашнього вжитку, трипільці виробляли з каменя і кісток, головню з оленя. Поміж виробами з кістки помітні шила, проколки, гачки для риболовлі, гребені, мотики, кинджали, а з каменя — зернотерки, кремінні вставки до серпів, ножі, шкребла, свердли, долота, сокири, клини й теслиці. В оселях трипільців знайдено також і старі робітні з виготовленим знаряддям з кременя. Кремень, з якого виготовляли предмети, був звичайно волинського походження. Трипільці вже знали й металеве виробництво (пізній неоліт і ранній енеоліт, тобто палеометалева доба), однак воно практикувалося тоді дуже мало. Заліза тоді ще взагалі не знали, а мідь, з якої виробляли предмети, приходилося спроваджувати шляхом торгового обміну зі Закарпаття. Зрозуміло, що металеве знаряддя було дороге.

Трипільці одначе, здобули собі славу не своїми кам'яними й кістяними виробами, а глиняними, що їх виробляли з місцевої глини. Ганчарське виробництво стояло у трипільців дуже високо, тобто воно знаходилося на високому рівні виробничої, ганчарської техніки. Трипільці ще не знали ганчарського кола (круга), але глиняний посуд, ліплений руками, мав усі ознаки справжнього мистецтва на тодішню добу. Форми виробів глиняного посуду були різноманітні, при тім усі вони визначалися назагал симетричністю. Особливо визначався посуд, вироблений із тонкої маси, гарно випалений і помальований однією, а то й кількома фарбами. Саме той глиняний, мальований посуд одержав назву мальованої кераміки. Тому, що глиняний посуд часто був прикрашений ритим спіралью-стрічковим орнаментом, пішла й назва тієї ганчарської техніки, окресленої спіралью-стрічковою культурою.

Крім посуду, трипільці виробляли також статуетки й фігурки звірят. Статуетки представляли жінок, матерів-родоначалниць. Знали тоді й ткацтво, доказом чого є праслиці, а також відтиски тканин на днах глиняного посуду. Тканин вживали трипільці при ліпленні посуду для зміцнення — підтримки.

Трипільці стояли на, порівнюючи, високому рівні культурного розвитку. Вони вірили в потойбічне життя, покійників або палили, що було притаманне прото- й ранньослов'янським племенам, або хоронили скорченими чи й випростованими в могилах з курганами й без курганів. Тілопалення практиковано на Середньому Подніпров'ї, а хоронення більш на півдні, в Причорномор'ї й на Подністров'ї.

Простір поширення трипільської культури охоплював басейни Дніпра, Бога, Дністра, Серета й Прута. Трипільська культура охоплювала також Дунай і Балканський півострів. Одначе головний центр життя трипільців і їхньої культури знаходився на Середньому Подніпров'ї. Воно було найгустіше заселене і там залишилося по трипільцях найбільше пам'яток їхньої матеріальної культури, на підставі яких археологи відтворюють образ їхнього життя, стан їхньої культури, знайомляться бодай частково з

їхнім світоглядом, релігійними ритуалами й похоронними обрядами. Зокрема вирізнялася територія сучасного Києва, де з давніх-давен, з часів неоліту, а можливо й ще скоріше, існувала оселя. Там кипіло життя, чого доказом є численні знахідки, а навіть цілі робітні з виробами, призначеними на обмін. Але той центр не обмежувався самим Київським тереном і його околицями. Він простягався на ширшу територію на захід від Дніпра, між Россою на півдні й Ірпенем на півночі, отже охоплював територію, яка з бігом часу стала називатися Полянською Землею. Ця територія була лісостепом, який своїм чорноземом надавався найбільше для хліборобства. Крім цього, лісостеп давав певну охорону від нападів різних орд, що кочували степами. Водна система, яку творить Дніпро зі своїми притоками, мала безумовно великий вплив на постання і соціо-економічно-політичне оформлення центру українських земель на Середньому Подніпров'ї. Дніпро зі своїми притоками став головною водяною комунікаційною артерією, яка в великій мірі причинилася до виникнення і розгорнення торгівлі. Він силою факту й геополітичних умовин перетворився у торговельний шлях та центр економічно-племінно-політичного життя.

Соціальний устрій трипільців був матріархально-родовий. Роди жили окремо один від другого й не були зі собою стисліше пов'язані. Кожний рід творив окрему соціальну й економічну цілість. Він мав свою власну родову територію, на якій стояла родова, більша або менша, оселя. Члени роду жили в родовій оселі й спільно вели господарство. На чолі роду стояла мати або баба. Рід сам мусів дбати про свою безпеку.. Оселі закладали на підвищеннях, при чому вони були часто укріплені.

На увагу заслуговує питання, хто були трипільці в етнічному аспекті? Згідно з висновками В. В. Хвойка, який перший відкрив сліди трипільської культури, жителі як Середнього Подніпров'я, починаючи від річки Десни й через терени Києва, так і місцевості Волинської області й далі на північний захід, були тим сім'ям, з якого виріс слов'янський етнічний елемент, південно-східню галузь якого находимо в області Середнього Подніпров'я уже на світанку слов'янської доби. Хвойко вважає трипільські племена, які жили на Середньому Подніпров'ї, на Волині й на теренах Галичини, прото-слов'янськими племенами. В загальному існує погляд серед польських чеських, підсоветських дослідників, що хліборобські й скотарські племена мали бути тією етногенетичною базою найстарших пра- й прото-історичних етапів, з якої виникли й розвинулися слов'янські племена. Але Хвойко пішов ще далі. Він вважає трипільців, зокрема зі Середнього Подніпров'я, тією південно-східньою слов'янською гілкою, що дала початок українським племенам, тобтс в дальшій консеквенції — українському народові. Немає ніякого сумніву, що трипільські племена були індоєвропейцями й найстаршим (якщо не числити людини палеоліту й епіпалеоліту на території України) етногенетичним етапом розвитку південно-східнього слов'янства. Трипільці ані не вимерли, ані не виємігрували зі земель України, навпаки: вони залишилися, хоча їхні

пізніші покоління й згодом нащадки виступали під іншими назвами. Тому є історично-логічні підстави вважати південно-східні, ранньослов'янські (прото-русько-українські) племена нащадками первісних трипільців. Отже трипільці, жителі території України в III тисячолітті до нашої ери, це по прямій лінії предки сучасного українського народу.

Але трипільці не були єдиною-племінно етнічною групою на землях України. Побіч них жили племена різного племінно-етнічного складу, різної культури й способу життя. Одні з тих племен емігрували, інші залишилися і, підлягаючи впливам вищої трипільської культури, асимілювалися та зливалися з трипільцями в одну племінно-етнічну масу. Зливаючися з трипільцями в одну етнічну масу, вони часто збагачували трипільську культуру новими культурними складниками, а навіть залишали сліди своєї відрубності. Археологи, історики, антропологи й мовознавці виділяють ці різні складники, які в історичному процесі зложилися на пізнішу і в кінці сучасну українську культуру. В тому аспекті можна без пересади сказати, що трипільці заклали фундаменти під культуру ранніх південно-східних слов'янських, отже прото-русько-українських племен, а те стало згодом зав'язком пізнішої русько-української матеріальної культури. Доба трипільської культури охоплює пізній неоліт і ранній енеоліт, але її впливи залишилися і на пізніші часи, включно із залізною добою з її гальштатським і лятенським періодами, хоча сама трипільська культура, як така, зникла. То була епоха великих перемін на тлі розвитку матеріальної культури, коли взяти до уваги, що енеоліт був кінцевою стадією неоліту, перехідним періодом від неолітичної до бронзової, отже палеометалевої доби, з мішаними кам'яними й металевими виробами.

Після неоліту наступив металевий вік, тобто палеометалева доба, початок якої дала м'яка мідь, непридатна без домішок інших металів до виробу предметів домашнього вжитку. Мідь, змішана з циною, давала тверду бронзу, відповідний матеріал до виробу різних предметів і прикрас. Від бронзи названо цю металеву добу бронзовою добою. Винахід і застосування в виробництві заліза дало початок залізній добі. За скитської доби залізо взяло перевагу над іншими металами, хоча і не усунуло їх цілковито.

В енеоліті життя й культура трипільців розвивалися, згідно з даними археологічних знахідок. Територія України, тобто на тих теренах, де жили трипільці, була покрита селищами, хоча їхній вигляд не всюди був однаковий. В будівництві помітні деякі типи, що відрізняють одні житла від других. На півдні, в Басарабії, збереглися півземлянки з випаленою долівкою, що стверджено в Петренах. На західньому Поділлі існували однокімнатні хати з глиняною долівкою (Бучач). В Коломийщині біля Халеп'я хати родової оселі були розташовані колом. Посередині кола знаходилися два громадські будинки. Без сумніву, ця форма була зв'язана з обороною оселі. Найкраще представлялася хата в оселі в Володимирівці. Тут хати були двокімнатні. Оселя у Володимирівці була, видно, багата, на

що вказує багатий, гарний посуд. В кераміці замітні грушковидні амфори, покритишки з формою шолома та "біноклі" — подвійний посуд без дна. Не менше замітні реалістичні жіночі статуетки і тваринні фігурки, пов'язані з релігійними віруваннями. Деякі жіночі фігурки зображують матерів із дітьми при грудях.

На Лівобережжі населення було культурно відсталішим, замість хліборобства головним заняттям було полювання, рибальство та збирання м'якунів. Воно мало релігійні вірування, пов'язані з культом тотемів. У басейнах Десни й Сейму та в сумежній частині Полтавщини жили племена, споріднені з прафінськими. Їхня гребінцева кераміка прикрашена ямочками, відтисками гребінця та патичка, обмотаного шнурком.

Полісся, північну Волинь і частину Холмщини займали племена, споріднені з лівобережними. Вони жили над річками та займалися полюванням і рибальством. Влітку жили в шатрах зі шкір, а зимою в землянках. В житлах не мали столів. Їхня гребінцева кераміка мала круглясте дно. Крім кремінних стріл та списів, знайдено кістяні гарпуни та гачки на рибу. Отже їхній спосіб життя був більш примітивний.

На західноукраїнських землях, а саме в Галичині й на Волині, жили в неоліті, а також і в енеоліті племена, які займалися хліборобством, плеканням худоби, мисливством, знали ганчарство, ткацтво та виробляли гарне знаряддя з волинського кременю, зокрема виробляли двостінні, згодом і чотирістінні кремінні сокирки. Вони жили в землянках. За енеоліту ці племена виробляли кинджали, списи, серпи й пилки. Ці їхні вироби були гарно оброблені, ошліфовані й являлися для них важливими предметами обмінної торгівлі з теренами Київщини, прибалтицьких країн та території Польщі. Своїх покійників вони хоронили в скорченому стані, а над ними насипали могилки. У могили клали кремінне знаряддя. Ці племена витворили окрему культуру, яка одержала назву надбузької культури.

На Закарпатті жили тоді також хліборобські племена. Вони жили селищами, розташованими на горбах. По тих племенах залишилися майстерні кремінних виробів.

У південній Україні, між Дніпром і Озівським морем, жило плем'я, яке відрізнялося і від трипільців, і від лівобережних племен. По цьому племені залишився у Маріуполі могильник, досліджений М. Макаренком. Покійники лежали на спині трьома шарами, одні над одними, посипані охрою і рясно посипані, чи властиво прикрашені кістяними платівками. Населення стояло низько своєю культурою, не знало керамічних виробів. Знайдено в могильнику кремінні топирці й булави, але не було в ньому ні одного горщика.

В енеоліті витворилася в причорноморських степах та існувала протягом III тисячоліття до нашої ери так звана ямна культура. Назва цієї культури пішла від могил-ям, в яких хоронено покійників, кладучи їх початково на спинах із зігнутими в колінах ногами, а пізніше скорченими на боці, з головою, зверненою на північ або схід. Над могилами робили

насипи. Дно могили й кістки були притрушені червоною охрою. При жіночих похованнях зустрічається дітей до 10 років. Носії ямної культури жили над річками, займаючися рибальством і полюванням. Вони користувалися при ловлі риб самоловами з лози, гарпунами й стрілами. Знали й човни, що їх виробляли з цілої колоди, видовбуючи середину. Полювання відбувалося за допомогою лука і стріли. Жінки й діти збирали мушлі, черепахи, яйця диких птахів, овочі й їстівне коріння. Під впливом трипільців вони почали займатися у другій половині III тисячоліття хліборобством і скотарством. Однак, хліборобство їхнє було примітивне, мотичне. Вони сіяли просо. З тварин спочатку розводили овець, а пізніше також і велику, рогату худобу. Знаряддя виробляли звичайно з каменя, але появились в них перші бронзові вироби, північнокавказького типу, себто імпортовані, не власного виробу. Керамічні вироби були дуже примітивні, грубо ліплені руками й звичайно обмежувалися до малих горняток. Соціальний устрій носіїв ямної культури був матриархальний.

В другій половині III тисячоліття прибула зі Шлезька на західно-українські землі людність нордійської раси, репрезентована культурою лійкуватих пугарів, горщиків з лійкуватими шиями. Південна група цієї людности скупчилася головню на краківських і сандомірських теренах, а звідти пересунулася на люблинські терени й даліше на схід, на Волинь, доходячи до Рівного й до Галичини, до околиць Львова й Жидачева, де залишилися сліди їхніх осель.

Крім лійкуватого посуду, згадані нордійські племена виробляли також камінні бойові сокири з круглим, розширеним обухом. Люди займалися скотарством і мисливством, а також і хліборобством, хоча й меншою мірою. Покійників в основному хоронили, але існують сліди й тілопалення. Трохи пізніше з'явилися на території України нові нордійські племена, носії культури скринькових могил. Назва культури походить від могил, що їх роблено з великих кам'яних плит. Були це скринькові могили. Покійників хоронено в скорченому стані, даючи їм у могили, страву на той світ в орнаментованих горщиках або в кулястих амфорах. Крім їжі, клали в могилу кам'яну зброю, кістяні пряжки до ременів і т. д. Трапляються і тілопальні поховання в кам'яних скринях. Ці тілопальні поховання виявлено в східній частині Волині.

Згадані племена займалися хліборобством, а також скотарством і мисливством. Вони зайняли були Південну Волинь, Поділля, Буковину, і навіть дійшли, хоч тільки зрідка, і до Київщини, як це твердить Я. Пастернак.

Під самий кінець неоліту, тобто наприкінці III тисячоліття, з'явилася на території Європи нова культура, яку від відтисків шнурка, що ними прикрашувано керамічні вироби, названо культурою шнурової кераміки. Звідки з'явилася ця культура, хто були її творці й носії, невідомо, бо ще й досі її не в'яснено. Одні вважають батьківщиною цієї культури Середню Німеччину, Саксонію і Тюрингію, інші — терени над Одрою, Прибалтику,

а ще інші — українські, причорноморські степи, куди ця культура мала прийти з Азії або з Балканського півострова. Ця різnorodність поглядів корениться в тому, що шнуровий орнамент не обмежувався одним місцем свого походження, а навпаки, він мав кілька таких своїх центрів. Одним із тих центрів була територія України. Твердження, що Середня Європа є колискою культури шнурової кераміки, не знаходить достатніх доказів. Творці й носії культури шнурової кераміки, котрих багато дослідників вважають індоевропейцями, були кочовиками, Вони займалися скотарством, мисливством і рибальством. Навіть осідаючи на лесових землях, вони жили в землянках і провадили примітивний спосіб життя, тобто займалися примітивним хліборобством, а головно скотарством, мисливством і рибальством. Найбільше плекали коней. Користуючися конем, ці шнуровики мали за короткий час зайняти значну частину Європи, підкорюючи собі місцеве, осіле хліборобсько-скотарське населення та впливаючи на його культуру. Змішавшись з місцевим хліборобсько-скотарським населенням, шнуровики не тільки впливали на його культуру, але й самі підлягали впливам місцевої культури, переймаючи елементи культури місцевого населення. Це змішання шнуровиків з місцевим населенням спричинило, на думку прихильників такої теорії виникнення нових культурних формацій, нових племен. Ці нові культурні формації, нові племена творилися в різних країнах, де існували окремі культури й окремі мовні підґрунття, а це все мало вплив як на дальший розвиток культури, так і на виникнення окремих діалектів, що витворювалися з мішанини мови згаданих індоевропейців і мови місцевого населення. Згодом із тих різних діалектів виникли окремі індоевропейські мови.

Спільними прикметами тих різних новоутворених племен залишилися: шнурова кераміка, тобто прикрашування керамічних виробів відтисками шнурка, та хоронення покійників у скорченій позиції, звичайно на поверхні землі під могилами, а на Сході в курганах. Покійникам давали їжу на той світ у горщиках або в кулястих амфорах, а також кремінне знаряддя, зокрема серцеві кліюги й гарні кремінні бойові сокири. На західноукраїнських землях, тобто на Волині й у Галичині, розвинулася окрема група шнурової кераміки. Саме ця група культури шнурової кераміки виявила, як каже Костшевські, поруч виразного споріднення зі Заходом, певні зв'язки зі східноукраїнськими землями, як на те вказує постійне вживання курганів, досить поширене прикрашування покійників, а також певне споріднення щодо кремінного знаряддя. Культура шнурової кераміки сягала, як твердить Пастернак, до Дніпра, а окремі знахідки виявлено й за Дніпром. Але ці знахідки могли бути імпортовані в зв'язку з товарообміном.

На переломі III і II тисячоліття та на початку II тисячоліття настали важливі зміни в житті тодішнього населення Європи. Змінився характер культури, змінилися соціальні і економічні відносини. Настали зміни в житті хліборобсько-скотарських племен Середньої Європи. Настали також зміни й на території України, де до того часу населення було

небагато. Тут розгорнулося вже на початку II тисячоліття до нашої ери скотарське господарство. Степи зароїлися скотарськими племенами, по яких залишилися на степах кургани. Взагалі, до речі буде сказати, що давня Європа вступила тоді в скотарський період. Новопосталі племена прибрали інше обличчя. Ці нові племена робили на перший погляд враження, немов би то вони не мали нічого спільного з попереднім населенням, з якого вони витворилися. Треба відмітити, що в цьому саме часі доживала свого віку кам'яна епоха, а її місце займала бронзова доба. Тільки на північних, лісових просторах ще зберігалися старі форми життя, побуту й господарства.

В такому стані була Європа на початку II тисячоліття до нашої ери. Звичайно приймається, що всі ці зміни були спричинені великим розселенням європейських племен, внаслідок чого силою факту настали племінні зміни на окремих територіях. Ці племінні зміни захопили також більше чи менше й українські землі. Коссіна твердить, що наприкінці кам'яної доби на Подніпров'ї з'явилися північні пришельці, індоєвропейські племена, які тут поселилися, а принесену зі собою культуру розвивали далі в своєму дусі. Також і фінський археолог Арне Европее (А. Европеус) твердить, що на українські землі прибули зі Саксонії й Тюрингії індоєвропейські племена зі своїми бойовими сокирами й шнуровою керамікою і тут осіли. Також німецький дослідник Грімм, спираючися на матеріали шнурової кераміки Причорномор'я, доказує, що в неолітичну добу відбувалася масова еміграція на Подніпров'я північних войовничих племен, озброєних просвердленими сокирами північного типу. Осівши на Подніпров'ї, ці нові пришельці виготовили кераміку, прикрашену шнуровим орнаментом. В заключенні Грімм твердить, що в своїй масі східноєвропейська шнурова кераміка походить із старої батьківщини — Північної й Середньої Європи, та що межі поширення кулястих амфор середньодніпровського типу доходили до теренів Харківщини. Отже, за твердженням Коссіни й Грімма, середньодніпровська культура того часу була північного, тобто в їхньому розумінні — германського походження.

Але це їхнє твердження не покривається з історичною дійсністю тодішньої доби. Правда, шнурова кераміка була поширена й на території України, однак ця культура шнурової кераміки була витвором місцевого автохтонного населення, а не північних номадів. Номади в основному культури не творять, а на території України існувала своя висока культура вже передше, а також і в цьому часі. Фактично, висока культура на території України могла впливати на культуру номадів, а не навпаки. Про якусь високу культуру германських племен у тих часах нічого невідомо, а Коссіна й Грімм під індоєвропейськими племенами розуміли германців. Камінні сокири, якими так чваняться, не були ніякою новиною, бо їх уже виробляли й носії культури лійкуватого посуду.

Теорія про розселення і зміну племен прийнята також і автором статті в "Енциклопедії Українознавства". Я. Пастернак, автор дотичної статті,

каже, що за бронзової доби на території України помітний сильний розвиток скотарства. У хліборобів є перші вози, дерев'яні плуги й бронзові серпи. Водночас відбувається зміна різних племен, що приходять із сходу, заходу й півдня. Краще озброєні, вони здобувають нові терени. Впливи, які йдуть з різних осередків бронзової культури, з Кавказу, Передньої Азії, Шлезьку тощо, перехрещуються і на території України, створюється складний комплекс культур. Прицак у своїй статті в "Енциклопедії Українознавства" каже знову, що, залишивши на боці нерозв'язану досі проблему походження (етногенезу) індоевропейців, знаємо за даними археології про появу в Україні войовничих індоевропейців на швидких військових возах, із військовими сокирами (староруське бради) і шнуровою керамікою десь в II тисячолітті до Христа, отже вже в епосі бронзи. Вони, тоді ще кочовики, накиннули, очевидно, свою владу трипільському осілому хліборобському населенню і становили, мабуть, чималий час провідну верству, поки, злившись з місцевим населенням в одно, створили один із типів високої культури.

Однак, є дослідники, які не поділяють погляду про велике європейське розселення племен на початку II тисячоліття до нашої ери. Нові племена, каже Третьяков, не треба розглядати як одну групу, що мала б вийти з одного центру. Вони появилися відразу на значній території у висліді того, що в цей період давнє хліборобсько-скотарське населення Середньої й Східної Європи досягнуло вищого ступеня своєї первісної історії. Матеріальною основою цього процесу, згідно з поглядом Третьякова, послужили: 1) дальше поширення скотарського господарства — тепер первісна Європа вступила в скотарський період, і 2) в той час на межі II тисячоліття до нашої ери в Європі з'явилися і почали поширюватися перші метали. Закінчилася камінна епоха і розпочалась доба міді й бронзи. Разом із тим сталися зміни і в суспільних відносинах. Старі форми родово-племінного устрою з пануванням матріархальних порядків поступилися місцем для патріархального устрою сім'ї й роду. Висновки Третьякова видаються слушними. Зміни були, але вони були місцевого характеру, пов'язані зі зміною соціальних і економічних відносин. Що на початку II тисячоліття наступив перехід до скотарства, це незаперечний факт. Навіть з-поміж трипільського, в основному хліборобського, населення формувалися на початку II тисячоліття до нашої ери нові скотарсько-племінні групи.

Перехід племен до скотарського способу життя викликав зміну в соціальних відносинах. Таку саму зміну викликали також перемини в хліборобстві, бо не все населення переходило на скотарський спосіб життя, лише певна частина, так би мовити, надвишка населення, яка витворилася при тодішніх обставинах. Перехід від мотичного господарства до плугового при дерев'яних плугах вимагав сили й енергії, а перехід до скотарства — рішучості чи то при зустрічі з іншими скотарськими племенами, чи навіть з дикою звіриною. Жінка силою обставин відступила свою першість чоловікові. Отже умови життя й умови праці довели до

заміни матриярхату патріярхатом. При хліборобстві й скотарстві чоловік зайняв домінуюче становище, залишаючи жінці домашнє господарство. Теоретично беручи, наступило обмеження праці жінки, але її праця в домашньому господарстві була важка. Отже, причини переміни матриярхату на патріярхат були внутрішнього порядку, пов'язані з формою господарювання, а не накинєні ззовні новими пришельцями.

Т. С. Пассек доводить переконливо, що на землях України не було ніяких північних номадів-шнуровиків, тобто що вони сюди не приходили. Вона в цьому питанні каже, що вивчення давніших хліборобських племен Подніпров'я й Подністров'я дало змогу визначити періодизацію пам'яток трипільської культури й означити основні етапи її розвитку. Трипільські селища в с. Городську над Тетеревом і в с. Усатовім біля Одеси (там знайдено велику кількість мальованого керамічного посуду, прикрашеного відтисками шnurка, тобто шнуровим орнаментом) дозволили встановити, що на початку II тисячоліття до нашої ери із трипільського, в основному хліборобського, населення формувалися тут нові скотарсько-хліборобські племінні групи. Але всі ці культурно-племінні твори залишалися на своїх місцях, при зростаючій ролі скотарства, при чому населення освоювало незаселені ще терени. Одним із таких культурно-племінних надбань, які частково існували в період Трипілья, а частково розвинулись у післятрипільських часах, в добі ранньої бронзи на Подніпров'ї, була так звана середньодніпровська культура. Городців у своїх досліджах бронзової доби висловив погляд, що середньодніпровська культура є немов би колонією однієї з європейських культур.

Середньодніпровська культура була поширена в київському, білоцерківському, липовецькому й канівському районах. Пам'ятки цієї культури збереглися в могильниках. На основі зібраного матеріялу Пассек розрізняє три групи пам'яток: першу типу Стретівки, другу типу Гатного й третю дніпровсько-десницьку, яка відноситься до Лівобережжя. Групи пам'яток типу Стретівки й типу Гатного пов'язані тісно зі собою, хоч хронологічно, можливо, відносяться до двох періодів — стретівська група до ранішого, а гатницька до пізнішого. В курганах гатницької групи покійники поховані в скорченій позиції, а в групі Стретівки практикували тілопалення. На Лівобережжі зустрічаються кургани, часто обведені в своїй основі кромлехами, при чому існують дві форми поховань (біритуалізм), з тілопаленням і тілопокладенням в скорченій позиції. Пам'ятки середньодніпровської культури подібуються в курганах, в яких хоронено покійників, а також у стоянках дніпровсько-десницького басейну. Стоянки знаходилися переважно на горбах, піскових дюнах, а рідко на низинних місцях і заливних річкових долинах. До пам'яток, які належать до середньодніпровської культури і які найдено в курганах та на стоянках, належать кремінне знаряддя, камінні, просвердлені сокири, ромбовидне клиннє з вигладженими лезами й в кінці керамічні вироби, прикрашені шнуровим орнаментом. Поміж керамічними виробами знаходяться кулястого типу амфори. Але ані камінні, просвердлені

сокири, ані кулясті амфори й взагалі шнурова кераміка не були занесені на Середнє Подніпров'я новими пришельцями, як це твердять прихильники теорії про велике розселення індоєвропейців, а навпаки, їх виробляли пізньотрипільські, хліборобсько-скотарські племена. Кераміка кулястих амфор і зв'язана з нею шнурова кераміка з'явилися, каже Пассек, закономірно в висліді дальшого розвитку ганчарського мистецтва примітивно-хліборобських племен на етапі нижчого культурного рівня. Та й сама середньодніпровська культура виникла, каже Пассек, на Подніпров'ї не в результаті приходу войовничої північної раси, тобто людей, озброєних камінними сокирами, а склалася в процесі складних історично-культурних схрещувань, на базі старої культури хліборобсько-скотарських племен пізнього Трипілля.

Так отже середньодніпровська культура є тільки вислідом попереднього розвитку культури трипільських племен у Подніпров'ї й хронологічно відповідає городському етапові на півночі та усатовському на півдні. Середньодніпровська культура, таким чином, стадіально є наступним етапом розвитку хліборобсько-скотарських племен на Подніпров'ї після пізньотрипільського етапу. Носії середньодніпровської культури займалися переважно скотарством.

БРОНЗОВА ДОБА (1800-800)

Бронзова доба, що прийшла на зміну кам'яної епохи, не дала тодішнім жителям території України тих користей, на що логічно можна було розраховувати. Причиною було те, що територія України не мала власної міді й тому металева промисловість не могла розвинутися на ширшу скалю. Мідь імпортовано, і тому вона була дорогим матеріалом. Імпортували переважно готові мідяні, а то й срібні предмети. Найбільший попит мала зброя: мечі, кинджали, кінцівки для стріл, а також прикраси, як браслети, дармовиси, спиначки тощо. З предметів щоденного вжитку найбільший попит мали сокири, серпи, долота, пили, цвяхи, сокирки з ушком. Тому, що бронзових виробів було мало, залишився камінь — кремінь, як матеріал виробництва. Але й кремінні вироби були вже дбайливо викінчені, вишлифувані так гладко, що набирали полиску. Часто при кремінних виробках наслідувано взори металевих виробів. Мистецьке викінчення й імітація взорів мали заступити якість і вищість металевих виробів. Так отже кремінь був і в часах бронзової доби домінуючим матеріалом виробництва.

Бронзові вироби доходили на територію України двома шляхами: з Північного Кавказу, де знаходився центр кавказьких металевих виробів, і з Закарпаття. Перші бронзові вироби, й то північнокавказького типу, з'явилися на теренах Південної України вже наприкінці III тисячоліття й поширилися по всій степовій смузі. Бронзові вироби закарпатського типу з'явилися далеко пізніше, в середині бронзової доби. Ці закарпатські бронзові вироби поширилися далеко на схід аж до басейну річки Десни, а також і до басейну річки Дніця.

Настали зміни й у хліборобстві. Давнє мотичне хліборобство заступлено плуговим, хоча плуги були дерев'яні й то навіть без лемеша, який появився значно пізніше. З'явилися також перші вози. Високо було розвинене за бронзової доби скотарство на території України. Розвинулася також плоскодонна кераміка, збільшився асортимент керамічних виробів, набувши різних форм, розмірів і багатой орнаментатії. З-поміж населення, яке жило за бронзової доби на українських землях, треба згадати на першому місці старе автохтонне населення, яким були трипільці. Вони даліше жили на своїх давніх місцях, займаючися хліборобством і скотарством, жили в хатах на стовп, а на дюнах у півземлянках. Матеріалом для виробництва далі служив кремій, про що свідчить багато кремінного знаряддя, кремінних топирців. Але зустрічаються і мідяні вироби (шила, кинджали, намистини тощо), а навіть срібло. Бронзова доба Південної України починається, за даними М. Міллера, зі заселення північнокавказьких і причорноморських степів новими племенами, що надходять через Кавказ із східньосередземноморського басейну. Разом з культурою бронзи, вони приносять зі собою ткацтво, високо розвинене скотарство, плугове хліборобство й культ сонця. Подекуди допоміжними господарськими формами є рибальство й полювання. Живуть вони патріархальними родами в селищах із землянок або куренів понад річками. Якщо так, то зовсім можливо, що ці племена, ці нові пришельці, дали поштовх місцевим племенам до переходу від ловецько-рибальського, чи навіть хліборобського господарства до скотарського, до якого у місцевого населення існували необхідні стада.

А тепер прийдеться дещо сказати про цей складний комплекс культур, про який говорить Я. Пастернак. Основою, на якій базується поділ культур, є головні похоронні обряди, про які довідуємося з досліджених могил. По скотарських племенах залишилися численні кургани. Пам'ятками зв'язків степового населення території України з північнокавказьким осередком бронзового виробництва є великі кобанські могили. З пізньобронзової доби збереглися могили з кромлехами й менгірами. Кромлехи — це кола навкруги могил, зроблені зі стоячого каміння. В центрі того кола, в камінній скрині, був похоронений покійник. Менгіри — це високі камінні стовпи, поставлені вертикально на могилах або курганах. В могилах знаходяться звичайно різні предмети, знаряддя, прикраси, які свідчать про рід і стан культури даного племені. Культури творили на землях України й їх розвивали автохтонні племена, які постійно жили на тих землях. Пришельці, звичайно номади, стояли в аспекті своїх культур низько, отже вони не могли творити культур на вищому рівні й приносити їх на нові місця поселення. Звичайно приписується дуже важливу роль носіям культури шнурової кераміки. Але й тут треба зробити певні застереження. Шнуровики мали зайняти величезну територію від Райну на заході аж по Горішню Волгу на північному сході й Дніпро на південному сході та від Карпат на півдні по Балтику на півночі. Для опанування такої величезної території потрібні принайменше сотні

тисяч, або й далеко більше, а про таку велику їх кількість не могло бути й мови. Отже, треба виключити, щоби ці шнуровики, які були номадами й не мали постійного місця поселення, були спроможні підкорити своїй владі місцеве, осіле, хліборобське населення на таких велетенських просторах. Звертають на це увагу деякі дослідники й, не відмовляючи шнуровикам домінуючої ролі, твердять, що вони творили тільки тонесеньку панівну верству. Безумовно, що могли траплятися й такі випадки на окремих теренах, де шнуровики могли стати тонкою панівною верствою місцевого, осілого населення, але не можна прийняти такої засади для всього колосального простору й приписувати шнуровикам таку роль, якої вони не виконували й фізично не були в стані виконувати. Треба мати на увазі ще й те, що шнуровики не виступали всі разом і в один час, а з'являлися групами в різний час і в різних напрямках, шукаючи пасовиськ для своїх овець і коней. Таке розпорошення їхніх виступів і сил в хронологічному й географічному аспекті не дозволяє приписувати їм аж такої великої ролі, як це роблять деякі дослідники.

Маючи все те на увазі, важко погодитися з Я. Пастернаком, що шнуровики дійшли до Дніпра й зайняли тут домінуючу роль. А вже тим більше не може бути мови про якесь змайоризування шнуровиками трипільців. Погляд про тоненьку панівну верству шнуровиків серед осілого, хліборобського населення якоїсь частини території України не виходить поза межі гіпотез. Тому в загальному треба радше погодитися з Пассек, що культура шнурової кераміки не була занесена й що на землях України не було пришельців-шнуровиків та в кінці, що шнурова кераміка на території України була місцевим витвором. Культура розвивалася і набирала нових варіантів не завдяки чужинецьким номадам, а звичайно старанням і заходам місцевого автохтонного населення. Безумовно, впливи чужих культур існували й існують до нині. Це відноситься, перш за все, до території України, яка від пра-й ранньоісторичних часів була тереном схрещування різних культур і впливів — з однієї сторони, з Півдня — високих культур чорноморсько-середземноморського басейну, зі Заходу й в кінці зі Сходу, — тобто зі сторони деструктивного, євразійського номадизму. Правда, хтось може поставити питання: а яка була причина занепаду трипільської культури, коли виключити роль носіїв культури шнурової кераміки в процесі знику культури мальованої кераміки трипільців? На це питання нелегко відповісти. Не виключено, що зміни соціо-економічного життя у зв'язку з розвитком скотарського господарства могли мати певний вплив і на переміни в культурному аспекті, а в парі з тим могли діяти впливи культури шнурової кераміки. В кожному разі, погляд, що його висловлює Пассек, заслуговує на увагу в порівнанні з тодішніми пра- й ранньоісторичними відносинами та не перечить реальним можливостям тодішньої доби.

До культур, що існували за бронзової доби, треба зарахувати право-бережну, пізньотрипільську з її варіантами, усатовським на півдні й городським на півночі, а далі й ямну в кінцевій стадії її розвитку і ліво-

бережну катакомбну, яка була продовженням ямної й існувала одночасно зі середньодніпровською. Назва катакомбної культури пов'язана з формою поховань. Покійників хоронили в катакомбах, печерах, що їх споруджувано в бічній стіні входової ями, в скорченій позиції. Із входової, глибокої ями прорізувано в стіні невеликий отвір, який далі в стіну поширювано в комору, що й творило катакомбу. В цій катакомбі-коморі хоронено покійника, кладучи його на землі. Туди клали також горщики з їжею для покійника на той світ, а деколи й кремінне та металеве знаряддя. Зустрічаються в могилах також і кремінні булави, хоч дуже рідко. Дослідники догадуються, що в таких могилах-курганах похоронені старшини. В чоловічих похованнях зустрічаються й жіночі кістяки, а це показує, що похорон був пов'язаний з убивством жінки або рабині. В жіночих похованнях знаходяться прикраси кавказького типу.

Суспільний устрій населення катакомбної культури був племінно-родовий і патріархальний. Населення жило родовими оселями й займалося скотарством. Існувало також і мотичне хліборобство, тільки як додаткове зайняття, що мало допоміжний характер у господарстві.

На часи бронзової доби припадає також так звана зрубна культура, що існувала від половини II тисячоліття до початку I тисячоліття. Ця культура була поширена на Лівобережжі. Назва й цієї культури походить від форми поховань. Покійників хоронено в дерев'яних зрубках, у курганах або й звичайних, простих ямах, прикритих дерев'яними колодами або хворостом, у лежачій, скорченій позиції, з піднесеними до лица руками. Населення зрубної культури жило в землянках, споруджених з дерев'яних колод або плетениці, розтягненої поміж двома стовпами, вбитими в землю. Люди займалися хліборобством і скотарством, про що свідчать знайдені бронзові серпи й кремінні зернотерки, а на стоянках і в могилах — кістки домашніх звірят: корови, вівці, коня й свині. Знаряддя, що ним користувалося населення зрубної культури, було переважно бронзове. Камінне знаряддя обмежувалося до зернотерок, кремінних клюг, кулястих булав і камінних товчків.

На переломі II і I тисячоліття та в перших сторіччях I тисячоліття до нашої ери треба відмітити дві нові культури: кіммерійську й кобанську. Обидві ці культури творять перехід від бронзи до заліза. Однак, кіммерійська культура пов'язана більше з бронзовою, а кобанська зі залізною добою. Залізна доба розпочалася на українських землях в VII столітті до нашої ери. Назва кіммерійської культури взята від народу кіммерійців, котрі були носіями цієї культури. Кіммерійці, як про це була вже мова, жили у чорноморських степах між Доном і Дунаєм та були витиснені скитами не пізніше VII століття до нашої ери. Вони мали свою культуру, але ця їхня культура ще мало досліджена й небагато можна про неї сказати. В. А. Городцов зібрав, щоправда, матеріяли з переходової доби від бронзи до заліза й назвав це пам'ятками кіммерійської культури, але ці матеріяли, як і інші надійшли, ще не є належно вивчені. Тому ще не можна твердити з цілою певністю, що це справді пам'ятки кіммерійської

культури. Та все ж таки з окремих знахідок і скарбів удалося виділити такі бронзові предмети, які відносяться до часів, коли в північних, причорноморських степах жили кіммерійці, тобто до перших сторіч I тисячоліття до нашої ери. До таких предметів належать клюги, кинджали й сокири. Виявлено бронзові ножі, серпи й інші вироби. Покійників хоронили на боці, в скорченій позиції. В могилі кіммерійського начальника або князя знайдено два гарні кинджали, з яких один був виготовлений з бронзи, а другий мав залізне лезо й бронзову рукоятку-держак. У кераміці відомі з того часу глиняні горщики, прикрашені в горішній частині ліпленими й натятими валками або натискувані пальцями, а також посудини дзбанкової форми, відносно яких існує здогад, що вони належать до кіммерійців. Про могили останніх кіммерійських царів згадує Геродот.

Назва — кобанська культура — походить від місцевості Кобань, де 1869 року знайдено в могильнику перші пам'ятки тієї культури. Кобанська культура — це культура Передкавказзя, де витворився згодом центр залізної культури й звідти прийшли на землі України перші залізні вироби. Час існування кобанської культури визначають дослідники на першу половину I тисячоліття до нашої ери. Населення кобанської культури займалося скотарством, і це було його головне заняття. Але, крім скотарства, воно займалося ловецтвом і хліборобством, хоч ця ділянка їхнього господарства, не мала більшого значення. Та й сам гористий терен не надавався для ведення рільництва на більшу скалю. Зате важливу роль відіграла металургія. Існували спеціальні майстерні для обробки руди (мідь, залізо). Техніка обробки досягнула високого рівня. Оброблювано бронзові сокири, кинджали, списи, клюги, браслети, пряжки, фібули, спіральні наручники, тобто кольчуги на руки й лікті для охорони перед ударами, звані налокітниками. Бронзові вироби прикрашували тваринними орнаментами й залізними інкрустаціями. Керамічних виробів було багато й різних форм, але всі вони були ліплені руками, бо ще не знали ганчарського круга. Прикрасою глиняних виробів був ритий геометричний орнамент, при чому вироби були дбайливо вигладжені. Соціальний устрій носіїв кобанської культури був патріархально-родовий. Покійників хоронено в скорченій позиції. Могили, в яких хоронили покійників, представляли собою прямокутні, камінні скрині; їхній багатий інвентар складався з бронзових сокир, кинджалів, кінських вудил і т. д.

З короткого перегляду культур як з часів кам'яної епохи, так і бронзової доби на східноукраїнських землях приходимо до такого висновку: центр життя, центр культур існував на Середньому Подніпров'ї, тобто на теренах Київщини, а вужчим його центром був терен Києва з околицями. Тут, на Середньому Подніпров'ї, ще з часів неоліту постійно жило трипільське населення, яке творило й плекало свою культуру, хоч не без впливів чужих культур, підносячися на щораз, то вищий рівень свого культурного розвитку. Трипільська культура — це справжня праукраїнська культура, і то як у географічному, так і історично-етнічному аспекті. Згодом елементи культурних надбань трипільців і їхніх епігонів ввійшли в

південно-східню слов'янську культуру антських племен, бо анти в історично-культурно-етногенетичному аспекті були нащадками трипільців. Тому генезу української культури треба шукати в елементах трипільської культури, бо вона є її праісторичним фундаментом.

З культур на західноукраїнських землях слід згадати комарівську, білопотоцьку й лужицьку. Назва комарівської культури походить від могильника в селі Комарові, Станиславівщина. Поховальний обряд був тілопальний і тілопокладний. У могили клали їжу для покійника на тому світі і предмети, між якими трапляються й бронзові, хоча дуже рідко. Кераміка прикрашена шнуровим орнаментом. Між керамічними виробами знаходяться і двовухі вази. Люди — носії комарівської культури — були нащадками трипільців. Білопотоцька культура існувала на західному, галицькому Поділлі в басейнах річок Серету й Стрипи. Вона була наближена своїм могильним вирядом до комарівської. Покійників хоронили у скринькових могилах, хоч існували поховання і без згаданих могил. Лужицька культура, яка зі Заходу просунулась на західноукраїнські землі, була культурою західніх слов'ян. Але німецькі дослідники твердять, що це германська культура, творцями й носіями якої мали бути східногерманські племена.

ЗАЛІЗНА ДОБА

Приступаючи до обговорення залізної доби, треба на самому початку зазначити, що початків заліза, цього такого важливого й досі незаступного в промисловості й техніці металю, треба шукати не в Європі, а в Азії, бо там його прабатьківщина. На переломі II і I тисячоліття до нашої ери залізо дісталось над Середземне море й до Середньої Європи. На українські землі, зокрема південні, залізо прийшло з Азії, хоч і не безпосередньо. Десь біля X сторіччя до нашої ери воно прийшло через Кавказ на північне Передкавказзя, де витворився центр залізних виробів, а звідти ці залізні вироби прийшли на землі Південної України.

В археології залізна доба ділиться на два періоди: старший, гальштатський (800-500) і молодший, лятенський (500-0). Згідно з цим поділом культуру першого періоду названо гальштатською, а культуру другого періоду, молодшу — лятенською.* Гальштатська культура — це культура південних племен Центральної Європи. Назва тієї культури походить від археологічних розкопок у Гальштатті, Австрія. Австрія була основною територією поширення гальштатської культури, зокрема в альпійській зоні, південна Німеччина, частково Чехія і східні провінції Франції, наближені до альпійської зони. Носіями гальштатської культури були іллірійці. Їхні культурні впливи поширювалися майже по всій Європі. Гальштатський період позначився не тільки повільним поширюванням заліза й залізних виробів та поширюванням іллірійських культурних впливів, але також сильним розвитком хліборобства й скотарства, що знову було пов'язане зі скріпленням патріархально-родового устрою. На

територію України приходили залізнi вироби двома шляхами: з Передкавказзя і з Закарпаття, тобто з Центральної Європи. На українських землях у гальштатський період продовжували жити нащадки трипільського населення. Їхню культуру, каже Я. Пастернак, репрезентують пам'ятки типу Білогородівка, Борисівка, Немирів, Новосілка Костюкова. Населення зі сильно розвиненим скотарством будує перші городища (Більське, Немирівське, Крипоське), що стають основою родово-адміністративної організації. Люди жили в землянках або в хатах на стовп, користуючися у щоденному вжитку кам'яними, кістяними й бронзовими виробами. Переходу від бронзи до заліза, тут немає. Прикметна чорна, лискуча кераміка з рівчакуватим, кружковим та гудзовим орнаментом, датована бронзовими фібулами (Новосілка Костюкова) на роки 1000 — 700 до нашої ери. В кістякових похованнях кераміка з високими вухами. Посуд бронзовий. Видно, що це ще передскитська культура.

Залізо поширилося на землях України в часах перебування скитів на українській території. Протягом VII-VI століття до нашої ери скити зорганізували тут свою державу напівномадно-евразійського стилю й налагодили певні відносини зі своїми сусідами, включно з грецькими колоніями на північному побережжі Чорного моря. Скити іранського походження були пов'язані під культурним оглядом зі Сходом, що мало своє значення й для української території, яка з часу приходу скитів стала ще більше відкритою брамою для іранських і взагалі східних культурних впливів. Зі зростом процесу колонізації греками Північного Причорномор'я поширилися на землях України й грецькі культурні впливи. Але не можна поминути також і того факту, що ще перед приходом скитів і греків існували своєрідні, і то навіть високі культури, в основу яких ввійшли льокальні впливи й вироби автохтонних мистців. І саме з елементів цих різних культур витворилася на землях України окрема культура й окремий стиль, названий не зовсім вірно скитським стилем, головню зі старшої доби панування скитів на українських землях. Такий культурний стан надавав довший час населенню території України своєрідного характеру. На південних землях України ця культура підпадала щораз, то більше культурним впливам грецьких колоній, що мало значення, між іншим, і для розвитку мистецтва. Одним із проявів цього мистецтва було вживання на виробах тваринних орнаментів. Цей звіриний стиль у мистецтві на території України, що був характерною рисою так званого скитського мистецтва, витворився, як каже Пастернак, під впливом середньоазійських релігійних уявлень. Можливо, що ці релігійні уявлення були ближчі хліборобам, чим номадам. В кожному разі треба вважати, що в саму концепцію звіринного стилю ввійшли релігійні уявлення тотемного характеру.

Між панівною скитською верхівкою і з другої сторони, автохтонним, хліборобським населенням — нащадками колишніх трипільських племен, була велика різниця у загально-культурному аспекті. Скит-номад жив фактично на коні, озброєний луком і до того стрілами. Справжні скити (у відрізнєнні від тих, які носили панівну назву скитів, але ними властиво не

були) не займалися хліборобством, лише скотарством. Щойно в другій половині IV століття до нашої ери деякі племінні групи скитів почали осідати компактними масами й поступово займатися хліборобством. Цій особливості скитів, тобто їхньому плеканню скотарства, каже Геродот, сприяла сама земля, а допомагали річки. Земля — рівнина, покрита травою і щедро зрошена. По ній пливають річки, які своєю кількістю не на багато поступаються каналам у Єгипті. Особливу увагу присвячує Геродот ріці Борістенів (Дніпру) і його околицям вздовж берегів, де простягається чудова орна земля і росте висока трава.

Скити жили зі своїх стад, кочували зі своїми стадами, і мешкали в житлах, збудованих на возах. Вони не мали ні міст, ні фортець, особливо в старшій добі свого побуту в Північному Причорномор'ї. Досить докладно й реалістично описує спосіб життя скитів також і Гіппократ, грецький лікар, який жив у другій половині V і першій половині IV століття до нашої ери. Головним заняттям скитів були війни й грабунки, і їхні звичаї, згідно з оповіданням Геродота, мали бути жорстокі. На могилах царів скити сипали високі кургани, а в часі похорону вбивано жінок і рабів, а також і коней. Могили скитських царів були багато устатковані. Скитська панівна верхівка в загальному толерувала автохтонне, хліборобське населення для власної користи й вдоволялася даниною та особливо сільсько-господарськими продуктами, бо самі скити не займалися хліборобством, особливо в старшій добі свого панування на землях України. Вони толерували назагал також і грецькі колонії, одержуючи від грецьких колоністів імпортовані з метрополії різні продукти й предмети (вино, грецькі вази, прикраси й інші вироби, допасовані до вищого стилю грецького життя й побуту). З часом скитська знать почала гравітувати культурно до способу життя автохтонного, хліборобського населення території України та до культури причорноморських, грецьких колоній, ступнево визбуваючися жорстокостей і рудиментаризмів номадного й згодом напівномадного скитського життя й побуту. Хоча, як виходить з Геродотового оповідання, скити мали відразу до чужих звичаїв і неохоче приймали спосіб життя інших народів, то все ж таки час і геополітично-культурні умовини та в кінці довговіковий процес соціо-економічних перемін з номадного до осілого життя, а даліше від скотарства до рільництва, промисловости й початків*урбаністичного способу колективного життя, — все те разом творило могутній соціо-економічно-культурний, психологічний і згодом племінно-етнічно-політичний фактор, якому піддавалися також і номади на велетенських просторах євразійських степів. Після скитів прийшли на землі України савромати — сармати, але й вони силою історичних обставин піддалися вищезгаданому процесові, втрачаючи з часом гостроту номадного способу життя та всякаючи в етнічний субстрат автохтонного, хліборобського населення, яке з діда-прадіда — з покоління в покоління ще від епохи трипільських племен, через добу киммерійців, скитів, сарматів аж до доби переселення народів і в кінці до часів антського союзу, як першої відомої нам політично-

державної організації льокального походження, вдержалося на своїй території, без огляду на історичні негоди і племінно-етно-політичні катаклізми. У зв'язку з нашою темою заходить суттєве питання, а саме: чи фаховий дослідник може лучити в аспекті історичного прагматизму добу антського союзу зі старшими, ранньоісторичними, а то й праісторичними кільцями-етапами загальноісторичного процесу, не захитуючи тим самим наукової поваги своїх дослідів і не спихаючи їх зі шляху наукового об'єктивізму на непевні стежки псевдонауки й легкої публіцистики? Бо в історичних дослідях зобов'язує респект до фактологічного матеріалу й фахово-об'єктивних критерій мікроаналізи, оцінки й інтерпретації історичного процесу в цілому контексті його виявів.

Сучасний стан розвитку історичних наук, з допоміжними дисциплінами історії включно, й при застосовуванні модерних засобів методології наукових дослідів дозволяє дослідникові на те, про що не могла мріяти людина початків минулого століття. Коли йдеться конкретно про з'ясування відносин пра-й ранньоісторичного населення території України в цілому контексті історичного процесу, тобто при пов'язуванні окремих етапів того ж процесу соціо-економічно-культурного, етногенетичного й племінно-етно-політичного розвитку на протязі довгих століть, то сучасна наука робить доступними того роду можливості. Правда, євразійські простори в ранньоісторичній добі, до яких належала й територія України, творили собою іноді дуже неспокійну історичну сцену, на якій відбувалися різні пересунення декорацій етно-політичного характеру з певними змінами соціо-економічно-культурних відносин, чи навіть загрозою для стабільності племінно-етнографічного обличчя української території. Але, з другої сторони, існували й фактори, які нейтралізували негативну специфіку євразійських відносин. Туди належав, перш за все, антропогеографічний і економічний фактори. Родюча земля зі своїми природними багатствами запрошувала від непам'ятних часів людину до осілого й хліборобського життя, що було генезою автохтонізму. Автохтон-хлібороб, прив'язаний з діда-прадіда до своєї землі-кормительки, не залишає її навіть в умовах історичних негод. Він кориться наїздникові-номадові й залишається на місці. До того ж для номадизму були відкритими терени степової полоси, а далеко менше лісостеп, куди в разі необхідности переходили автохтони-хлібороби для захисту. Там, у лісостеповій полосі, вони чисельно розросталися й згодом колонізували південь, коли відносини ставали спокійнішими. З номадів, які перекочувалися через землі України, частина залишала ті терени, витиснена іншими номадами зі Сходу, а частина всякала в праукраїнський субстрат, додаючи йому свіжої крові. Отже в тих контроверсійних умовинах української території між нищівним євразійським номадизмом і висококультурним, чорноморсько-середземноморським Півднем та культурними центрами Малої Азії, при природньому багатстві землі й можливостях охорони від номадів, — у тих умовинах напівпримітивного,

політичного життя з його соціо-економічно-культурними нерівностями й більше чи менше загрозливими історичними катаклізмами ранньої бувальщини все таки існувала принайменше релятивна стабільність племінно-етно-автохтонічного характеру, що дозволяло в загальному на безперервний етногенетичний процес. В тому аспекті можна говорити про певну тяглість історичної традиції від епохи трипільських племен до доби племен антської політично-державної організації й в кінці до часів згадуваних у літописі русько-українських племен, які ввійшли в організоване суспільство Київської Русі. Покоління пра-й ранньо-історичного, автохтонного населення українських земель від Трипілля аж до доби політично-державної організації антів переходили різні етапи свого соціо-економічно-культурного й племінно-етно-політичного розвитку в процесі свого етногенетичного поставання й дозрівання, виступали під різними назвами, вбирали в себе домішку свіжої крові головно іранських племен, з певними перемінами антропологічного типу, та були під впливом різних культур, які перехрещувалися на території України. Але вони творили той непорушний, племінно-етнічний пень пра-українського автохтонізму, вкорінений в українську землю. Вони держалися своєї землі безперервно з покоління в покоління, немов вросли в родючий ґрунт тієї ж землі фізично й духово, розростаючися від розрізнених племен до зрілого етносу з ментальністю прив'язання до рідної землі й територіяльного патріотизму, який з часом оформлювався в національне обличчя. Такі є ранньоісторично-культурно-етно-психологічні підстави русько-українського національного самопочуття. Можна сподіватися, що на дальших етапах розвитку історичної науки й при можливо новіших знахідках археологів-дослідників, упарі з досягненнями інших допоміжних дисциплін історії, вдасться докладніше зреконструювати ще не одно кільце ранньоісторичного процесу на користь концепції безперервної ранньоісторичної традиції праукраїнської етногенези — від Трипілля до доби антів і часів Київської Русі.

Такі були пра-й ранньоісторичні, посередні причини — передумови виникнення першої історично відомої нам політично-державної організації місцевого характеру в IV - VI столітті нашої ери на землях України, тобто антського союзу, в якому основним племінно-етнічним ядром були південно-східні, слов'янські, отже прото-русько-українські, племена. У світлі протоісторичного прагматизму фактори, які відіграли провідну роль у процесі пра-русько-української етногенези та розвитку організованих форм колективного життя у соціо-економічно-культурно-політичному аспекті, були зі собою пов'язані в органічній залежності як ланка з ланкою, розвоєвий етап з черговим етапом у ланцюговому порядку явищ, подій і фактів пра-й ранньоісторичного процесу на землях України. Якби не надзвичайно пригожий антропогеографічний фактор, тобто благословенно родюча й багата українська земля, то, можливо, що пра-слов'янські родово-племінні елементи були б не вдержалися над Дніпром і тим самим Подніпров'я не було б місцем прабатьківщини слов'ян, а в

дальшій консеквенції на теренах Подніпров'я і Подністров'я не витворилася б культура трипільських ратаїв, які ступнево розросталися і своїми дальшими поколіннями-нащадками заселявали ширші простори земель України. Якби не той процес поступового племінно-етнічного розросту й щораз, то більшого заселювання компактними масами праслов'янського елемента українських земель, то не було б згадуваних батьком історії праслов'янських племен в добі Геродотової Скитії, які в свою чергу даліше розросталися й дійшли до перших століть нашої ери, стаючи ядром антського союзу та гравітуючи економічно, культурно й політично до ранньоісторичного Києва. А Київ у процесі свого розвитку від протокиївського поселення до городу-держави дедалі, то більше поширював круг свого володіння, стаючи основою державної організації Київської Русі. Це й є в приближенні реконструйована науково досвідченим дослідником картина реального, ранньоісторичного процесу розвитку соціо-економічного, племінно-етно-культурного й політичного життя від пізнього неоліту й початкових фаз енеоліту (палео-металевої доби) до порогу доби Київської Русі, з особливим наголосом на доби політично-державної організації антського союзу як політично-державного прототипу Київської Держави. Можна здогадуватися, що найстарші, праісторичні корені етногенетичного процесу русько-українського етносу сягають старшої кам'яної епохи, але через відсутність евідентних даних немає наукових підстав для такого абсолютного твердження.

РОЗДІЛ X

КИЇВ СТОЛИЦЕЮ АНТСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Кожна держава має свою столицю, цей вужчий центр, в якому зосереджується політично-державне життя. Немає сумніву, що такий вужчий центр, столиця, існував і в антів. Постає тільки питання, де саме була ця антська столиця? Народній переказ, записаний у Початковому літописі, спрямовує нас на Київські гори, тобто на пагорби правого берега Дніпра. Тут, на тих пагорбах, за згаданим переказом, три брати — Кий, Щек і Хорив мали побудувати город і назвати його в честь найстаршого брата, Кия — Києвом. Безумовно, цей переказ у своїй основі це тільки легенда. Але з другої сторони, цей народній переказ спирається на певні реальні історичні основи. Він передусім переносить початки Києва в далеке минуле, що, зрештою, відповідає історичній правді. Треба стати на увазі, що сліди людського життя на території сучасного Києва сягають палеоліту. В пізньому неоліті процвітала тут трипільська культура. Це є доказом, що тут жили трипільці, отже тут правдоподібно існувала оселя. Протокиївське поселення уже з часів неоліту могло стати певним центром торговельного й культурного життя, до чого причинився Дніпро зі своїми притоками. З бігом часу на території Києва витворилося більше осель, а щонайменше три, побудовано городище, тобто замок Кия. Кожна з тих осель жила, можливо, своїм власним життям і мала свою організацію. Ці оселі збереглися десь до VIII-IX століття, себто до порогу доби Київської Русі. Але й після об'єднання їх в одну цілість, в город Київ, і визнання його столицею державної організації над Дніпром, пам'ять про ці три оселі збереглась у народній традиції, хоча й набрала характеру легенди. Маючи на увазі вже не три оселі, а одну цілість, тобто город Київ, переказ об'єднав ці три оселі не аж у історичних часах, а далеко скоріше — від самого початку їхнього постання. Що більше, народній переказ об'єднав їх родинним зв'язком і приписав утворення цілості, тобто побудування Києва, трьом братам. Імена цих братів засвоїла собі народня традиція, з однієї сторони, в пов'язанні назв Кий і Київ, а з другої — з назв київських урочищ — Щековиці й Хоревіці. Таким то способом оформився найправдоподібніше народній переказ про початки Києва.

Важливе значення має також другий, наведений у переказі, мотив. Переказ говорить не тільки про давнє минуле, але й пов'язує це давнє минуле зі сучасністю, тобто з періодом Київської Русі. Володарем Києва після його побудування став за згодою братів Кий, а коли він помер, володіли ним його нащадки. Як довго володіла династія Кия Києвом, переказ не каже. Але з його змісту й з його духа випливає досить виразно, що могла володіти довший час і вимерла перед приходом хозарів. Згідно з переказом, хозари мали навіть зайняти Київ після вимертя династії Кия і кияни були примушені платити їм данину. Могло це статися в другій половині VII, або в першій половині VIII століття. Фактично хозари зайняли були тільки русько-українських сіверян і московських вятичів. Вони були примушені платити хозарам данину по вивірці-білці від диму, (хати), а не Київ. Але це справи не змінює, бо хозари жили на території України, прибувши сюди десь у половині VII століття. В цьому столітті наступив занепад антської держави, тобто розпався союз антських племен. З вищеподаного можна припускати, що часи панування династії напівлегендарного, а напівісторичного Кия припадають, згідно з народньою традицією, на добу політично-державного союзу антів. Політично-державна організація антського союзу, як сказано вище, могла існувати десь від II-III до початків VII століття. У антів були королі чи князі з дідичною владою. Все те може промовляти за тим, що в племінно-народній традиції збереглася пам'ять про державу антів і про пануючу в ній династію, яку пов'язано з напівлегендарним, а напівісторичним засновником міста Києва. Дальшим, нехай і гіпотетичним, висновком із цієї племінно-народньої традиції — переказу може бути той, що відомий нам з "Історії готів" Йордана король Боз міг бути одним із династії Кия та що столицею політично-державного союзу, а фактично — держави антів міг бути прото-київський город чи ранньоісторичний Київ. Тут до речі буде додати ще одну важливу обставину, а саме, що ми, властиво, не знаємо точно, як виглядав цей переказ у племінно-народній традиції. Ми довідуємося про нього не безпосередньо, а з літопису, після його літературного оформлення, тобто редакції і достосування його до погляду літописця про початки Київської Держави. А його погляд про початки Київської Русі вимагав, щоб на київському престолі засіла варязька династія. Але літописець не міг впровадити варязької династії на київський княжий престіл відразу, й то з двох причин. По-перше, Рюрик, князь із варязької династії, осів у Новгороді над Ільменським озером і до Києва взагалі не прибув, а по-друге, в Києві панували русько-українські князі, Аскольд і Дир, яких не можна було поминути, бо в Києві були їхні могили. Літописець скомпонував свою власну концепцію про цю справу. Згідно з цією його концепцією, Аскольд і Дир — це не русько-українські князі, а варяги з дружини Рюрика. Вони постановили вступити на службу до царгородського імператора. Одержавши на це згоду від Рюрика, вони попливли на південь і прибули до Києва. Побачивши на горах місто, вони питали Киян, чиє це місто. Кияни мали оповісти їм згаданий вище переказ.

Аскольд і Дир не попливли вже до Царгороду, а залишилися в Києві, звільнили киян від плачення хозарам данини й стали князювати. Але вони, згідно з концепцією літописця, не були справжніми князями, отже треба було їх усунути, щоб промостити шлях справжнім варязьким князям. З'являється новий варяг, Олег, і то не сам, а з малолітнім сином Рюрика, Ігорем, убиває Аскольда й Дира й проголошує Ігоря князем Києва, отже князем Київської Русі. Тому, що Ігор був ще дитиною, бо Олег приніс його на руках, він сам перебрав владу на час його малолітності. Ось у такій то комбінації літописця зберігся згаданий переказ до наших часів. Без сумніву, в цій комбінації не все записано, що переказала народня традиція й як переказала. Підтвердження цього народнього переказу, цієї народньої традиції дає нам до певної міри археологія, тобто археологічні розкопки й виявлені пам'ятки. За археологічними даними ранньо-історичний Київ, хоч не був об'єднаний, а складався з трьох чи більше осель, вже в перших століттях нашої ери мав вигляд і всі ознаки великого городу. Територія Києва була густо заселена. В городі розвивалися різні ремесла: ковальське, керамічне, ливарське, скловарне, ювелірне, кістяні виробництва, обрібка дерева й інші. Як доказ цього виявлено численні майстерні й знайдені, головню в могильниках, бронзові, срібні, золоті, залізні, керамічні й інші вироби. То був звичайно поховальний інвентар, що його клали в могили біля покійників. В городі розвивалося торговельне життя. Кияни мали торговельні зв'язки з римськими провінціями й причорноморськими містами-колоніями. Доказом цього є виявлені численні скарби римських монет з II — V століття та окремі знахідки цих монет. Ці скарби й окремі знахідки виявлено в усіх частинах, в усіх районах території Києва. Але, крім монет, зустрічаються також імпортовані предмети.

В часи культури пам'яток полів поховань також і ранньоісторичний Київ не залишився позаду. В Києві виявлено пам'ятки культури полів поховань і то як зарубинецько-корчуватівського, так і пізнішого черняхівсько-маслівського типів. Кількість принагідних знахідок на території Києва, тобто пам'яток культури полів поховань, значна. Згідно з Каргером, скарби, принагідні знахідки й поховання можна зльокалізувати в основному в п'яťох районах Києва. В горішньому, нагірному Києві, в районі Львівських воріт, тобто в північному розі міста Ярослава, знайдено скарби, які є найдавніші й найбагатші в своєму складі. Трохи даліше на схід, на Андріївській горі, в межах пізнішого городища VIII-X століття, виявлено некрополь типу полів поховань. Поховальні комплекси, розташовані на Андріївській горі, відносяться як до раннього (зарубинецько-корчуватівського), так і до пізнішого (черняхівсько-маслівського) типів культури полів поховань. Ряд скарбів і окремі монети виявлено в північному розі Києва на Подолі, біля гирла Почайни. Ці знахідки відносяться до III — IV століття. Декілька принагідних знахідок римських монет виявлено на горі Киселівка. Скарб і декілька принагідних знахідок виявлено на Печерському й на шляхах до нього.

Чимала кількість римських монет, за даними в Каргера, й то як у характері окремих знахідок, так у формі великих скарбів, а також знахідки різних виробів римського походження (фібули, перстень, світильник, каменя) свідчать про безсумнівні зв'язки цих осель із периферіями римського світу, а зокрема з містами-колоніями північного Причорномор'я. Скарби римських монет не переходять V сторіччя.

За антського періоду Київ живе життям культури пам'яток полів поховань черняхівсько-маслівського типу. На території Києва знаходяться ті самі гладкі й пальчаті фібули, антропоморфні й зооморфні фібули, браслети з розширеними кінцями, лунниці, пряжки, гребені з високою орнаментованою спинкою, бляшки й інші речі антського виробництва. Гладкі й пальчаті фібули в VII-VIII столітті починають розвиватися у складні композиції антропоморфних фігур, птахів і тварин, через що втрачають подібність до прототипу, але генетичний зв'язок існує. Вже вище було сказано на підставі знайдених скарбів та принагідних знахідок пам'яток матеріальної культури, що існував генетичний зв'язок між культурою антів і, з другої сторони — культурою Київської Русі. Центр культури знаходився від найдавніших часів на території сучасного Києва, де було сконцентроване й політичне життя. В ранньоісторичному Києві було побудоване городище.

Отже, коли ж центр антської культури знаходився на території сучасного Києва, коли в Києві розгорнулася на ширшу скалю різноманітна промисловість, ремісниче виробництво не тільки для потреб місцевого населення, але й для ширшого обміну, купівлі — продажу, коли, врешті, Київ провадив широку торгівлю не тільки зі своїми сусідами, але також із містами-колоніями північного Причорномор'я, а там і з римськими провінціями на південному Заході й в загалі зі Сходом, Півднем і Заходом, то ясно, що в оселях, з яких виник згодом уже історичний Київ, зосереджувалося й політично-державне життя. За цією концепцією промовляють географічне й топографічне положення та річкова система. Ці оселі були розташовані на пагорбах правого берега Дніпра, десь приблизно по середині його бігу, на межі лісостепу й початкової зони лісової смуги, що давало певну охорону від зовнішніх нападів зі сторони кочовиків. Дніпро зі своїми притоками творив комунікаційну річкову систему. Крім того, коло Києва проходив сухопутний шлях, який прямував зі Сходу на Захід, а до того ще й інші шляхи в напрямі Сходу, Заходу й Півдня, що існували від найдавніших часів. Про ті шляхи маємо виразні натяки в Геродота, що підтверджують також археологічні знахідки. Тут, коло Києва, існувало також місце перевозу через ріку. Це все вказує на те, що політично-державним осередком було Середнє Подніпров'я, а столицею антського політично-державного об'єднання, союзу антських племен, був за всякими правдоподібностями ранньоісторичний Київ. Зовсім можливе, а навіть правдоподібно, що назва Київ існувала вже й за антських часів. Київська територія забезпечувалася від ворожих нападів досить

високими земляними валами та ровами. Зрештою, вже саме топографічне положення ранньоісторичного Києва на правому березі Дніпра, в умовах менш доступної для номадизму лісостепової полоси, було значною мірою забезпеченням від кочовиків зі Сходу. До речі буде також підкреслити геополітичне положення — між уральською і каспійською брамою на сході, кавказькою брамою з південного сходу й чорноморсько-середземноморським півднем і Балканами та в кінці зі землями, особливо південно-східніх, римських провінцій. Все те, разом узявши, предестинувало територію ранньоісторичного Києва до особливої ролі на сході Європи.

РОЗДІЛ XI

РОЗПАД СОЮЗУ АНТСЬКИХ ПЛЕМЕН

Союз антів з Візантією 602 року за цесаря Маврикія, про який говорять візантійські письменники, Теофілакт і Теофан, є для нас дуже важливим моментом, дуже важливою подією. Бо він є наявним доказом, що держава антів існувала ще на початку VII століття, отже що вона не завалилася під ударами аварів і що анти зуміли зберегти до деякої міри не тільки особисту й державну незалежність, але також і свою мілітарну силу. Побачивши, що не зможуть поконати аварів, вони вдалися до мирових переговорів, і з цією метою післали до них Мезамира в характері посла. Правда, з переговорів нічого на вийшло та ще й до того Мезамир втратив своє життя. Але не виключене, що саме ці переговори так вплинули на аварів, що вони не намагалися заволодіти територією антів, а тільки гураганом перевалилися через територію України, нарobiliли, щоправда, багато шкоди й на цьому закінчилося. Шафарик гадає навіть, що авари зробили такий натиск на антів, між іншим, з тієї причини, щоб, нагнавши страху на західних слов'ян, відкрити собі через них тим легше шлях до Середньої Європи, в Паннонське Подунав'я — рай для номадських і розбійничих племен. Наш літописець оповідає і про пізніші війни антів з аварами в VII столітті. Він каже, що обри, тобто авари, воювали зі слов'янами й примучували дулібів. Одначе, треба мати на увазі, що в цьому часі існували не тільки наші дуліби в Галичині й на Волині, але також чеські й паннонські дуліби. Про паннонських дулібів оповідає Фредегарій, письменник VII ст., що й з ними авари поводитися жорстоко і що їх також примучували. Згідно зі словами Фредегарія, авари кожного року приходили до тих паннонських дулібів на зиму, брали їхніх жінок і дочок на своє ложе й слов'яни, крім інших утисків, платили їм данину.

Не можна виключити примучування аварами й наших дулібів, але це примучування треба перенести на VI століття, тобто на часи, коли авари переходили карпатськими провалами на Угорщину. Що ж до якогось нападу аварів у VII столітті, то можна сумніватися. Авари жили війнами й грабунками. Коли закріпилися на Середньому Подунав'ї, то для них було вигідніше й доцільніше робити напади на південних і західних багатих

сусідів, ніж передиратися через Карпати й шукати дулібів по лісах. Тому правдоподібнішим видається, що тими дулібами, яких примучували авари в VII ст. згідно з реляцією літописця, були паннонські, а не наші дуліби.

Після смерти Маврикія настали важкі часи для Візантійської імперії. Північні візантійські провінції опинилися в руках слов'ян і аварів. Слов'яни зайняли майже всю Македонію, а авари закріпилися в Тракії й Македонії. Фока, рятуючи положення, склав 604 року мир з аварами, збільшивши їм данину. Але й цей мир не змінив становища. За Гераклія, наступника Фоки, колонізаційна експансія слов'ян в основному закінчилася. Слов'яни остаточно закріпилися на Балканському півострові й почали творити свої державні організації. Перейшли Дунай також і болгари. Звичайно час переходу болгарів на правий берег Дунаю під проводом Аспаруха визначається на роки 678 — 680. Успенський пересуває цей час на дещо скоріше, а саме на роки 659 — 660. Перейшовши Дунай, болгари зайняли укріплений табір при гирлі Дунаю і там закріпилися. Змішавшись зі слов'янами, болгари асимілювалися й прийняли слов'янську мову, а тільки накиннули слов'янам свою назву. Від них походить і назва держави, яку утворено на правому березі Дунаю і яка існує до нині — Болгарія.

Анти залишилися на схід від Дунаю й не поширили своєї колонізаційної експансії на Балкани. Але з часу переходу болгарів на правий беріг Дунаю їхній зв'язок з Візантією зовсім припинився. З цим моментом зникли й всякі вістки візантійських письменників про антив. Вони опинились відтятими від культурного світу, що, очевидно, мало негативний, некорисний вплив не тільки на культуру антив, але також і на їхні політичні відносини. При цім треба пригадати, що в сучасній Угорщині існувала сильна держава аварів, яка була продовженням того валу, що постав після переходу болгарів за Дунай. Цей вал відмежовував територію України від Заходу й від Балканів та унеможлиблював будь-які зв'язки з країнами на захід і південь від згаданого валу.

Але настали також зміни й у східній частині Європи. Правда, після відходу аварів на Середній Дунай настали на русько-українських землях, зокрема у причорноморських степах, спокійніші часи. Однак, і це не тривало так довго. За аварами прибули до Європи хозари, орда фінсько-тюркського складу. Але хозари не пішли слідами гунів і аварів чи навіть болгарів, не помандрували на захід, а, навпаки, задержалися на Долішній Волзі й тут у половині VII століття зорганізували свою державу. Столицею хозарської держави був до половини VIII століття Семендер, а від половини VIII століття Ітиль при гирлі Волги. Центр хозарської держави знаходився на прикаспійських землях, а правили нею намісники кагана, т. зв. беги. Сам каган справжньої влади не мав, а був тільки репрезентантом держави. Кагани походили з турецької династії. Хозари поширювали свою державу шляхом підбоїв. В другій половині VII століття і в першій половині VIII століття хозари провадили завзяту боротьбу з арабами, бажаючи заволодіти Закавказзям. Вони зазнали невдачі хоча декілька разів продиралися на південну сторону Кавказу. Отже Закавказзя залишилося в

руках арабів. У змаганнях з Візантією хозари зайняли Кіммерійський Босфор, Таманський півострів, степову частину Криму та його південно-західне побережжя. Деякий час хозари володіли Херсонесом, в якому сидів наприкінці VII і на початку VIII століття хозарський намісник. Але Візантія відвоювала Херсонес. Однак хозарські військові залоги знаходилися в Криму ще й у IX столітті, але тільки без Херсонесу.

Наприкінці VII століття, або на початку VIII хозари поширили свої володіння до Дніпра, підкоривши своїй владі наших сіверян і московських вятичів. Згадані племена платили хозарам данину. Наш літопис оповідає, що й поляни платили хозарам данину, але це тільки легенда. До речі буде відмітити, що дехто з дослідників рішуче перебільшує політично-військову силу хозарів, які були досить толерантними до своїх сусідів, вдержуючи з ними торговельні зв'язки й в той спосіб придержуючи їх в орбіті своїх впливів.

На північ від хозар, над Середньою Волгою, існувала болгарська держава. Створили її болгари, які, як уже сказано, прибули з Азії десь наприкінці V століття. Але болгари над Волгою поділилися: одна частина пішла на захід і, перейшовши Дунай, зорганізувала в колишній римській провінції, Мезії, болгарську, наддунайську державу, а друга частина, що залишалася, створила болгарську надволзьку державу, з центром у Болгарі, при усті ріки Ками.

Утворення цих двох держав було важливою подією у східній частині Європи. Створився вал, який припинив вплив нових азійських орд до Європи. На Сході Європи настав спокій, який тривав до IX століття.

Такі то відносини склалися після смерті імператора Маврикія на Балканах, в Середній і Східній Європі. І саме приблизно в тому часі, коли на українських землях стало спокійніше й запанував до деякої міри мир, розпався союз антських племен, пішла просто в забуття перша, історично знана, місцева політично-державна організація. Звичайно приймається, що антська держава упала у боротьбі з аварами на початку VII століття. Але, щоб прийняти цю тезу, треба було б, перш за все, прийняти факт, що полководець Апсих виконав доручення аварського кагана Баяна, який наказав йому зовсім знищити антів. Мала це бути пімста за союз антів із Візантією. Однак Апсих не був спроможний виконати наказу Баяна, бо аварське військо збунтувалося і більша його частина перейшла до візантіївців. Тому цю тезу треба відкинути як історично нереальну. Безумовно, авари послабили своїм ударом антську державу, але не завалили її. Після смерті Маврикія анти вже ніколи не воювали з аварами. Таким чином причин занепаду антського союзу треба шукати не в боротьбі з аварами, а в умовах, які склалися на українських землях, або точніше на території антської держави, після аварської навали. Немає сумніву, що від цієї аварської навали й від різних орд, що йшли разом з нею, або за нею слідом, потерпіло населення, яке жило у степах. Рятуючи своє життя, це населення відпливало на північ у лісостепову смугу, а навіть і початково-

лісову смугу, а також на захід, на терени Волині й Галичини, шукаючи там захисту. Відхід придунайських слов'ян на Балкани звільнив багато земель на схід від Дунаю і на Прикарпатті й ці, власне, землі зайняли, хоч не в цілості, анти. Ці зміни території осідку окремих племен, які входили до складу антського союзу, послабили лучність поміж ними. Населення було тоді відносно не так то багато й окремі племена були віддалені одне від другого значними просторами. Поляни жили на Середньому Подніпров'ї. Їхню південну межу творила річка Рось. Улиці й тиверці жили над Долішнім Дніпром. Дуліби, які жили над Сяном і Бугом, та хорвати, які жили на Підкарпатті, ще далше були віддалені від осередку. Тож відносно великі простори, на яких осіли антські племена, були, можна сказати, першим чинником сепаратизму цих племен, а в дальшій консеквенції й занепаду антського союзу, що в додатку не мав сильної центральної влади на зразок Візантії, а навпаки, спирався на федеративні основи, які не були ані сильні, ані тривкі.

Другим чинником занепаду антського союзу був мир, тобто після етно-політичних катаклізмів великого переселення народів на євразійських просторах далеко спокійніші часи від VII до IX століття. З того часу, коли настав спокій, населення могло далеко спокійніше й безпечніше займатися хліборобством, промислом, торгівлею, а навіть знову колонізувати степову смугу. Патологічні прояви історизму на євразійських просторах виладувалися під час мандрівки народів і тим самим динаміка історичного процесу, характерна племінно-етнічною флюктуацією євразійських степів, послабла. Номадизм винищив самий себе в небувалому вирі ранньоісторичних явищ, подій і фактів й автохтоних хлібороби, які пережили ту жахливу бурю над Євразією, відчули себе більш безпечними й свобідними та почали бути активними. Але, з другої сторони, той спокій створив відосередкові тенденції, став фактором сепаратизму. Небезпека, яка заставляла племена лучитися разом для спільної оборони, минула, демобілізуючи духово, племінно-політично й мілітарно населення української території. Ми бачили, що війни зі степовими номадами й готами примусили антські племена об'єднатися для спільної оборони й тим самим створити антський союз, — певні, більш стабільні форми політично-державної організації, тобто держави, яка проіснувала кілька століть. Безперервні війни, зокрема в VI столітті, наступ слов'ян на Балкани й у зв'язку з тим конфлікт з Візантійською імперією та загроза зі сторони аварів зміцнювали цей союз при наявності спільних інтересів південно-східнього слов'янства й в дальшій консеквенції потреби політично-державної організації, яку створили анти. Тоді навіть при децентралізованих відносинах антського союзу не було ніяких сильніших тенденцій відосередніх дій. Принайменше ми не спостерігаємо цього в історії антського союзу, крім реляцій візантійських письменників про своєрідні федералістичні форми союзу антів та їхній індивідуалізм племінно-політичного характеру. Отже анти держалися разом і солідарно виступали чи то при офензивних, чи дефензивних діях, бо

спільна політично-державна організація була для них необхідною konieczністю. Коли ж настав спокій, який тривав майже два століття, потреба спільних виступів як для самооборони, так і для наступу в організованій формі вже не являлася необхідною konieczністю. Федеративні зв'язки рвалися, бо кожне плем'я намагалося жити своїм власним життям, не в'язаним спільними інтересами. Антська держава не завалилася нагло й несподівано, а повільно, в міру того, як відривалися від центру окремі племена. До речі буде пригадати, що внаслідок етно-політичних катаклізмів доби великого переселення племен і народів на велетенських просторах євразійських степів одні номадні орди були винищені другими, які надходили зі сходу, інші подалися на захід, деякі колишні кочовики перейшли на спосіб ранньо-осілого життя, а інші ще перед добою мандрівки народів стопилися в етнічному субстраті автохтонів-хліборобів. Отже в наслідок взаємного винищування себе окремими номадними ордами, які творили панівні верхівки серед осілого населення південно-східньої Європи, а в основному території України, витворилося своєрідне географічне вакуум на південноукраїнських землях, що заманювало до себе населення південно-східніх слов'ян, сконцентроване значною мірою в лісостеповій смузі, де було безпечніше перед розшалілим номадизмом доби мандрівки народів. І якраз VII століття, коли настали, порівнюючи, безпечніші й спокійніші часи після етно-геополітичних стрясень, стало добою мирного, переселеного процесу головно на південь, а також і на захід у напрямі Карпат.

Якщо взяти до уваги, що в антському союзі, крім основного етно-політичного ядра південно-східньослов'янських, тобто ранньо-русько-українських племен — існували також і деякі пізньо-осілі, або частково осілі іранські племінні групи, які більше чи менше гравітували культурно й політично до того ж союзу, то в VII столітті деякі з тих іранських племінних груп унаслідок процесу культурно-етно-політичної асиміляції мусіли зінтегруватися зі світом південно-східнього слов'янства, а інші іранські елементи розгубилися й щезли в процесі перманентних мандрівок з місця на місце та взаємних етнічних зударів номадизму. На території України залишився, отже, в загальному майже самий південно-східньослов'янський елемент, тобто ранні русько-українські племена, які почали заселювати згадане географічне вакуум.

Але чи цей розпад антської держави відбувався мирним шляхом, чи супроводили його домашні, міжплемінні конфлікти, нічого певного сказати не можна. Анти були відтяті від світу, тобто від візантійського Півдня, представники візантійської історіографії перестали ними цікавитися й не залишилося жадного джерела, з якого можна було б довідатися про подробиці занепаду антського союзу. Глухі вістки про війни київських князів з окремими племенами походять із далеко пізніших часів, коли творилася реакція проти посталого на українських землях стану, коли виникла життєва konieczність поновного об'єднання всіх давніх антських племен в одну цілість політично-державної організації. І саме ця

життєва конечність, яку створили умовини VII — IX століття, довела до зорганізованнн русько-української держави — Київської Руси. Філософія ранньої історії Руси-України має свої вияснення на того роду явище. Як, з одного боку, політично-державна організація, тобто держава антів, IV—VII ст. на землях України, відома в історії під назвою антського союзу, не постала несподівано як *deus ex machina*, лише була вислідом кавзальности подій, явищ і фактів та закономірности ранньоісторичного процесу на території України в цілому контексті тодішніх євразійських відносин, так, з другого боку, той же антський союз не розпався несподівано після свого існування на протязі кількох століть, лише послаблений аварським лихоліттям та в конфронтації з новими історичними умовинами від VII ст. піддався зростаючому процесові повільної племінно-політичної децентралізації й військової демобілізації, що в дальшій консеквенції довело до самоліквідації. Федералістично-децентралізована структура антського союзу в нових умовинах спокійнішого життя й процесу розселення ранніх русько-українських племен, при збільшених можливостях відосередніх тенденцій, не витримала у даному випадку історичної проби. Це стало — немов ранньоісторичним прецеденсом і на майбутнє в історії русько-української національної спільноти в тому аспекті, що вона давала собі скорше раду зі зовнішніми ворогами, чим з власними внутрішніми проблемами — браком єдности й спільноти дії. Але в тому процесі заникання антського союзу його етно-політичне ядро в Середньому Подніпров'ї, яке мало вже свою довгу традицію соціо-економічно-культурно-політичного життя, виявилось стабільним. І коли різні племена почали відриватися від союзу, творючи власні племінно-політичні організації, то полянське ядро витримало історичну пробу. Можна більше чим припускати, що в процесі самоліквідації антського союзу на широких просторах наддніпрянсько-наддністрянської території деякі політичні й військові залишки антського союзу інтегрувалися в життя ранньоісторичного Києва з прилягаючими до нього теренами, зміцнюючи це етно-політичне ядро, яке вбивалося в силу. Таким чином антський союз, відігравши свою історичну роль, передавав естафету державної організації Київському Центрові. А перебираючи естафету державности від антського союзу в нових умовинах історичної дійсности, Київський Центр розпочав, у свою чергу, наново акцію об'єднування русько-українських племен в одну стабільну, великодержавну організацію.

РОЗДІЛ XII

ПОЛЯНСЬКА ЗЕМЛЯ ЗІ СТОЛИЧНИМ КИЄВОМ — ПРОДОВЖЕННЯ АНТСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Розпад союзу антських племен не був остаточною ліквідацією державної організації на землях України. Не зважаючи на згаданий розпад, політично-державне життя продовжувало тут своє існування у племінно-державних організаціях серед окремих племен, які виступали перед тим під назвою антських племен, тобто антів. Тепер вони виступають під назвою полян, сіверян, уличів, тиверців, деревлян, дулібів і білих хорватів. Попередні назви тих племен, що творили союз державного типу й були його членами, не занотовані, бо ані Йордан, ані візантійські письменники нічого не говорять про їхні назви. Кожне зі згаданих племен зорганізувало на своїй території якусь форму племінної державної організації, яка виступала звичайно як князівство. І так над Дніпром, на правому його березі між Россю на півдні та Ірпенем на півночі, виникла племінно-державна організація полян, Полянська Земля, з політичним осередком — столичним Києвом. Є підстави більше чим припускати, що ранньо-історичний Київ являв собою своєрідне місто-державку, щось на взір грецької *polis*, до якої ґравітували економічно, культурно й згодом політично прилягаючі, сусідні терени, що згодом об'єдналися з ним, створюючи поняття Полянської Землі — географічно-етно-політичного ядра Київської Русі. Властиво ця полянська держава — Полянська Земля — Полянське Князівство не було жадним новим твором, а реальним і безпосереднім продовженням антської державности. Тут саме мусів бути центр політично-державної організації антів і той центр не був ані знищений, ані зліквідований. Він залишився непорушений, продовжуючи своє існування.

В цій полянській державі панували даліше князі зі старої династії напівлегендарного Кия. Коли центр скріпився (правдоподібно залишками політичних і військових сил антського союзу), приступив до відновлення давньої великодержавности міжплемінного характеру, тобто до об'єднання відпалих племен, та організації на ширшу скалю Київської Русі. Отже утворення русько-української державности — Київської Русі — було чином київських князів і русько-українського, найбільш культурно

передового племені полян, від якого й пішла назва Полянської Землі. Аскольд і Дир, ці перші відомі нам будівничі Київської Русі, не були ніякими варягами, а русько-українськими, київськими князями. Це саме треба сказати й про Олега та Ігоря.

На лівому березі Дніпра й над річками Десною, Сеймом, Сулою, в сучасній Чернігівщині й Полтавщині, виникла племінна державна організація сіверян з центром у Чернігові. На захід від полян, між Горинню, Прип'яттю, Дністром і Тетеревом, постала племінно-державна організація деревлян із центром в Іскоростені. На півдні, над Чорним морем, між Дніпром і Богом зорганізувалася племінна держава уличів, а на захід від неї, між Богом і Дністром — держава тиверців. Центром уличів був город Пересічень. На захід від деревлян, тобто на території західноукраїнських земель — Волині, Холмщини, Підляшшя й Галичини, виникла племінна держава дулібів із центром у Велині або Волині над Бугом, при усті річки Гучва. На Підкарпатті жило плем'я хорвати, яке тут організувало також свою племінну державу. Згодом назва дуліби зникає, а її місце займає назва бужани, від політичного центру Бужськ, сучасного Буська. Але й ця назва не вдержалася. Її місце зайняла назва волиняни.

Доречно буде згадати ще про так звані Червенські городи. Цією назвою охоплювано найстарші західноукраїнські міста на території дулібів, на захід від Бугу. Назва Червенські городи пішла від їхнього осередку — города Червеня, який знаходився на лівому березі річки Гучви, притоки Бугу, на півдні від Грубешова, де тепер є село Чермно. Город Червень був головним осередком Побужжя, а властиво Горішнього Побужжя. До Червенських городів належали Червень, Белз та інші. Першу згадку про Червенські городи зустрічаємо в Початковому літописі під роком 981.

Про уличів і тиверців говорить наш літопис, що їх було багато й що вони сиділи над Богом і Дніпром, а їхні оселі сягали до Долішнього Дунаю і до Чорного моря. Вони встояли найдовше у степу над Чорним морем, бо ще в IX ст. вони там перебували. По них залишилося багато городів, але в руїнах, як про це сказано в Переяславському літописі. Про хорватів, крім назви, нічого в Літописі більше не сказано. Ці нові племінно-державні організації базувалися на племінних, територіальних основах. Кожне плем'я творило свою власну, окрему державну організацію. Чинником, який зв'язував людей того самого племені, була свідомість спільного походження, спільна мова, спільні звичаї, перекази, спільна батьківщина й спільне на ній переживання та спільні релігійні вірування. Це підкреслює і наш найстарший літопис. В ньому сказано, що племена мали свої звичаї, закони своїх батьків і перекази.

Устрій племінних державних організацій спирався на демократичних основах. На чолі племінних держав стояли більш талановиті, енергійні, впливові й підприємливі одиниці, які звичайно називалися князями. В договорі князя Ігоря з Візантією з 944 р. вони називаються світлими й великими князями. Князі правили своєю племінною державою при

допомозі представників визначних родів, званих лучшими або нарочитими мужаами. Була це провідна верства, племінна аристократія. Вона складалася переважно з великих земельних власників, бояр, а по містах і з багатих купців, а також осіб, які славилися багатством, воєнними перемогами, розумом та іншими прикметами, що відрізняли їх від інших людей. Князь і згадана провідна верства були державцями — головними носіями державної влади. Велику роль відігравали також віча, що творили свого роду племінну раду. У вічах брали участь представники родів і що ті лучші мужі вирішили, це й зобов'язувало. Звичайно ці віча відбувалися в столичному городі, де жив князь, володар землі, і що зібрані на тих вічах лучші мужі постановили, це зобов'язувало також і пригороди: що старшини постановили, на це пригороди пристануть, — сказано в літописі. Важливіші городи ставали центрами території племінної державної організації. В центральних городах жили князі зі своїми дорадниками й помічниками.

Під військовим оглядом племінні держави були поділені на тисячі, сотні й десятки. На чолі тисячі стояв тисяцький, на чолі сотні соцький, а на чолі десятки десятник. Десятки й сотні творили тисячу, на чолі якої, як сказано, стояв тисяцький, найвищий військовий начальник у державній організації. Звичайно був тільки один тисяцький на все племінне князівство. Виняток творила Полянська Земля, тобто Полянське князівство. Осередком Полянської Землі був Київ і тут знаходився тисяцький. Але поруч нього були в Полянській Землі ще два тисяцькі, один у Білгороді на пограниччі з деревлянами й другий у Вишгороді над Дніпром. Немає сумніву, що ця більша кількість тисяцьких у Полянській Землі була подиктована стратегічними вимогами. В Початковому літописі сказано, що, з однієї сторони, між полянами й з другої сторони — між деревлянами та іншими сусідніми племенами не було згоди й єдності. То був час, коли полянське ядро знову намагалось об'єднувати ранні, русько-українські племена довкола Києва, що увінчалось створенням між-племінно-великодержавної організації — Київської Русі. Очевидно, в процесі того об'єднання доходило до конфліктів між полянським ядром та іншими племенами, які на початках, підігрівані льокально-племінним патріотизмом, не розуміли як слід ваги спільного об'єднання в одну великодержаву. Того роду процес потребував відповідного часу на глибше зрозуміння спільних інтересів усіх південно-східніх, тобто ранніх русько-українських племен у одній державній організації, на поглиблення політично-державницької зрілості й свідомості спільної історичної долі складеного з окремих племен одноцілого русько-українського етносу — автохтона на власній території, з власною мовою, культурою й ранньо-історичною традицією на тлі визріваючого етногенетичного процесу. До того долучувалася традиція спільних інтересів згаданих племен з доби антського політично-державного об'єднання, центром якого мусів бути ранньоісторичний Київ з прилягаючими теренами, отже та ж сама Полянська Земля, тобто централізуюче полянське ядро, яке взялось об'єднувати ті племінні, що були колись об'єднані в антському союзі, а

відтак у висліді вищеподаних умовин і відосередніх тенденцій почали відриватися від антського об'єднання. Найбільш відомою з тих конфліктів доби об'єднування племен довкола Київського Центру є війна з деревлянами, про що довідуємося з літопису. Видно, що приєднування інших племен не натрапляло аж на такі великі труднощі, пов'язані зі завзятими воєнними спротивами, коли літописець не присвячує їм більшої уваги, за винятком війни з деревлянами.

Для охорони племінних держав будовано городи-фортеці, оборонні місця, в яких звичайно містилася залога й де переховувалось довколишнє населення під час ворожих нападів, головно кочовиків. Багаті городами-фортецями були передусім прикордонні землі від сторони кочовиків, які вешталися по степах і грабували. На території київсько-полянської державної організації будували городи головно на Стугні й Росі. Ці городи будовано спільними силами населення. З тих часів залишилися численні городища на Київщині, на Волині, на Поділлі, на Чернігівщині й в Галичині. Біля тих городів-фортець існували оселі місцевого населення, яке у випадку небезпеки знаходило в них захист. Якраз таким городом-фортецею й був ранньоісторичний Київ, якого топографічне положення було особливо догідне для оборони.

Населення (а було це те ж саме південно-східньослов'янське, тобто ранньо-русько-українське населення з доби антського союзу) займалося хліборобством, крім того скотарством, ловецтвом, рибальством і бортництвом-бджільництвом. Розвивався також промисел. Важливу роль відігравала торгівля. На українських землях перехрещувалися не тільки культурні шляхи, але й торговельні, які йшли зі сходу на захід і з півдня на північ. Комунікаційними шляхами були головно сплавні ріки, хоча існували й сухопутні торговельні шляхи, однак їх було небагато.

З-поміж водних торговельних шляхів слід згадати волзький шлях, який зв'язував Балтицьку полосу й північні країни з Каспійським морем, Середньою і Малою Азією, а зокрема з південним арабським світом. Другим шляхом, що зв'язував Балтику з чорноморською полосою і грецьким світом, був Дніпровий шлях — "путь із Варяг во Греки". Третій, врешті, шлях лучив Схід зі Заходом, тобто зі Західньою Європою. Були це шляхи світового на той час значення.

Волзький шлях ішов із Каспійського моря до Ладозького озера, а звідти до Фінської затоки й далі Балтицьким морем до Скандинавії. Зі VII ст. н. е. почавши, хоч можливо й скоріше, арабські купці мандрували на північ у торговельних справах і доїжджали Балтикою до Скандинавії, а Камою до північних та північно-східніх країн. Станції арабських купців мали існувати навіть над Білим озером. Потверджують це знахідки арабських грошей на волзькому шляху, з датами карбування VII ст. Центром торгівлі на цьому шляху з північними країнами був Болгар, столиця болгарської надволзької держави, який находився над Волгою нижче устя Ками.

Арабські купці привозили східні вироби, коштовні шовкові тканини, срібний і золотий посуд, південні овочі, коріння, прикраси, а з північних

країн вивозили бурштин, гарні скандинавські мечі, дорогоцінні хутра. Дорогі хутра набували арабські купці головно від фінських племен. Великий попит мали чорні соболі. Важливим предметом торгівлі були раби, зокрема працювита слов'янські раби. Цей торговельний рух розгорнувся на широку скалю головно з часу, коли араби заволоділи країнами, які з давніх-давен мали торговельні зв'язки зі Східною Європою, зокрема коли 712 року заволоділи Хорезмом, врожайною і багатою, хоч невеликою країною над Додішною Аму-Дар'єю — центром торгівлі зі Східною Європою й Азією, та коли заволоділи в цьому часі на Заході Еспанією і Септиманією у південній Франції з її головним осередком, Нарбонною. Арабський письменник з першої половини X ст., Аль — Масуді, родом із Багдаду, оповідає, що експорт хутер із північно-східної Європи йшов двома шляхами. Один із цих шляхів вів на південь і через Кавказ діставався до Хорасану, провінції держави Сасанідів у північно-східній Персії, а другий на захід — у напрямі північних слов'ян, а звідти через територію Німеччини й Франції до мусульманської Еспанії й далі до Магрибу в північно-західній Африці. Про два напрямки експорту товарів, зокрема дорогоцінних хутер із слов'янських земель, оповідає також арабський мандрівник і географ Ібн Хавкаль, який жив і писав у половині X ст. Він оповідає, що боброві хутра походять із Камської Болгарії і з Руси, головно з Куяба, тобто з Києва. Цими хутрами були заліті торговища цілого тодішнього світу, за винятком мусульманської Еспанії. До Еспанії вони напливали з північно-східної Слов'янщини. Головна маса хутер, що їх зустрічається на Руси, походить із Скандинавії і північних племен. Звідти вони діставалися до Болгару, а потім ішли на торговища Хорезму, який був пов'язаний постійними торговельними відносинами з Болгаром і слов'янськими країнами.

Дніпровий шлях ішов із Скандинавії Балтикою до Фінської затоки, а далі Невою, Ладозьким озером, Волховом, Ільменським озером, сіткою приток, через Західню Двину на верхів'я Дніпра й Дніпром до Чорного моря. Коло порогів Дніпра, де переїзд був неможливий, доводилося перетягати човни "волоком" (волокти) і лише за порогами спускали їх на воду й пливли Дніпром без усяких перепон до Чорного моря. Випливши в море, купецькі каравани тримали курс або на Царгород, або завертали в напрямі Криму до Херсонесу, тобто русько-українського Корсуна. Був це грецький світ, славний своїми мистецькими золотими виробами. Звідти купці вивозили на північ, на українські землі, і далі на північні терени різні грецькі вироби: паволоки, дорогі шовкові тканини, золотий, срібний і скляний посуд, різні ювелірні вироби, прикраси, вино, південні овочі, олії й коріння. З українських земель, тобто з Руси, експортували на південь, схід та південний схід дорогоцінні хутра, віск, мед, мечі та рабів.

Третій шлях, водний, що пов'язував Схід зі Заходом, ішов із Каспійського моря Волгою, потім переходив волоком на Дін, а з Дону Дінцем, Соимом і Десною до Дніпра недалеко Києва. З Дніпра цей шлях ішов Прип'яттю і Бугом далі на захід, до Західної Європи, а саме до Праги й

Регенсбургу над Дунаєм. Купці, які їздили цим шляхом на захід, везли зі собою східні вироби, а зі заходу привозили передусім зброю, франконські мечі, невідники, тканини, срібний і цинковий посуд, вино і т. д.

Але, крім водних торговельних шляхів, існували й сухопутні торговельні шляхи. Один із них ішов зі сходу на захід до Центральної Європи. Цей шлях переходив через Дніпро біля Києва й тут існував з давніх-давен переїзд. Далше на захід цей шлях ішов Карпатським підгір'ям у Чехію й Південну Німеччину. Польський хроніст Мартин Анонім (Галь) згадує про шляхи, якими в минулому їздили західні купці зі заходу через територію Польщі на Русь. Знову персько-арабський географ, Ібн Хордадбег, який писав близько половини IX ст., оповідає про сухопутний шлях, який ішов із заходу на схід і переходив через українські землі. Цей шлях виходив із Еспанії й середземноморських портів країни франків і ішов поза Римом через країни слов'ян до столиці хозарів, а звідти через Каспійське море до Персії й дальше до Китаю. Цим шляхом користувалися жидівські купці, яких Ібн Хордадбег називає роданітами. Назва ця вказує на те, що згадані купці, як припускають, мали зв'язки з торговельними осередками над Роданом. Вони знали різні мови, а в тому й слов'янські, їздили зі заходу на схід і зі сходу на захід. На цьому шляху жидівської торгівлі постали численні й багаті жидівські станиці (громади) в Вердені, Ратисбоні, Празі, Перемишлі, Києві й Ітілі при устю Волги, тодішній столиці хозарів. Цим шляхом, як можна припускати, арабські монети, що були чеканені-карбовані в Магребі в північній Африці, серед яких знаходяться диргеми з VIII ст., дісталися в поріччя Дону.

Названі вище торговельні шляхи переходили через українські землі. Волзький шлях, щоправда, не переходив через територію України, але зв'язки існували і з цим шляхом. Перс Аль Істахрі, який писав арабською мовою, каже в своїй праці "Книга шляхів і королівств", що місто Болгар, столицю камської Болгарії, сполучував шлях довжини 20 днів подорожі з Куяба, тобто з Києва. Зі Середнього Дніпра існував зв'язок із волзьким шляхом водною сіткою Десни й Оки, а з Горішнього Дніпра провадив шлях на верхів'я Волги. Існував також зв'язок Дніпрового шляху з волзьким шляхом за посередництва Балтицького побережжя. Наш літописець оповідає під роком 985, що Володимир Великий виправився проти болгар зі своєю дружиною на човнах, отже водним шляхом, а торки, його союзники, йшли пішки берегом. Очевидно, що ті два шляхи, водний і сухопутний, не постали щойно за князя Володимира Великого, коли то він виправився проти надволзьких болгар, а існували з давніх-давен.

Через українські землі пересувалися чужинецькі торговельні каравани, навантажені східними, південними й західними товарами. На шляхах відбувалася торгівля. Населення української території використовувало таку транзитну торгівлю й набувало в чужинецьких купців потрібні йому товари. Найбільший попит був на прикраси, головню на глиняні зелені намиста. Була це, звичайно, обмінна торгівля. Але відбувалася й купівля-продаж. Чужинецькі купці купували в місцевого населення на українській території різні продукти, головню дорогі хутра, тобто шкурки з бобрів,

куниць, лисів і т. д. Як доказ цієї купівлі-продажі є чужинецькі монети, зокрема арабські срібні диргеми, велику кількість яких знайдено на українських землях. Дати на тих монетах засвідчують, коли ті торговельні трансакції відбувалися.

До того ж і само населення території України не залишилося пасивним. Воно також включалося у тодішній світовий ринок, у тогочасну світову торгівлю. Купці з українських земель мандрували зі своїми товарами навіть у далекі країни й там продавали їх, або обмінювали за чужинецькі.

Територія України зі VII ст. була відтята на довгий час від Балканського півострова й від Західньої Європи. Це й було причиною, що купці з українських земель звернули свою торговельну експансію передусім на південь, у напрямі Чорного моря, а далі на схід і південний схід. Торговельні зв'язки з півднем, з грецькими містами над Чорним морем, а через них із Грецією, з грецькими островами, з Малою Азією, а також зі Сходом і південним Сходом, із Закавказькими країнами — існували з давніх-давен. Довгий час центром торгівлі над Чорним морем була Ольвія при усті Богу. Пізніше ця роль припала кримським містам, зокрема Херсонесові, який став осередком торгівлі грецькими виробами й посередником у торгівлі з Візантією. Купці з українських земель їздили в торговельних справах до грецьких міст у Криму. Метою їх був головно Херсонес, пізніший русько-український Корсунь. Коли згодом Русь-Україна налагодила безпосередні торговельні зв'язки з Візантією, Херсонес і грецькі міста в Криму втратили своє значення й не представляли для купців з українських земель тієї ваги, що перед тим.

Русько-українські купці вивозили з території України передусім дорогоцінні хутра. Ці хутра купці набували не тільки від населення з української території, отже від русько-українських племен, але й від фінських племен і північних слов'ян, а крім того їздили за тими хутрами до Скандинавії. Дальшим предметом експорту був віск і мед. У слов'ян взагалі широко було розвинене бортництво-бджільництво. Ібн Руста (або Ібн Даста), перс із походження, письменник X ст., використавши реляцію невідомого автора з IX ст, каже, що земля слов'ян рівна й лісиста, а населення живе по лісах і годує бджоли в великих посудинах із дерева, тобто вуликах. Дальше оповідає Ібн Руста, що вони не мають ані нерухомих маєтків, ані міст, ані піль, а живуть із того, що привозять з країни слов'ян, та що єдиним їхнім заняттям є торгувати соболями, білками й іншими хутрами, а грошеву заплату зав'язують міцно в свої пояси. Як бачимо, це оповідання відноситься до купців і населення з українських земель, на що вказує згадка про слов'ян.

Важливим предметом торгівлі русько-українських купців були невільники. Про торгівлю русько-українських купців писали арабські письменники. Правда, їхні відомості стосуються пізніших часів, бо найдавніші походять з першої половини IX ст., але ми знаємо, що торгівля на українських землях існувала з давніх-давен, про що свідчать численні знахідки монет.

До речі буде пригадати, що говорили чужинці про русько-українську закордонну торгівлю. Згаданий уже Ібн Хордадбег каже, що руси (так називано предків українців), які належать до слов'янського народу, їдуть із найдальших околиць Саклаба, тобто Слов'янщини, до Румського (Чорного) моря і продають там хутра бобрів і чорних лисиць, а також мечі. Цар Рума (Візантії) бере десятину з їхнього краму. А то їздять Танаїсом (Доном), рікою слов'ян, і переходять через Камлідж, столицю хозарів, і там володар країни бере з їх десятину. Звідти плавають човнами по морі Джурджана (Каспійському морі) і їдуть до того пункту берега, який мають на меті. Іноді перевозять свій крам на хребтах верблюдів до Багдаду. Також і Ібн Аль Факіг, перс із походження, письменник з X ст., переказав нам оповідання невідомого автора про руських купців, яких називає слов'янами. В цьому оповіданні сказано, що слов'янські купці привозять шкіри лисів і бобрів із найдальших окраїн Слов'янщини й приходять до Румського моря, де румський володар бере з них десятину. Потім переїздять у жидівський город Самкуш (Тмуторокань), після чого повертаються до країни слов'ян. Або вони пливуть із Слов'янського (Озівського) моря по тій ріці, що називається Рікою слов'ян (Доном), приходять у Камлідж, столицю хозарів, де бере з них десятину хозарський володар. Потім пливуть Хорасанським (Каспійським) морем, деколи причаляють у Джурджані й там продають усе, що мають. І все те приходить до Раю (Тегерану). Ібн Фадлан, арабський подорожник і письменник першої половини X ст. котрий був у 922 році послом від аббасидського каліфа Муктадіра до володаря надволзьких болгар, Альміша, оповідає, що над берегом Волги, нижче устя Ками, на торговиці, де відбувається поживлений торг цінними продуктами, бачив русів, тобто русько-українських купців, коли вони прийшли зі своїм крамом і стали на березі. Було це в Болгарії. Ібн Фадлан говорив із цими руськими купцями, а що не знав їхньої мови, порозумівався з ними при допомозі тлумача-перекладача, слов'янського невільника, який знав також арабську мову, а таких було багато.

Аль Масуді оповідає, що Чорне море називається Руським морем, бо по ньому плавають тільки руси, які живуть на одному з його берегів. Він каже також, що є між ними купці, які мають торгові зв'язки з Болгаром, та що руси мають у своїй землі срібну копальню. Руси їздять із крамом у країну Андалюс, тобто до Іспанії, у Румію — Рим, до Константинополя й до хозар. Аль Масуді оповідає також, що руські купці їздили човнами Доном до коліна Волги, а потім Волгою до Каспійського моря. Торговельні каравани йшли безперервно від русів до Хорезму й з Хорезму до них. Цікавий погляд зустрічаємо у письменника Мукаддасі. Він каже, що руси були румійським народом, тобто, що в русів була візантійська культура. Це можна вважати одним із найстарших літературно-джерельних відгомонів культурних зв'язків Руси-України з Візантією. Русько-українські купці підтримували торговельні зв'язки також із Центральною й Західною Європою. Доказом цього є митний закон і реляція еспанського подорожника, Ібрагіма ібн Якуба. В митному законі,

що був виданий у Рафельштедті в Баварії за Людвика Німецького (843-876) і потверджений за Людвика Дитини (899-911), говориться також і про купців з Русі. Ібрагім ібн Якуб оповідає знову, що русько-українські купці приїздили зі своїми товарами до чеської Праги.

Важливу роль у східній торгівлі відігравали хозари. Вони мали торговельні зв'язки з Іраном і арабськими країнами. Через Хозарію одержувала Східня Європа дорогі вироби зі Сходу. Русь-Україна була в торговельних зв'язках із хозарами й одержувала через них східні вироби, хоча вона мала також і безпосередні торговельні стосунки з арабським світом. Аль Джайгані каже, що Русь мандрувала в торговельних справах до Хозарії. Хозарія справді провадила поживлену торгівлю зі слов'янами, отже в першій мірі з Руссю, і була для них посередником у торгівлі з арабським світом і взагалі Передньою Азією.

Осередком русько-української торгівлі, а водночас і торгівлі на дніпровому, водному шляху, було Середнє Подніпров'я, Полянська Земля з центром у Києві. Для Полянської Землі, хоч вона й була невелика простором, склалися особливо сприятливі для цього умовини. Насамперед, Київ мав за собою довгу історію осередку південно-східніх, слов'янських, тобто в дальшому ранньо-русько-українських племен. Поляни були найбільш економічно й політично виробленим та найкультурнішим племенем. З давніх-давен вони вдержували торговельні зв'язки з культурними, промисловими й торговельними осередками інших країн. Київ лежить над Дніпром, себто безпосередньо на торговельному шляху. Війна з аварами, хоча й послабила цей центр, але його ані не знищила, ані навіть не порушила, бо він знаходився уже в лісостеповій смузі, отже віддалений від головних теренів антсько-аварського конфлікту й сцени воєнних дій. Він залишився далі центром із ширшими зв'язками, хоча антський союз перестав бути реальною історичною дійсністю й виникли окремі племінні державні організації — князівства. В Києві витворилася своєрідна купецька верства. Тут перебували князі, які піклувалися торгівлею. Торговельне життя концентрувалося у Києві. Київські купці були посередниками в торгівлі грецькими, а частково й арабськими виробами. Правда, північно-східня торгівля була спрямована на волзький шлях і Волгою йшла до Болгара, але торгівлю з фінськими племенами держали в своїх руках як поволзькі болгары, так і русько-українські купці. В торгівлі арабів із балтицькими країнами Русь була єдиним посередником. Взагалі русько-українські купці визначалися великою рухливістю і кмітливістю. Крім цього, треба мати на увазі, що торгівлею займалися не тільки самі купці, але також лучші мужі, а навіть і самі князі, і це не вважалося ніяким пониженням. Купецтво в місті творило міську аристократію. Впарі з розвитком закордонної торгівлі, розвинулася і розгорнулася також і внутрішня торгівля. Потреба товарів на експорт примушувала силою факту купців вишукувати ті товари й їх скуповувати. Це й було причиною, що купці поживлявали свою діяльність не тільки у власній племінній державі, але й на теронах сусідніх племінних держав, а навіть у далеких, чужих країнах. Внутрішня торгівля відбувалася звичайно

шляхом обміну, хоча могли траплятися також купівля-продаж при вживанні чужинецьких монет, бо власних грошей тоді ще не було. Отже купці привозили закордонні, тобто чужинецькі, товари й обмінювали їх за товари, які їм були придатні й надавалися до експорту.

Серед населення був, у першій мірі, попит на сіль, а також на металеві вироби, прикраси, бронзові й срібні перстені, шпильки, ковтки, порцелянові й скляні намиста, тощо.

Впарі з розвитком торгівлі, йшов також розвиток культури, багатіла країна. В даному аспекті Подніпров'я жило ще старою традицією причорноморських грецьких колоній, яких економічно-культурні впливи сягали досить далеко на північ, отже до теренів Середнього Подніпров'я, тобто пізнішої Київщини, ще в перших століттях нашої ери. Тому Київ належав до багатих міст в Русі-Україні. Як особливо Київ, так і Полянська Земля завдячували свій економічний і культурний розвиток торгівлі й торговельним зв'язкам із культурними країнами.

Але розвиток торгівлі накладав на Київ і на Полянську Землю, зокрема на князя, особливі обов'язки. Торгівля могла існувати й розвиватися тільки при забезпеченні свободи, безпеки торговельних зв'язків, гарантії безпеки на водних і сухопутних шляхах, якими посувалися купецькі каравани. Купці хотіли бути певними, що не будуть ограбовані чи навіть побиті на шляхах, якими переїжджали їхні каравани. А тим часом у тодішньому періоді такої безпеки не було. По річках, якими пливли купецькі каравани, вешталися річкові пірати, а по сухопутних шляхах — розбійничі ватаги, які нападали на купецькі каравани і їх грабували, а купців часто вбивали, коли вони оборонялися. Купці, щоправда, мали свою власну охорону, але вона не завжди була в стані забезпечити каравани від нападів. Часто доводилося купцям зводити битви з тими грабівницькими бандами.

Державна влада, тобто князі й лучші мужі, які, зрештою, й самі були зацікавлені в безпеці торгівлі, не могли бути пасивними й дивитися байдуже на ті напади, грабунки і вбивства. Вони були примушені перебрати на себе охорону торговельних шляхів, і це вони зробили. Князі й лучші мужі стали організувати військові дружини, обов'язком яких була охорона торговельних шляхів. У більш небезпечних місцевостях князі будували городки, укріплені місця, посилаючи до тих городків своїх мужів і залози. Ці дружини, які нагадують дружини антських князів, стали зав'язком княжого війська, княжих дружин, що були в повній залежності від князя, знаходилися на його утриманні й діставали плату за свою службу. З цієї військової організації витворився згодом князівсько-дружинний устрій, що став панівним у русько-українській, Київській Державі.

Особлива роля в організації охорони торговельних шляхів припала Києву. Це зовсім зрозуміле. Київ у тому часі був найбільшим містом на всю Східню Європу. З відомостей, що їх переказали нам арабські письменники, можна було б гадати, що діяльність київських князів обмежувалася організацією і охороною торговельних шляхів. Безумовно, київські князі

докладали багато зусиль для розвитку торгівлі й безпеки торговельних шляхів, бо це була підстава їхньої сили й могутності. На економічній основі зорганізувалася й розгорнулася їхня державна організація. Але вони мають великі заслуги й у державно-творчій праці. Вони при допомозі тих лучших мужів організували Полянську Землю, перетворили її в справжню державу, запровадили адміністрацію, створили поруч територіяльного війська, так званого загального ополчення, що його очолював тисяцький, — військові дружини, які були залежні виключно від них, закріпили за собою князівську владу, спираючися, власне, на згадані дружини. Ця створена ними полянська держава — Полянська Земля, зі столицею Києвом — зайняла панівне становище на Подніпров'ї. Впливи Києва сягають далеко поза межі Полянської Землі. Змінилася й роля київських князів. До того часу вони були, перш за все, захисниками торгівлі, в якій брали жваву участь, і охоронцями торговельних шляхів. Тепер, скріпивши Полянську Землю в середині й створивши мілітарну силу у формі княжої дружини, київські князі виходять із ролі сторожів-охоронців торговельних шляхів і вже в другій половині, або під кінець VIII ст. починаються їхні походи на землі Візантійської імперії, на Крим, а згодом, коли ослабла хозарська держава, звертаються також у напрямі сходу. І в кінці, що найголовніше, починають завойовувати племінні держави, які входили колись до складу антського союзу, і лучити їх знову в одну спільну державну організацію. Почалося формування русько-української держави — Русі, зі столицею Києвом. І тоді ж закінчила своє існування антська доба, яка доживала свого віку в Київській племінній державі, Полянській Землі, передаючи в спадщині своїй наслідниці все, що вона придбала й могла придбати при тих умовах, серед яких існувала.

До речі буде ствердити, що між політично-державною організацією антів, тобто антським союзом і, з другої сторони, русько-українською державою — Київською Руссю, не було фактично ніякої перерви, як не було перерви пізніше між Київською Руссю і Галицько-Волинською Державою. Київська Русь безумовно була безпосередньою і правовою наслідницею політично-державної організації антів, тобто антського об'єднання. Серед нових умов виникла Київська Русь на старих антських фундаментах, відновлених і зміцнених діяльністю київських князів, а далі при зорганізуванні воєнних дружин, співпраці полян і в кінці — ширших прошарків тодішньої русько-української спільноти. Процес розвитку Київської Русі зі своїми ранньо-історичними коренями, поступово поглиблювався при інтеграції русько-українських племен у спільне, державне суспільство, зниканні відосередніх сил з їхніми децентралізаційними тенденціями в користь Київського Центру, свідомості спільних інтересів та кристалізуванні критерію великодержавного, а згодом і національного патріотизму.

Видатну роль при організуванні військової сили в добі формування Київської Русі відіграли варязькі дружини, які за платню вступали як наємне військо на воєнну службу до київських князів. Вони сповняли в

Руси-Україні те завдання, яке виконували анти й придунайські слов'яни, котрі вступали на службу до армії Візантійської імперії. Варязькі дружини були, отже, наємними військовими силами під власними начальниками, але входили до складу княжої дружини й князь був їхнім головним вождем. Але при тому варяги, головно варязькі старшини, виконували від імени князя також і деякі адміністративні обов'язки, а навіть були чинні при виконуванні деяких державно-дипломатичних доручень, що підтверджують договори Руси з Візантією.

Будучи на военній службі в руського князя і в руській державі, варяги називалися русинами, бо були державно приналежними до Київської Руси. Треба зазначити, що варяги дуже скоро денационалізувалися, брали собі русинок-українок за жінок й самі ставали русинами та патріотами Руської Землі, а в дальших поколіннях вони цілковито стоплювалися в русько-українському етнічному морі. Але київські князі, в яких вони були на военній службі, не були варягами, а справжніми русинами-українцями й походили зі старої київської племінної династії. Деякі не-слов'янські назви, чи пак імена русько-українських князів ще нічого не говорять. У процесі penetрації варягів з півночі на південь Європи та при їхній зустрічі зі слов'янським світом могла витворитися своєрідна мода серед панівної верстви суспільства Київської Руси брати імена войовничих варязьких дружинників. Аналогічне явище зустрічаємо згодом у зв'язку з грецькими іменами на русько-українському ґрунті. Історичні джерела мовчать про племінних русько-українських князів, згадавши тільки випадково про одиниці, отже мовчать і про князів Полянської Землі, тобто полянсько-київського князівства. Але не підлягає ніякому сумніву, що вони дійсно існували згідно зі станом ранньоісторичної дійсності на території Середнього Подніпров'я і в контексті тих явищ, подій і фактів, про які знаємо з джерел і з науково-дослідних спроб реконструкції ранньоісторичного процесу на землях Руси-України, впарі з досвідом вдумливого історика. Тому існують усі підстави твердити, що русько-українську державу, Київську Русь, створили князі зі старої київської, тобто ранньорусько-української династії, й на старих, традиційних фундаментах першої, місцевої, відомої нам в історії держави, антського політично-державного об'єднання, зорганізованого на землях Руси-України, а тим самим історично-традиційної власности русько-української національної спільноти. В дальшій консеквенції вищесказаного немає сумніву, що ранньоісторична доба, тобто часи антського союзу, являється реальним порогом історії державности русько-українського народу, після чого слідкує уже історична княжа доба. У зв'язку з тим є органічно пов'язаний постулат історіографічного характеру, а саме, що в питанні періодизації історії Руси-України на сучасному етапі дослідів треба узгляднювати ще й антський період.

СКИТСЬКА ДЕРЖАВА в VII - III ст. до Хр.

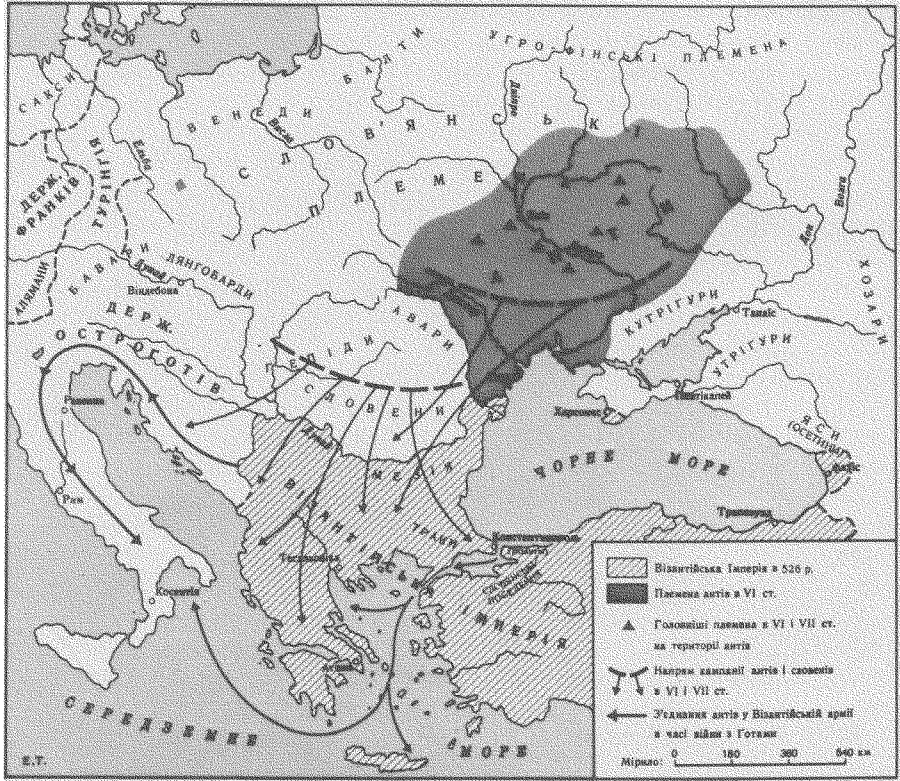

- Прабутьціщина українських племен
- Скитська Держава в VII - III ст. до Хр.
- Границі Перської Держави за Дарія I. 522-486 до Хр.
- Границі Восточної Держави в V ст. до Хр.
- Пам'ятки скитського і пердскитського часу

МІРНО: 0 150 300 450 600 км

Виконав Е. Тютько

ЕКСПАНЗІЯ СЛОВЕНІВ І АНТІВ

Виконав Е. Тютько

ГОЛОВНІШІ ВИСНОВКИ

Після Передмови й Вступу, в якому з'ясовано важливість дослідів над питанням антського союзу в цілому контексті ранньоісторичного процесу на території Руси-України згідно з досягненнями сучасного етапу дослідів, слідкують розділи, в яких автор розглядає проблему політично-державної організації антів на тлі ранньої історії Руси-України. Головним предметом дослідів є тут автохтонне населення земель України, яке взяло активну участь у пра- й ранньоісторичному процесі русько-української етногенези, а не пануючі на тих землях киммерійці, скити й сармати, як це було дотепер на сторінках історіографії.

На початку автор розглядає питання найдавніших відомостей античних (грецьких і латинських), а даліше візантійських і арабських письменників про слов'ян, їхнє розселення, культуру та їхнє становище серед сусідніх етнічних груп. Особлива увага присвячена проблемі льокалізування прабатьківщини слов'ян на тлі літератури предмету. Автор приймає в основному концепцію найвидатнішого українського історика, М. Грушевського, крім інших, який льокалізує прабатьківщину слов'ян на території між Карпатами, Вислою та Дніпром. Даліше порушено питання назви слов'ян, які в античному світі виступали під збірною назвою венеців чи венетів. Автор відмічує три слов'янські групи: венети — це західня, а властиво північно-західня, анти — це південно-східня й словени — склавини — південно-західня група слов'ян, з чого головна увага тут присвячена антам.

З черги подано чітке розмежування між двома світами: з одної сторони, греко-римським світом середземноморського басейну, а з другої — світом так званих "варварів", у понятті греків і римлян. Цей світ "варварів" знаходився у лісах і в степах Східної й Середньої Європи, серед яких видне місце займали слов'яни. Зацікавлення греко-римського світу тими "варварами" наступило щойно тоді, коли згадані "варвари", як германи, так і слов'яни, вийшли зі своїх лісів і пуц та ринули на землі, які були здебільшого під владою Риму.

Автор наголошує важливість питання етногенези й назви антів, починаючи від з'ясування значення появи трипільської культури та її носіїв, трипільців-автохтонів, хліборобів на землях України з доби пізнього неоліту та раннього енеоліту в аспекті етногенетичного процесу та

вважаючи трипільських автохтонів-хліборобів предками пізніших південно-східніх слов'янських, тобто ранньо-русько-українських племен, які входили до складу антського союзу.

Заторкуючи питання походження назви антів, автор реферує усі можливі гіпотетичні концепції, які існують в науці при виводженні назви "ант" чи то зі слов'янського мовного кореня, чи іранського, чи в пов'язанні з льонгобардськими легендами. Питання походження назви "ант" ще не вирішене в науці, хоча слов'янське походження антів є безсумнівне, без огляду на кілька відокремлених голосів у науці, які старалися безпідставно заперечувати слов'янськість антів. Концепція неслов'янського походження антів вийшла з кіл московських дослідників і вони, керуючися радше політичними мотивами, не хотіли признати, що перша, знана в історії, політично-державна організація на території України місцевого характеру — антське об'єднання — було ділом південно-східніх слов'янських, тобто ранньо-русько-українських племен, і тим самим є невід'ємною частиною історичної традиції русько-українського народу.

З черги порушене питання народів і племен північного Причорномор'я середини першого тисячоліття до нашої ери. Автор розглядає добу Геродотової Скитії як черговий етап у процесі ранньоісторичного розвитку русько-української етногенези в антропологічно-соціо-культурно-політичному аспекті. Він починає від доби кіммерійців, відтак переходить до доби скитів і сарматів, присвячує увагу грецьким колоніям на північному побережжі Понту як у аспекті торговельних і культурних, так і політичних відносин, а зокрема торговельно-культурно-політичному значенню Босфорської держави. Побут ґотів на українських землях немов замикає ту добу безпосередньо перед розвитком подій часів мандрівки народів. Автор заторкує важливіші етнографічні проблеми Геродотової Скитії та обговорює історію походу перського царя, Дарія, на скитів. У зв'язку з темою, головну увагу тут звернено на ті, згадувані Геродотом, племена, які згідно зі загальним поглядом у науці були протослов'янського походження. Туди належать неври та так звані "скити-орачі" й "скити-хлібороби", які виступають у Геродотовій Скитії під накиненою їм скитськими завойовниками панівною назвою "скитів", а які в дійсності скитами не були. Це були автохтони-хлібороби, нащадки трипільських племен, які жили постійно на землях України як протослов'янські племена, що брали участь у процесі пра- й ранньоісторичних коренів етногенези українського народу. Крім згаданих неврів та "скитів-орачів" і "скитів-хліборобів", були найправдоподібніше ще й інші племена протослов'янського походження. Кіммерійці, скити, сармати, ґоти й інші номадні племена залишали по якомусь часі територію України, витиснені іншими номадами, що надходили зі Сходу, а частково топилися як тонка панівна верхівка в пра-русько-українському етнічному субстраті. А праукраїнські автохтони-хлібороби залишалися на своїй прадідній землі, розросталися чисельно та розвивалися у соціо-економічно-культурному й племінно-етно-політичному аспекті. У зв'язку з ґотами до речі буде сказати, що їхня роля на україн-

ських землях не була така велика, як це представляє Йордан, а на основі його реляцій і представники головно німецької науки, які занадто тенденційно роздмухують політичну роль готів не території України, а зокрема політичне значення "імперії" Германаріха. Вона далеко не була аж така велика, як її представляє готський історик Йордан.

Заторкуючи питання конфлікту готів з антами, його значення й наслідків, автор слушно підкреслює погляд, що готи не були такими непереможними, як це виходить з далеко не завжди об'єктивних реляцій Йордана. До речі буде пригадати, що готи потерпіли значну поразку в першому бою з антами. Лише в дальшому ході війни Вінтар побив антів та взяв у неволю антського короля Боза, його синів і 70 начальників, яких піддав жahlливій смерті (розп'яв на хресті). Але в конфлікті з гунами готи були розгромлені й мусіли податися на Захід. Коли б готи представляли собою таку велику політичну силу, як це подає Йордан, то гуни не були б спроможні так скоро їх розгромити. Сам факт розгрому готів гунами, наглого занепаду їхньої державности в північному Причорномор'ї та неспроможність оборони перед гунами й у висліді того відхід на Захід свідчить про тенденційність реляцій Йордана про їхню імперію й політичну силу.

Далі автор розглядає питання ранньо-історичних етнічних коренів політично-державної організації антів, де основним племінно-етно-політичним ядром були південно-східні слов'янські, тобто ранньо-русько-українські, племена, до яких долучувалися, або політично ґравітували до антського союзу деякі іранські племінні групи, що знаходились у процесі соціо-культурного розвитку на тлі пізньоосілого, чи напівосілого життя. Як згадувано вище, на основі джерельних даних знаємо, що вже в добі Геродотової Скитії жило на українських землях протослов'янське населення, яке залишило по собі пам'ятки матеріальної культури та ритуалу похоронних поховань. Автор висуває погляд, що в II, а найпізніше на переломі II-III століть був організований у боротьбі зі степовими кочовиками антський союз, тобто своєрідна політично-державна організація федеративного характеру, в яку входили поодинокі південно-східні, слов'янські, ранньо-русько-українські племена як члени федерації, зі збереженням своєї внутрішньо-племінної автономії. Головним організатором антського союзу було по всяким правдоподібностям плем'я полян, яке жило на території Середнього Подніпров'я, на західньому березі Дніпра. Загроження зі сторони степових номадів території Середнього Подніпров'я вимагало організованої на вишу скалю оборони місцевого населення, зосередженого довкола ранньоісторичного Києва, що й прискішило виникнення політично-державної організації типу антського об'єднання. Варто пригадати, що тут існувало від прадавних часів (правдоподібно ще від кам'яної епохи) протокиївське поселення на торговельному шляху, який провадив від Причорномор'я у напрямі півночі аж до Балтики й далше до скандинавських країн. Це протокиївське поселення збагачувалося торгівлею й торговельним посередництвом між

Сходом і Заходом та Півднем і Північчю, з часом скріплювалося своєю військовою залогою й політично як забороло проти кочовиків, маючи добре геополітичне й вигідне топографічно-стратегічне положення на високому, правому березі Дніпра. Так то з первісного протокиївського поселення-фортеці, яке служило для довколишнього населення захистом від кочовиків, поволі виріс город Київ, до якого почало щораз, то більше ґравітувати економічно, культурно й політично довколишнє населення, а згодом і дальше віддалені племінні групи. Це стало основним фактором при організуванні антського союзу. Як сказано, організація антського об'єднання була основана на засаді федерації окремих племен із центральною владою, але при збереженні внутрішньоплемінних, автономних прав та своїх племінних начальників-князів, які панували над племенами при допомозі племінної знаті — старшини, при чому головні справи вирішувано на племінній раді старших. Військова сила антів складалася з піхоти й кінноти з тим, що піхота становила основу війська. Призвичаєні до лісостепових теренів, анти мали воєнну тактику зводити бої в закритих місцях, роблячи випади з лісу та вдаючися до різних воєнних хитрощів.

Основна маса племен антського союзу займалася хліборобством. Окрему галузь народного господарства творило ремесло, головню залізообробне й керамічне. Релігійні вірування антських племен мали в основному хліборобсько-натуралістичний стиль. Вони вірили в одно, головне божество, творця громів і володаря всього світу, і приносили йому в жертву волів та інших жертвоних звірят. Крім того, почитали річки, русалки й деякі інші божества.

Автор присвячує багато уваги питанню антсько-візантійських взаємовідносин та Балканських воєн у світлі реляцій візантійських джерел. Багатство візантійських провінцій штовхало слов'янські племена, а в тому й антів, до нападів. Початково ті напади мали грабіжницький характер, але згодом вони перетворилися у більш організовані війни з метою завоювання Балканського півострова в процесі щораз, то сильнішого проникнення слов'янського елемента на Балкани. Однак були випадки, коли анти самі перебували в союзі з Візантією проти інших племен, які загрожували Візантійській імперії, напр., проти аварів. Деякі анти були на військовій службі Візантійської імперії, а дехто з них навіть займав досить високе становище у візантійському війську. Перехід болгарів за Дунай і їхній осідок на Долішньому Дунаї мав некорисні наслідки для антського союзу. Анти опинились таким чином відтятими від Візантії, маючи на шляху до Візантії з одного боку аварів, а з другого — болгарів. Внаслідок того зв'язки антів з Візантією через Балкани припинилися. Саме цим можна пояснити, чому на початку VII ст. вже не подибуємо ніяких вісток про антів у візантійських письменників, що аж ніяк не означає, що антський союз перестав зовсім існувати. Правда, він був дуже ослаблений війнами з аварами, а до того ще й був відтятий від провінцій Візантійської імперії. А все ж таки якісь залишки антського об'єднання ще існували на

початку VII ст. і воно не розпалося нагло. Його цілковитий занепад відбувся повільно внаслідок ступневого відривання від нього окремих племен в умовах переселення і втрати зв'язків між племенами, що належали раніш до антського об'єднання.

Автор коротко порушує питання антсько-словенських, чи склавинських взаємовідносин, тобто між антами і придунайськими слов'янами. Після короткого конфлікту між ними анти й склавини виступали спільно. Щойно при кінці VI ст. відносини змінилися, бо склавини пов'язувалися з аварами і в кінці стали їхніми союзниками, а анти ввійшли в союз із Візантією.

З черги автор заторкує питання пра- й ранньоісторичних основ виникнення антського об'єднання та антського суспільства в контексті етногенетичного процесу на українських землях. Він починає від кам'яної епохи й від перших слідів побуту людини на території України, зупиняється на добі Трипільської культури, тобто пізньо-неолітичної та ранньо-енеолітичної культури мальованої кераміки й її носіях, трипільських племенах, на автохтонно-хліборобському населенні, що було предками протослов'янських племен доби Геродотової Скитії. З черги протослов'янські племена доби Геродотової Скитії в процесі свого розросту й економічно-соціо-культурного розвитку пережили скитську й сарматську доби та в перших століттях нашої ери були вже настільки племінно-політично зрілі, що стали племінно-етно-політичним ядром антського об'єднання для спільної оборони проти зростаючого номадизму на євразійських просторах, внаслідок чого наступило велике переселення народів, назване в історії мандрівкою народів. Автор присвячує відносно багато уваги питанню економічно-соціо-культурного життя трипільських племен і їхніх нащадків, аж до доби антського союзу включно. Він стоїть на становищі, що трипільська культура не підупала у висліді завоювання території України носіями шнурової кераміки. Навпаки, шнурова кераміка мала бути на українських землях місцевим, а не імпортованим витвором. Вона виникла в процесі наступаючих змін у господарському, а в тому й культурному, житті.

Окрему увагу присвячує автор питанню генези й розвитку Києва, який, згідно з його поглядом, мав бути столицею антського політично-державного об'єднання. Базуючись на народньому переказі, записаному в Первоначальному Літописі, автор висунув ті реально-історичні основи, на яких згаданий літопис спирається. Він передусім переносить початки Києва в далеке минуле, що й відповідає історичній правді. Згідно з археологічними даними, сліди людського життя на території сучасного Києва сягають старшої доби кам'яної епохи, тобто палеоліту. Під кінець неоліту процвітала тут трипільська культура, носіями якої були автохтонно-хлібороби. Геополітичне й топографічно-стратегічне положення околиць Києва приблизно десь на межі між степовою й лісостеповою смугою, а може вже на краю лісостепової смуги, відіграло основну роль в ранній історії того городу, а в тому й його положення на комунікаційному шляху

водної Дніпрової магістралі, яка вела від Понту в напрямі півночі аж до Балтики й далі до скандинавських країн. Все вказує на те, що протокиївське поселення, маючи стратегічно-охоронне значення в обороні перед кочовиками, а до того й торговельне на Дніпровому шляху, дійшло до великого економічно-культурно-політичного значення й як таке стало столицею антського політично-державного об'єднання.

Аскольд і Дир були, за всякою правдоподібністю, русько-українськими князями, а не варягами, як це виходить з комбінацій літописця. Немає сумніву, що в цій літописній комбінації не все записано, що переказала й як переказала традиція. Згідно з археологічними даними в ранньоісторичному Києві розвинувся промисел і торгівля. В таких умовах населення довколишніх теренів ґравітувало культурно й племенно-політично до Києва. Тут витворилася впродовж кількох століть адміністративно-політична влада з князем на чолі, а так звані, згідно з літописними даними, "луччі люди" й купці творили міську знать — аристократію.

Як довго існувала небезпека зі сторони степових кочовиків, так довго південно-східні слов'янські, тобто ранньо-русько-українські племена відчували потребу спільної охорони й тяготіли до антського союзу. Коли ж у VII ст. стало порівняно спокійніше й етнічні флюктуації євразійських просторів втратили свій первісний динамізм з доби мандрівки народів, а тим самим спільна державна організація зі спільними завданнями охорони перед номадизмом не являлася уже необхідною konieczністю, федеративні зв'язки поміж племенами — членами антського союзу — почали перериватися, тим більше, що в нових умовах після мандрівки народів і створення географічного вакууму наступив процес частинних переселень різних племінних груп на нові місця осідку, при чому деякі племена поширювали свої племінні території. Кожне плем'я намагалося у нових обставинах жити своїм власним племінно-політичним життям.

Антська політично-державна організація не завалилася нагло й несподівано, а повільно ліквідувалася в міру того, як від антського політично-державного центру відривались окремі племена. До речі буде сказати, що рештки політично-військових сил антського союзу в процесі його завмирання інтегрувалися у політичне життя Полянської Землі з центром у Києві, що мало, без сумніву, велике значення для генези й розвитку Київської Русі, континуатора політично-державного життя антського союзу. В процесі свого економічно-культурно-політичного росту Київська Русь почала наново об'єднувати всі ті ранньо-русько-українські племена, які давніше належали до антського союзу.

Редактор цієї публікації місцями доповнив її, згідно з новішими досягненнями історичної науки на сучасному етапі її розвитку.

ОЛЕКСАНДЕР ДОМБРОВСЬКИЙ

SUMMARY

The preface and the foreword examine, in light of the latest contemporary research, the importance of the question of the Antian alliance, placing it within the entire context of the early historical process on the territory of Rus'-Ukraine. In the following chapters the author examines the problem of the political and governmental organization of the Antian state against the background of the early history of Rus'-Ukraine. The main subjects of the research are the native inhabitants of the lands of Ukraine. These people, not the Cimmerians, Scythians, and Sarmatians prevalent in those lands as historiography has heretofore presented this, took an active part in the pre-historic process of the Rus'-Ukrainian ethnogenesis.

At the beginning the author examines the knowledge about the Slavs, their settlements, culture, and their status among neighboring ethnic groups, as it appears in the earliest Greek and Latin writings and later among the Byzantine and Arabic writers. Particular attention is paid to the problem of the localization of the forefathers of the Slavs against the background of the literature of the subject. The author basically accepts the concept of the most distinguished Ukrainian historian, M. Hrushevs'ky, who, among others, locates the earliest land of the Slavs on the territory bordering the Carpathian mountains and the Vistula and the Dnipro (Dnieper) rivers. Also, there is mention of the question of the name of the Slavs, who in the ancient world appear under the collective name of Venedi or Veneti. The author notes three proto-Slavic groups: the Veneti, the western or actually northwestern group; the Antes, the southeastern group; and the Slovenes (Sclavenes), the southwestern group of Slavs. Chief attention is paid to the Antes.

Consequently, a distinct separation between two worlds is given: the Greco-Roman world of the Mediterranean Basin on one side of the world, and the "Barbarians" (as perceived by the Romans) on the other side. This world of the "Barbarians" was situated in the forests and steppes of Eastern and Central Europe, the Slavs occupying a prominent place in the midst of this. The interest of the Greco-Roman world turned to these "Barbarians" only when these "Barbarians" (the Germans as well as the Slavs) came out of their forests and thickets and invaded lands which were under the rule of Rome.

The author stresses the importance of the question of the ethnogenesis and of the name of the Antes, beginning with an examination of the appearance of Trypillian culture and its bearers, the Trypillians (the original inhabitant-farmers), on Ukrainian lands from the late Neolithic to the early Eneolithic Ages. With reference to the ethnogenetic process, he considers the Trypillian original inhabitant-farmers to be the ancestors of the subsequent southeastern Slavic, that is of the early Rus'-Ukrainian tribes, who were members of the make-up of the Antian alliance.

Touching upon the question of the origin of the name of the Antes, the author discusses all the possible hypothetical concepts which exist in the field of learning concerning the derivation of the name "Antes", whether from the Slavic or the Iranian linguistic roots, or in connection with Longobardian legends. The question of the derivation of the name "Antes" has not yet been decided in the field of scholarship. However, the Slavic origin of the Antes is not doubted, despite the presence in scholarship of a few separate voices who have baselessly tried to deny the Slavic ethnicity of the Antes. The concept of the non-Slavic origin of the Antes arose from the circles of Muscovite researchers. Guided by political motives, they did not want to admit that the first historically existent state of a local character on the territory of Ukraine, the Antian alliance, was the work of southeastern Slavs, that is, of early Rus'-Ukrainian tribes, and therefore it constitutes an inalienable part of the historic tradition of the Rus'-Ukrainian people.

Following this topic, the question of the peoples and tribes of the northern Black Sea region during the mid-period of the first millenium before the Christian Era is treated. The author examines the period of Herodotus' Scythia as the next stage in the process of the early historical development of the Rus'-Ukrainian ethnogenesis in its anthropological, socio-cultural, and political aspects. He begins with the period of the Cimmerians, then advances to the period of the Scythians and Sarmatians, and devotes his attention to the Greek colonies on the northern Pontic coast. He considers both the trade and cultural aspects of the Greek colonies, as well as their political relations, and gives separate consideration to the commercial, cultural, and political meaning of the Kingdom of Bosphorus. The presence of the Goths on Ukrainian soil closes, as it were, this period immediately before the development of the events of the period known as the great migration of peoples. The author brings up the more important ethnographic problems of Herodotus' Scythia and discusses the history of the march of the Persian king, Darius, against the Scythians. Chief attention on this subject is given to those tribes mentioned by Herodotus which, according to the general view of scholars, were of proto-Slavic origin. To these belonged the Nevri and the so-called "Scythian-Ploughmen" and "Scythian-Tillers", who appear in Herodotus' Scythia under the prevalent name "Scythians" which was forced upon them by Scythia conquerors, but who in reality were not Scythians. They were the original tillers of the soil, the descendants of the Trypillian tribes who lived permanently on Ukrainian lands

as proto-Slavic tribes and who took part in the process of proto- and early-Slavic roots of the ethnogenesis of the Ukrainian people. Besides the aforementioned Nevri and the "Scythian-Ploughmen" and "Scythian-Tillers", there were also most probably other tribes of proto-Slavic origin. The Cimmerians, Scythians, Sarmatians, Goths and other nomadic tribes after a while left the territory of Ukraine, pushed out by other nomads who came from the east, and in part they became submerged as a thin ruling upper-class in the proto-Rus'-Ukrainian ethnic substratum. The ancient Ukrainian original native tillers remained on their ancestral land, grew in numbers and developed in socio-economic, cultural, and tribal ethno-political aspects. In relation to the Goths, it is pertinent to say that their role in the Ukrainian lands was not so great as the Gothic historian, Jordanes, depicts it. He and other scholars, especially the Germans, too tendentiously blow out of proportion both the political role of the Goths on the territory of Ukraine and the political meaning of Hermarich's "Empire". It was by far not so great as Jordanes presents it.

Addressing himself to the question of the conflict of the Goths with the Antes, its meaning and consequences, the author correctly presents the view that the Goths were not so invincible as they appear in the far from objective narrative of Jordanes. It should be noted, in fact, that the Goths suffered a significant defeat in the first battle with the Antes. Only in the later course of the war did Vinitar beat the Antes and take into captivity the Antian king Boz, his sons and seventy chiefs whom he subjected to a horrible death by crucifixion. In the conflict with the Huns, the Goths were routed and had to withdraw to the West. If the Goths had presented as great a political force as Jordanes depicts, the Huns would not have been able to rout them so soon. The very fact of the rout of the Goths by the Huns, of the sudden collapse of their state in the northern Black Sea region, and of their inability to defend themselves before the Huns, and as a result of this, their withdrawal to the West testifies to the tendentiousness of Jordanes' narrative about their empire and their political power. The author next examines the question of the early historical-ethnic roots of the political-state organization of the Antes in which the basic tribal-ethno-political nucleus was the southeastern Slavs, that is, the early Rus'-Ukrainian tribes, to which joined or politically gravitated (to the Antian alliance) some Iranian tribal groups which were then in the process of their socio-cultural development, based on a late-settled or semi-settled life. As previously mentioned, on the basis of source data we know that already in the period of Herodotus' Scythia, there lived on the Ukrainian lands a proto-Slavic settlement which left behind memorials of a material culture and of the rituals of funeral ceremonies. The author advances the view that in the second century or at the latest, the turn of the second and third centuries, there was organized in the struggle with the nomads of the steppe an Antian alliance, that is an original political-state organization of a federative character into which entered individual southeastern Slavic or early Rus'-Ukrainian tribes as members of the federation with the preservation of their internal tribal autonomy.

The main organizer of the Antian alliance was, in all probability, the tribe of

the Poliany, who lived on the territory of the Central Sub-Dnipro region on the west coast of the Dnipro River. The threat from the steppe nomads of the territory of the Central Sub-Dnipro region demanded a more highly organized scale of defense of the local population concentrated around the early-historic Kyiv (Kiev), which accelerated the emergence of a political-state organization of the type of the Antian alliance. It is worth recalling that there existed here from ancient times (probably still from the Stone Age) a proto-Kyivan settlement on the trade route which led from the Black Sea region in a northerly direction up to the Baltic and further to the Scandinavian countries. This proto-Kyivan settlement enriched itself by trade and trade mediation between East and West and between South and North; in time it strengthened itself with a military garrison and politically became a protector against the nomads, having a good political base and an advantageous topographically-strategic location on the tall Right Bank of the Dnipro River.

Thus, out of the primitive proto-Kyivan settlement-fort which served as a defense for the surrounding population, there emerged the city of Kyiv, to which began evermore to gravitate in an economic, cultural and political sense, the surrounding population, and later also more distant tribal groups. This became the basic fact in the organization of the Antian alliance.

As already stated, the organization of the Antian alliance was based on the principle of the federation of separate tribes with a central authority, but with the preservation of internal tribal autonomous rights; their own tribal chief-princes ruled with the help of the tribal aristocracy-nobility, with matters of primary importance being settled at a tribal council of the elders.

The military power of the Antes consisted of an infantry and a cavalry, the infantry constituting the main support of the army. Accustomed to the forest-steppe terrain, the Antes had as their military tactic to concentrate battles in closed areas, attacking from the forest and resorting to various martial ruses and stratagems. The basic majority of the tribes of the Antian alliance occupied themselves with farming. Industry, chiefly that of ironworks and ceramics, formed a separate branch of the national economy. The religious beliefs of the Antian tribes were agricultural-naturalistic in form and style. They believed in one chief Deity, the Creator of thunder and the Master of the universe, to whom they brought oxen and other sacrificial animals as offerings. Besides this, they worshiped streams, mermaids and other deities.

The author pays much attention to the question of Antian-Byzantine mutual relations and to the Balkan wars in the light of the narratives of Byzantine sources. The wealth of the Byzantine provinces gave an impetus to the Slavic tribes, including the Antes, to make attacks. Initially, these attacks had the character of plunder, but in time they changed into more organized wars with the objective of conquering the Balkan peninsula, in the process of an ever stronger penetration of the Slavic element into the Balkans. Nevertheless, there were incidents in which the Antes themselves were in alliance with Byzantium against other tribes which threatened the Byzantine Empire; for example,

against the Avars. Some Antes were in the military service of the Byzantine Empire and a few of them even held considerably high positions in the Byzantine army.

The passage of the Bulgarians beyond the Danube and their settlement on the Lower Danube did not have beneficial results for the Antian alliance. As a result of this, the Antes found themselves cut-off from Byzantium, having on the road to Byzantium the Avars on the one side and the Bulgarians on the other. Consequently, the ties of the Antes with Byzantium through the Balkans were severed. With this very fact, it is possible to explain why at the beginning of the seventh century we no longer come upon any news about the Antes from Byzantine writers, which in no way means that the Antian alliance ceased to exist entirely. True, it was very much weakened by wars with the Avars, and in addition to this, was also cut off from the provinces of the Byzantine Empire. Yet, some remnants of the Antian alliance still existed at the beginning of the seventh century and it did not disintegrate suddenly. Its complete decline took place slowly as a result of a gradual detachment from it of individual tribes under the conditions of resettlement, and of the loss of ties among tribes which had earlier belonged to the Antian alliance.

The author touches briefly upon the question of Antian-Slovenian, or Sclavenian relations, this is between the Antes and the Danubian Slavs. After a brief conflict between them, the Antes and the Sclavenes appeared together in common cause. Only at the end of the sixth century did relations change because the Sclavenes became united with the Avars and in the end became their allies, and the Antes entered into an alliance with Byzantium.

The author next considers the question of the proto-and early historic foundations of the emergence of the Antian alliance and of Antian society in the context of the ethnogenetic process on the Ukrainian lands. He begins with the Stone Age and with the first traces of the stay of man on the territory of Ukraine. He pauses on the period of Trypillian culture, that is of the late Neolithic and the early-Eneolithic culture of painted ceramics and of its bearers, the Trypillian tribes of the original native farming inhabitants who were the ancestors of the proto-Slavic tribes of the age of Herodotus' Scythia. In turn the proto-Slavic tribes of the era of Herodotus' Scythia, in the process of their own growth and of their economic and socio-cultural development, survived the Scythian and Sarmatian eras. In the first centuries of the Christian era, they were already so mature in their tribal political life that they became the tribal, ethno-political nucleus of the Antian alliance for the common defense against increasing nomadism on the vast Euro-Asian continent. As a result of this, there followed the great resettlement of people, known in history as the great migration of peoples.

The author devotes considerable attention to the question of the economic and socio-cultural life of the Trypillian tribes and of their descendants up to the era of the Antian alliance inclusively. He takes the position that the Trypillian culture did not decline as a result of the conquest of the territory of Ukraine by

the bearers of corded ceramics. On the contrary, corded ceramics were supposed to have been a local and not an imported creation on the Ukrainian lands. It emerged in the process of advancing changes in the economic, and thereby, in the cultural life.

The author gives particular consideration to the genesis and development of Kyiv which, according to his view, was supposedly the capital of the Antian political-state alliance. Basing his theory on a folk narrative written down in the Ancient Chronicle (Litopys), the author advances the actual historical basis on which the mentioned Chronicle relies. First of all, he transfers the beginning of Kyiv into the distant past which corroborates historical truth. In accordance with archeological data, traces of human life on the territory of contemporary Kyiv reach back to the earlier era of the Stone Age, that is to the Paleolith.

Toward the end of the Neolith there flourished the Trypillian culture, the bearers of which were the original tillers of the soil. The geopolitical and topographically-strategic location of the vicinity of Kyiv, approximately somewhere on the border between the steppe region and the forest-steppe region, and perhaps already on the edge of the forest-steppe region, played a fundamental role in the early history of that city, as did also the fact of its location on the communications route of the water line of the Dnipro, which led from the Pontus in a northerly direction up to the Baltic and further to the Scandinavian lands. All of this points to the fact that the proto-Kyivan settlement, having a strategically protected significance in its defense against the nomads, and in addition, also having a trade advantage on the route on the Dnipro, reached great economical, cultural and political prominence and, moreover, became the capital of the Antian political-state alliance.

Askold and Dyr were, in all probability, Rus'-Ukrainian princes, and not Varangians, as it appears in the compilations of the Chronicler. There is no doubt that in this compilation not everything is recorded, both as to what and as to how folk tradition has retold it. According to archeological data, in the early history of Kyiv industry and trade developed. Under such conditions the population of neighboring lands gravitated culturally and also in their tribal politics toward Kyiv. Here developed, in the course of some centuries, the administrative-political power-structure with the prince at the head and the so-called, according to the date of the Chronicles, "better people" and merchants forming the urban aristocracy-nobility.

As long as there existed a danger from the nomads of the steppe, the south-eastern Slavic, i. e. the early Rus'-Ukrainian tribes felt the need for a common defense and gravitated toward the Antian alliance. When, in the seventh century, it became comparatively calm, and the ethnic fluctuations of the Euro-Asian steppes lost the original dynamism they had had from the era of the great migration of peoples, and thereby, the common state organization with common tasks of defense in the face of nomadism no longer appeared as an indispensable necessity, the federative ties between the member tribes of the Antian alliance began to break up; all the more so, that under the new

conditions after the great migration of peoples and the geographic vacuum which resulted, there followed a process of partial resettlement of various tribal groups to new places of settlement, during which certain tribes extended their tribal territories. Each tribe demanded, under the new circumstances, to live its own tribal-political life.

The Antian political-state organization did not collapse suddenly and unexpectedly, but rather liquidated itself gradually in proportion to the rate of the detachment of individual tribes from the Antian political-state center. It would be to the point to say that the remnants of the political-military powers of the Antian alliance, in the course of their fading away, were integrated into the political life of the Polianian land with its center in Kyiv, which had, without doubt, great meaning for the genesis and development of Kyiv and the Kyivan Rus' — the continuator of the political-state life of the Antian alliance. In the process of economic, cultural and political growth, Kyivan Rus' began again to unite all those early Rus'-Ukrainian tribes which earlier had belonged to the Antian alliance.

The editor of this publication has supplemented the original manuscript of the author with more recent achievements of historical research in the contemporary state of its development.

ALEXANDER DOMBROWSKY

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

ДЖЕРЕЛА

- Геродот, *Опис Скитії*. З грецької мови переклав і пояснив Теофіль Коструба. Вступ написав Олександр Домбровський, Львів, 1937.
- Грушевський М., *Виїмки з жерел до історії України-Руси до пол. XI віку*, Львів, 1895.
- Нагаєвський І., *Стародавня Україна в світлі історичних пам'ятників*, Йорктон, Саск., 1961.
- Известія Ал — Бекри и другихъ авторовъ о Руси и славянахъ*. Часть 2. *Разысканія А. Куника*, Санктпетербургъ, 1903.
- Гаркави А. Я., *Сказанія мусульманскихъ писателей о славянахъ и русскихъ*, Санктпетербургъ, 1870.
- Йордан о происхождении и деяниях гетов*, *Getica*. Вступительная статья, перевод, комментарий Е. Ч. Скржинской, Москва, 1960.
- Латышев В. В., *Известия византийских писателей о Северном Причерноморье* (Выпуск первый), Константина Багрянородного: Об управлении государством, *Известия Государственной Академии Истории Материальной Культуры*, Выпуск 91, Москва — Ленинград, 1934.
- Прокопий из Кесарии, *Война с готами*, Перевод с греческого С. П. Кондратьева, Вступительная статья З. В. Удальцовой, Москва, 1950.
- Corpus Byzantinae historiae, De byzantinae historiae scriptoribus*, Parisiis, 1648. Theophylacti Simocattae... *historiarum libri VIII*, Parisiis, 1647.
- Jakimowicz R. "Kilka uwag nad relacją o słowianach Ibrahima Ibn Jakuba," *Slavia Antiqua*, t. I (1948), p. 439-459.
- Krumbacher K., *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 2 Aufl., München, 1897.
- Latyšev V., *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini*, I (1885), II (1890), IV (1901).
- Latyšev V., *Scythica et Caucasica e veteribus scriptoribus Graecis et Latinis collegit et cum versione Rossica edidit V., Latyšev*, I — II (1890 — 1906).
- Lewicki T. "Świat słowiański w oczach pisarzy arabskich", *Slavia Antiqua*, II 1949 — 1950, p. 358, 364, 365.

- Lewicki T., "Znajomość krajów i ludów Europy u pisarzy arabskich IX i X w.", *Slavia Antiqua*, t. VIII, 1961.
- Lewicki T., "Źródła hebrejskie do dziejów środkowej i wschodniej Europy w okresie wczesnego średniowiecza (IX-XIII w.)", *Przegląd Orientalistyczny*, No 3 (15), 1955.
- Witkowski St., *Historjografia Grecka*, I-III, Kraków, 1925-1927.

ЛІТЕРАТУРА

- Багалій Д., *Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті*, т. I, Харків, 1928.
- Брайчевський М. Ю., "Знахідки римських монет на території УРСР", *Археологія*, т. III, 1950.
- Брайчевський М. Ю., "Антський період в історії східних словян", *Археологія*, т. VII, 1952.
- Гапусенко І. М., *Боротьба східних словян за вихід до Чорного моря*, Київ, 1966.
- Грушевський М., *Історія України — Русь*, т. I, (2 вид. Львів, 1904, 3 вид. Київ, 1913).
- Грушевський М., "Анти", *Записки НТШ*, т. XXI (1898).
- Домбровський Ол., "Рання історія України в ідеологічному наświetленні советської історичної науки" *Український Історик*, 1-2 (13-14), 1967.
- Домбровський Ол., "Геродотова Скитія у світлі палео-соціологічних дослідів", *Науковий Збірник, УВАН* т. III, Нью-Йорк, 1977.
- Домбровський Ол., "До питання періодизації й термінології ранньої історії України", *Український Історик*, 3-4 (47-48), 1975.
- Домбровський Ол., "Ранньоісторичні передумови постановня Київської Русь", *Український Історик*, 1-2 (53-54), 1977.
- Домбровський Ол., "Рання історія Русь-України на сучасному етапі дослідів", *Український Історик*, 4 (60), 1978.
- Домбровський Ол., "Нова схема ранньої історії Русь-України", *Український Історик*, 1-4 (65-68), 1980.
- Дорошенко Д., *Нарис Історії України*, т. I (До половини XVII ст.), Мюнхен, 1966, стор. 32-33.
- Кордуба М., *Північно-західна Україна*, Відень, 1917.
- Міллер М., *Студії з ранньої історії Приозів'я*, I-XIII, Женева, 1946-47.
- Нариси Стародавньої Історії Української РСР*, Київ, 1959.
- Пархоменко В., *Початок історично-державного життя на Україні*, Київ, 1925.
- Пассек Т. С., *Трипільська культура*, Київ, 1941, стор. 31-32.
- Пастернак Я., *Археологія України*, Торонто, 1961.
- Пастернак Я., *Важливі проблеми етногенези українського народу в світлі археологічних досліджень*, Нью Йорк, 1971.
- Пастернак Я., *Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгві-*

- стичних дослідженнях, за ред. М. Антоновича, Нью Йорк — Торонто — Париж — Мюнхен, 1976.
- Петров В., *Походження українського народу*, Регенсбург, 1947.
- Прицак О., "Культура, Загальна Характеристика, Складники культури", *Енциклопедія Українознавства* т. I (Мюнхен — Нью Йорк, 1949).
- Смішко М., "Доба полів поховань в західних областях УРСР", *Археологія*, т. II 1948.
- Історичний Атлас України*, зредагував Л. Винар, опрацювали І. Тесля і Е. Тютко, Монреаль — Нью Йорк — Мюнхен, 1980
- Томашівський С., *Історія України, Старинні і середні віки*, Львів, 1919 — 2 вид. Мюнхен, 1948.
- Холмський Ів., *Історія України*, Нью Йорк, 1971.
- Чубатий М., *Князя Русь — Україна та виникнення трьох східно-слов'янських націй*, Нью Йорк — Париж, 1964.
- Шовкопляс І. Г., *Археологічні дослідження на Україні (1917-1957)*, Київ, 1957.
- Юшков С. В., "Про державний устрій Київської Русі (Перехід від варварської держави до феодалізму)", *Наукові Записки*, кн. II Академія Наук УРСР, Інститут Історії і Археології України (1946).
- Беляшевский Н. Ф., *Археологическая летопись Южной России за 1899 г.*, т. I., Киев, 1899.
- Блаватский В. Д. "Процес исторического развития и историческая роль античных государств северного Причерноморья", *Вопросы Истории*, 1960, ч. 10.
- Брайчевский М. Ю., "Об "антах" Псевдомаврикия", *Советская Этнография*, 1953, No. 2.
- Брайчевский М. Ю., "О распространении римских монет у древних восточных славян", *Вестник Древней Истории*, 1954, No. I.
- Брайчевский М. Ю., "Основные вопросы археологического изучения антов (культура полей погребений)," *Доклады VI научн. Конференции Института археологии*, Киев, 1953.
- Брайчевский М. Ю., "К вопросу о генетических связях ювелирного ремесла антов и Киевской Руси", *Краткие сообщения Института археологии*, вып. I, 1952.
- Городцов В., "Бронзовый век на территории СССР", *Большая Советская Энциклопедия*, т. VII (1927).
- Греков Б. Д. *Киевская Русь*, Ленинград, 1953.
- Грушевский М., *Киевская Русь*, т. I, С. — Петербургъ, 1911.
- Державин Н. С., "Об этногенезе древнейших народов днепровско-дунайского бассейна", *Вестник Древней Истории*, I (6), 1939.
- Зураев П. А., *Северные иранцы восточной Европы и северного Кавказа, (Савроматы, скифы, сарматы — аланы, анты, ясы и осетины)*, т. I., Нью-Йорк, 1966.
- Каргер М. К., *Древний Киев*, т. I, Москва — Ленинград, 1958.
- Ключевский В., *Курс русской истории*, I, Москва, 1937.

- Коцевалов А., *Античная история и культура Северного Причерноморья в советском научном исследовании*, Мюнхен, 1955.
- Кулаковскій Ю., *Исторія Византії*, т. I, 2 изд., Київ, 1913.
- Мавродин В., *Древняя Русь*, 1946.
- Махно Е. В., "Раннеславянские (зарубинецко-корчеватовские) пам'ятники в Среднем Поднепровье", *Советская археология*, XXIII, 1955.
- Пассек Т. С., *К вопросу о среднеднепровской культуре, Краткие сообщения Института истории и материальной культуры*, вып. XVI, 1947.
- Пассек Т. С., "Периодизация трипольских поселений (III-II тысячелетия до н. э.)", *Материалы и исследования по археологии СССР*, No. 10, 1949.
- Лекції по русской истории*, Проф. С. Ф. Платонова, изд. 10, Петроград, 1917.
- Погодин А., *Из истории славянских передвижений*, Санкт-Петербург, 1901.
- Погодинъ А., *Эпиграфическіе слѣды славянства*, Сборникъ статей по археологии и этнографіи, С. — Петербургъ, 1902.
- Рыбаков Б. А., "Анты и Киевская Русь", *Вестник Древней Истории*, I (6), 1939.
- Ростовцевъ М., *Эллинизм и иранство на юге Россіи*, Петроград, 1918.
- Сымонович Э. А., "Памятники черняховской культуры степного Поднепровья", *Советская археология*, XXIV, 1955.
- Смирнов К. Ф., О погребениях роксолан, *Вестник Древней Истории*, 1948, № 1.
- Смишко М. Ю., "Раннеславянская культура Поднестровья в свете новых археологических данных", *Краткие сообщения Института истории и материальной культуры*, вып. 44, 1952.
- Соловьев С. М., *История России с древнейших времен*, т. I-II, Москва, 1959.
- Спицынъ А., *Археологическія разведки*, С.-Петербургъ, 1908.
- Спицын А., *Древности антов*, Сборник в честь А. И. Соболевского, Ленинград, 1929.
- Тихомиров М. Н., "Происхождение названий "Русь" и "Русская земля", *Советская Этнография*, Сборник статей, VI-VII, Москва-Ленинград, 1947.
- Третьяков П. Н., "О происхождении славян", *ж. Славяне*, 1952, No 7.
- Третьяков П. Н., *Восточнославянские племена*, Москва, 1953.
- Успенскій Ф., *Исторія византійської імперії*, I, С. Петербург, 1912.
- Шахматов А. А., *Древнейшие судьбы русского племени*, Петроград, 1919.
- Штерн Е., *Доисторическая культура на юге России*, Труды XIII Археологического Съезда, Москва, 1907.
- Хвойка В., *Древние обитатели среднего Приднепровья*, Киев, 1913.
- Хвойка В., *Каменный век среднего Приднепровья*, Труды XI Археологического Съезда, Киев, 1899.

- Юшков С. В., *Очерки по истории феодализма в Киевской Руси*, Москва-Ленинград, 1939.
- Antoniewicz W., *Archeologia Polski*, Warszawa, 1928.
- Dvornik F., *The Making of Central and Eastern Europe*, London, 1949.
- Dvornik F., *The Slavs, Their Early History and Civilization*, Boston, 1956.
- Ebert M., *Südrussland im Altertum*, Bonn — Leipzig, 1921.
- Eisner J., "Les origines des Slaves d' après les préhistoriens Tchèques", *Revue des études Slaves*, XXIV, (1948).
- Grimm P., "Nordische Funde der Jungsteinzeit aus der Ukraine, Germanen — Erbe", *Monatsschrift für deutsche Vorgeschichte*, 1942, Heft 9/10.
- Jażdżewski K., *Z problematyki początków Słowiańszczyzny i Polski*, Część I, Łódź, 1968.
- Jażdżewski K., *Atlas to the Prehistory of the Slavs*, Łódź, 1948 — 9 (Part I — Maps, Part II — Text).
- Kossinna G., *Die Indogermanen*, I Teil: Das indogermanische Urvolk, Leipzig, 1921.
- Kostrzewski J., *Prasłowiańszczyzna*, Poznań, 1946.
- Kostrzewski J., *Pradzieje Polski*, Poznań, 1949.
- Labuda G., "Okres "wspólnoty" słowiańskiej w świetle źródeł i tradycji historycznej", *Slavia Antiqua*, t. I, (1948).
- Lehr — Sprawiński T., *O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian*, Poznań, 1946.
- Minns E. H., *Scythians and Greeks*, New York, 1965.
- Müllenhoff K., *Deutsche Altertumskunde*, Band 2, Berlin, 1887.
- Niederle L., *Rukovet slovanské archeologie*, Praha, 1931.
- Niederle L., *Manuel de l' antiquité slave*, t. I, Paris, 1923.
- Niederle L., *Slovanské Starožitnosti*, Praha, 1902 — 1924.
- Olrik A., Ragnarök; *die Sagen vom Weltuntergang*, Berlin, 1922.
- Ostrogorsky G., *Geschichte des byzantinischen Staates*, München, 1940.
- Oštir K., *Veneti in Anti*, Etnolog, Glasnik Kr. etnografskega muzeja v Ljubljani, Leto II, Ljubljana, 1928.
- Peisker J., "Die älteren Beziehungen der Slaven zu Turkotataren und Germanen", *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, No 3 (1905).
- Pič J. L., *Starožitnosti země České*, Praha, 1899—1909.
- Pisma pośmiertne Karola Potkańskięgo*, t. I—II, Kraków, 1922-1924.
- Reallexikon der Vorgeschichte* I—XV (Berlin, 1924—1932).
- Rostovtzeff M., *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922.
- Rostowzew M., *Skythien und der Bosphorus*, I, Berlin, 1931.
- Rozwadowski J. M., *Wybór pism*, t. II, Językoznawstwo indoeuropejskie, Warszawa, 1961.
- Schütte G., *Our Forefathers, The Gothonic Nations*, Vol. I—II, Cambridge, 1929—1933.
- Shevelov G., *A Prehistory of Slavic*, Heidelberg, 1964.
- Stern E. Von, "Die griechische Kolonisation am Nordgestade des Schwarzen Meeres im Lichte archäologischer Forschung," *Klio* IX, 1909.

- Struminskyj B., "Were the Antes Eastern Slavs?," *Harvard Ukrainian Studies*, Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students, Vol. III/IV 1979-1980, Part 2.
- Sulimirski T., *Najstarsze dzieje narodu polskiego*, London, 1941.
- Szelągowski A., *Najstarsze drogi z Polski na wschód w okresie bizantyjsko-arabskim*, Kraków, 1909.
- Vasmer M., *Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven, I: Die Iranier in Südrussland*, Leipzig, 1923.
- Vernadsky G., *Ancient Russia, A History of Russia*, Vol I, New Haven, 1943.
- Wirth A., *Geschichte Asiens und Osteuropas*, Halle a. S., 1905.
- Zotz L., *Von den Mammutjägern zu den Wikingern*, Leipzig, 1944.
- Zupanič N., *Der Anten Ursprung und Name*, IIIme Congrès International des Études Byzantines, Athènes 1930, Athènes, 1932.

ПОКАЖЧИК

ПОКАЖЧИК ОСІБ

- Авреліян, 97, 99
Агатій, 44, 115, 130, 132.
Адріян, 88
Айснер, Й., 28
Альбоїн, 45
Аль Джайгані, 193
Аль Істахрі, 190
Аль Масуді, 111, 189, 192
Альміш, 192
Аммій, 100
Амміян Марцеллін, 32, 89, 90, 93, 99, 123
Анастасій, 113, 123, 124, 142, 144, 149
Апсіх, 144, 145, 147, 181
Ардагаст, 111, 113, 140
Арістей з Проконезу, 74
Артемідор з Ефезу, 88
Археанактиди, 92, 94
Асбад, 128
Аскольд, 175, 176, 186
Аспарух, 146, 180
Атанаріх, 101
Аттиля, 54, 69, 103
- Багалій, Д., 27
Баксан, 55
Баламбер, 102, 103
Баян, 112, 134, 135-137, 139, 147, 181
Блаватський, В., 94
Боз, 55, 101, 104, 105, 175
Брайчевський, М. Ю., 48, 97, 98
- Валентій, 101
Валеріян, 115
Велізарій, 58, 115, 127, 131, 132
Вернадський, Ю., 56, 57, 68
Вінітар, 102-105, 117
Вірт, А., 54
Віталіян, 123, 124
Володимир Великий, 63, 190
- Ган династія, 56
Гезімунд, 102
Гераклій, 145, 146, 180
Герман, 124, 125, 128, 129, 131
Германаріх, 46, 47, 52, 99-101
Геродот, Геродотова Скитія, 14, 15, 18, 20, 23, 36, 41, 43, 48, 49, 51, 53, 57, 61, 72 і слід., 106, 109, 170, 177
Гіппократ, 84, 170
Гомер, 74, 91
Городцов, В., 166
Грушевський, М., 7, 8, 11-13, 21, 27, 44, 46-49, 60, 68, 69, 97, 99, 102, 112, 123, 126, 134
Гудуїн, 143, 144
Гунімунд, 102
- Галь, 190
Гензон, 140
Гепід (зрадник), 113
Грімм, П., 160
- Даврит, 134
Даниленко, В., 40
Дарій, 14, 43, 53, 76, 81, 82, 86
Дворнік, Ф., 30, 47
Деметрій, 87
Децій, 99
Дир, 175, 176, 186
Діодор, 84, 94
Діоніс, 78
Діон Коккеян, 87
Діофант, 83, 88
Доброгаст, 44, 115
Дорошенко, Д., 69
- Европее, А., 160
Ефор, 84, 87
- Жупаніч, Н., 55, 56

Заверган, 130-132
Зенон, 123
Зураев, П. А., 58

Йоан з Ефезу, 115, 122, 135
Йордан, 17, 25, 32, 44, 46, 47, 51, 52, 55,
56, 58-60, 64, 68, 89, 98, 100-105, 115,
117, 123, 149, 175, 185

Ібн Аль Факіг, 192
Ібн Руста (Ібн Дафта), 191
Ібн Фадлан, 192
Ібн Хавкаль, 189
Ібн Хордадбег, 190, 192
Ібрагім ібн Якуб, 25, 192, 193
Іван (візнт. полководець), 129, 136
Ігор, 176, 186

Кандіх, 133
Каргер, М. К., 177
Касіодор, 46
Кедрин, 130, 132, 142, 144
Кий, 174, 175, 185
Китайські джерела, 56
Ключевський, В., 26
Козловський, Л., 151
Коментіоль, 137, 143
Кондак, 90
Константин Порфірородний, 38, 62
Кордуба, М., 28
Коссіна, Г., 160
Костшевські, Й., 29, 34, 159
Котрагей, 112
Кох, 140
Кричевський, Е., 40, 42
Кунік, А., 52, 54, 68
Курінний, П., 40

Лаврит, 112
Латишев, В., 88
Левкон, 94
Лер Сплавінські, Т., 29
Лукіян, 89
Лукул, 96

Маврикій, 137-141, 143-145, 147, 179-
181
Маджак, 111
Макаренко, М., 157

Марк Аврелій, 87
Мартин, 115
Марцеллін, 123
Мезамір, 111, 112, 134, 179
Менандер, 37, 44, 52, 60, 70, 111, 112,
133, 135
Міплер, М., 164
Мітридат, 83, 88, 95, 96
Музокій (Мусокій), 111, 113, 140
Мукаддасі, 192
Муктадір, 192
Мюлленгофф, К., 28, 74, 80

Нерон, 96
Нестор Літописець, 26, 62, 63, 66, 67, 69
Нідерле, Л., 27, 28, 31, 63, 69, 111

Овідій Назон, 87
Олег, 176, 186
Ольрік, А., 54, 55
Оштір, К., 53

Павло Диякон, 46, 47
Павло Оросій, 89
Палак, 88
Пассек, Т. С., 40, 153, 162, 163, 165
Пастернак, Я., 40, 42, 48, 158, 159, 160,
164, 165, 169
Пасхальна хроніка, 45, 47
Пейскер, Й., 28
Переяславський літопис, 186
Перисад Спартокид, 95
Перун, 50, 120
Петро (брат Маврикія), 140-142, 144-
145
Пирогаст, 111, 142
Піч, Й., 29
Платонов, С., 60
Пліній Старший, 25, 31, 45, 55-57, 84, 86
Погодін, А., 27, 44, 59-62
Полібій, 86
Помпей, 96
Помпоній Мела, 45, 55, 57, 84-86
Потканьські, К., 68
Пріск, 139-144
Пріцак, Ом., 161
Прокопій Кесарійський, 17, 32-34, 43,
44, 46, 50-52, 56, 58-60, 64, 68, 70, 71,
103, 108, 109, 111-120, 123-126, 128, 129,
149
Псевдо-Захарія, 33, 34, 43, 61, 62

Псевдо-Кесарій, 32
Псевдо-Маврикій, 25, 33, 44, 52, 58, 60,
71, 108-110, 113-120, 149
Птолемей, 24-28, 31, 45, 55, 56, 87, 96,
98

Рибаков, Б. А., 32, 64
Розвадовскі, Й. М., 27, 30
Ростафінські, Й., 28
Ростовцев, М., 61, 73, 75, 87
Рудницький, Я., 44
Рюрик, 175

Сальвіян, 139
Самоквасов, Д. Я., 67
Самур, 139
Сандилъх, 130, 132
Сар, 100
Саросій, 133
Сасаніди, 189
Сванігільда, 100
Скілур, 83, 88
Скіляк, 84, 87
Соловійов, С. М., 64
Спарток, 94
Спартокиди, 93, 94
Спіцин, А., 63, 64
Срезневський, І., 64
Страбон, 55, 73, 74, 86-89, 93, 94
Струмінський, Б., 22
Суздальський літопис, 62
Сулмірські, Т., 30
Сулля, 96
Схоластик, 129

Тацит, 24, 25, 31, 45, 88, 98
Теогнід, 137
Теодор, 141
Теодоріх, 123
Теофан, 44, 113, 130, 132, 138, 141, 142,
144-146, 149, 179
Теофілакт Сімокатта, 31, 32, 44, 52,
111-113, 135, 137, 138, 141, 144-146, 149,
179
Тиберій (візан. цісар, I і II), 37, 112, 135-
137
Тиберій (рим. цісар), 96
Томашівський, С., 69
Тотіла, 129
Третьяков, П. Н., 34, 61, 63, 65, 161
Троян (Траян), 96, 127

Туліян, 115

Успенський, Ф., 180

Фарнак, 96
Фасмер, М., 28, 44
Фока, 145, 180
Фредегарій, 179

Хвойка, В., 40, 61, 155
Хілвудій, 124-127
Холмський, Ів., 69
Хорив, 174

Цоц, Л., 40

Чубатий, М., 48

Шафарик, П., 64, 179
Шахматов, А. А., 26, 43, 62, 63, 66
Шовкопляс, І. Г., 49
Шора Бермурсій, 55
Шутте, Г., 55

Щек, 174
Щербаківський, В., 150

Юліян, 123
Юстин (I і II), 124, 125, 133-135
Юстиніян, 45, 47, 58, 124, 125, 127-130,
132, 133, 135
Юшков, С. В., 64

Яжджевскі, К., 30

ГЕОГРАФІЧНІ НАЗВИ (ВАЖНІШІ МІСЦЯ)

Августа, 137
Австрія, 168
Адріанополь, 129, 137, 144
Азія, 24, 168
Акерман-Білгород, 91, 187

Алаунська (Валдайська) височина, 27
Алтайські гори, 57
Аму-Дар'я, 189
Анхіял, 137-139
Аральське море (озеро), 86
Атени, 94, 95
Африка, 37, 90, 189, 190
Ахіллій, 94

Багдад, 189, 192
Балкани, 19, 26, 154
Балтика, 24, 25, 27, 98, 158, 164
Басарабія, 96, 156
Белз, 186
Березина, 28
Білорусь, білоруси, 27, 59
Більське городище, 65, 169
Бог-Гіпаніс, 53, 73, 75-77, 91, 154, 186
Болтва, 67
Босфор, Кіммерійський Босфор,
босфоряни, 73, 74, 83, 93, 181
Босфорське царство, 93-95
Буг, 29, 69
Буськ, 186

Варта, 28
Венедська затока, 24-27
Венедські гори, 26, 27
Висла, 24-28, 69, 98
Вишгород, 187
Візантія, 16, 19, 32, 38, 70, 71, 110, 115,
122-146, 149, 181, 186, 192
Вінакій, 137
Віндобона, 36
Вінниця, 69
Вірменія, 90, 95
Волга-Оарос, 27, 28, 164, 180, 188
Волинь, 29, 51, 63, 69, 76, 151, 155, 157,
159, 188
Ворскла, 53, 64, 67

Галатія, 95
Галицько-Волинська Держава, 195
Галичина, 51, 69, 97, 155, 159, 188
Геллеспонт, 127, 130
Гераклея, 138
Германія, 24, 25, 31, 100
Гермонасса, 94
Гілея, 77
Горгіппія, 94
Горинь, 69, 186

Греція, 29, 97, 124
Гучва, 186
Галлія, 103
Геррос, 77
Дакія, 24-26, 88, 96, 97
Дальмація, 129, 143
Дампстадір-Данапарстадір, 99
Двина, 26, 27
Дельос, 91
Десна, 27, 28, 67, 69, 150, 157, 186
Діоскурія, 94
Дніпро-Борістен, 17, 26-28, 53, 62, 67,
69, 70, 76, 92, 97, 108, 150, 154, 155, 157,
164, 170, 185, 186, 188-190
Дністер-Тирас, 17, 28, 53, 69, 73, 76,
96, 150, 154, 186
Добруджа (Мала Скитія), 90, 103
Дон-Танаїс, 15, 24, 25, 45, 56, 69, 83, 166
Донець, 28, 53, 69, 150
Доростол, 140
Дризипери, 139, 140, 141, 143
Дубна, 67, 69
Дунай-Істер, 17, 18, 24-26, 45, 70, 71, 81,
96, 103, 135, 154, 166

Евразія, 17-19, 57
Європа, 20, 23, 168
Євфрат, 96
Егейське море, 91, 150
Ельна, 67, 69
Енатон, 138
Епір, 124
Ерак, 102
Еспанія, 90, 189

Закарпаття, 59, 69, 97, 150
Збруч, 96

Іллірія, 124, 127, 128, 168
Ільменське озеро, 26, 27, 33, 175, 189
Індія, 57
Ірпень, 62, 69, 97, 108, 155, 185
Іскоростень, 186
Італія, 115, 123, 127, 130
Ітиль, 180

Кавказ, 28, 54-57, 73, 161
Казахстан, 56
Калісія (Каліш), 28
Кама, 181, 188
Каппадокія, 95

- Каркінітида, 83
 Карпати, 20, 25-28, 164
 Каспійське море, 55, 70, 192
 Катальонські поля, 103
 Кепи, 94
 Керч, Керченський півостров, 18, 44, 73, 93
 Київ, Київщина, 17, 19, 21, 69, 155, 157, 167, 173, 174-178, 185, 187-190, 193, 194, 195
 Київська Русь, 16, 18-23, 39, 43, 48, 50, 61, 62, 104, 172, 173, 184, 187, 195, 196
 Кіммерик, 74, 94
 Кітей, 94
 Коломия, Коломийщина, 69, 156
 Колхіда, 95
 Константинополь-Царгород, 47
 Константиоля, 144
 Корокондама, 94
 Кремной, 84
 Крилоське городище, 169
 Крим-Таврида, 20, 56, 73, 80, 91, 105
 Крит (Крета), 29, 40
 Кубань, 55, 95
- Лаба, 29, 45
 Ладоське озеро, 188, 189
- Магреб, 189, 190
 Македонія, 83, 97, 124, 180
 Мала Азія, 37, 73, 74, 91, 127, 130, 153
 Манджурія, 70
 Маркіянополь, 141
 Марош, 80, 97
 Мезія, 88, 90, 96, 97, 137, 142, 143, 181
 Миколаїв, 91
 Мідія, меди, 84, 90
 Мілет, 75, 91
 Мірмекій, 94
 Могилів, 27, 69
 Молдавія, 40
 Моравія, 45
- Наїсс, 129
 Нарбонна, 189
 Немирівське городище, 169
 Німан, 26-28
 Німеччина, 158, 168, 190
 Німфей, 94
 Новгород, 33, 175
 Норікум, 45
- Одеса, 162
 Одессос, 141
 Одра, 28, 158
 Озівське море-Меотида, меоти, 17, 18, 20, 24, 25, 70, 84, 86, 95, 157, 192
 Ока, 62, 64, 69
 Окопи, 96
 Ольвія, 73, 75, 83, 91, 191
- Павія, 45
 Палястол, 144, 145
 Паннонія, 45, 134, 136
 Пантикапей, 92-94
 Пантікап, 77
 Партеній, 94
 Патрей, 94
 Пафлагонія, 94
 Певка, Певкіни, 24, 31, 86
 Пелопонес, 38
 Перемишль, 190
 Пересічень, 186
 Перинт, 139, 141
 Підкарпаття, 69
 Поділля, 76, 96, 97, 150, 156, 168, 188
 Полісся, 29, 69, 98, 151, 157
 Полтавщина, 157, 186
 Польща, 27, 29, 157, 190
 Прабатьківщина індоевропейців, 35
 Прабатьківщина словян, 26 і слід., 35, 69
 Прага, 189, 193
 Приозів'я, 73
 Прип'ять, 28, 64, 69, 76, 186
 Причорномор'я Північне, 56, 73
 Просна, 28
 Прут, 69, 154
 Псел, 64, 67
- Райн, 164
 Регенсбург, 190
 Рим, римська цивілізація, 38
 Рось, 53, 62, 97, 108, 155, 185
- Сава, 135, 136, 139
 Сардіка, 128, 129
 Сарматія, 24, 25, 37, 42, 52
 Сейм, 67, 157, 186
 Семігород, 24, 25, 80, 97
 Септиманія, 189
 Середземноморський світ, 70, 153, 168
 Серет, 96, 154, 168
 Сингідон, 136, 137, 139, 143

Сирмій, 136, 137, 139
Скандинавія, 46, 98, 189, 191
Скитія, 24, 37, 42, 52
Случ, 69
Сож, 62, 64, 69
Солунь, 129
Солява, 29
Сула, 53, 64, 67, 186
Суми, 69
Сян, 182

Таманський півострів, 73
Танаїс (колонія), 92, 94
Теодосія, 92, 94, 95
Термопілі, 124, 127
Тессалія, 124, 127
Тетерев, 69, 162, 186
Тзурулі (Чурулі), 128, 133, 139
Тирас (колонія), 91
Тиса, 45, 96, 103, 134, 144
Тиха Сосна, 66
Тірітака, 94
Тмурокань, 32, 92, 192
Томи, 87, 144
Топер, 128
Тракія, траки, 31, 32, 38, 73, 79, 80,
123, 124, 137, 138, 144, 180
Турріс, 127
Тясьмин, 53, 97

Угорщина, 26, 103, 134, 179
Ураль, 70
Утеча, 67, 69

Фанагорія, 92, 94
Франція, 168, 189

Херсонес-Корсунь, 83, 88, 92, 95, 181,
189, 191
Хітті, 131
Холмщина, 69, 157
Хорасан, 189
Хорезм, 189, 192

Червенські городи, 186
Черкаси, 69
Чернігів, Чернігівщина, 186, 188
Чехія, 45, 168, 190
Чорне море-Понт, Причорноморе, 14,

15, 24, 25, 70, 91, 192

Шлезьк, 158, 161

Ярослав (місто) 176

ЕТНОГРАФІЧНІ НАЗВИ

Авари, 26, 33, 37, 49, 50, 60, 70, 112, 119,
133-146, 147, 179-181
Агатирси, 80-82
Алани, аланський союз, 17, 24, 56, 57,
86, 89 і слід., 101, 133
Алізони, 75, 76, 79, 82
Амазонки, 34, 45, 55, 61, 84, 85
Андрофаги, 77, 79, 81, 82
Анти, антський союз, 15-22, 25, 30-34,
38, 39, 43-71, 102-120, 122-148, 168, 175,
179-185
Аорси, 83
Арімаспи, 74
Ассирійці, ассирійські джерела, 73

Бастарни, 24, 31, 83, 86
Болгари, Болгарія, Болгар, 26, 32, 37, 123-
125, 130-133, 146, 180, 181, 188-190, 192
Будини, 53, 78-84
Бургунди, 46

Венети-венеди, 24, 27, 31, 32, 52, 57, 99,
101
Волиняни-дуліби (союз), 17, 26, 111,
179, 180, 182, 186
Вятичі, 54, 62, 64, 66, 67, 175

Гамаксобії, 24
Германські племена, 24, 26, 31, 86, 168
Герулі, 52, 98, 99
Гіпербореї, 74, 91
Гуни, 55, 69, 89, 98, 101-105, 180

Гельзонці, Гельзон, 14, 15, 36, 78-84
Георги, 45, 55
Гепіди, 128-130
Гети, 31, 32, 80, 83, 86, 98
Готи (остроготи, візіготи), 15, 21, 25,
27, 37, 55, 69, 97, 98 і слід., 102-105, 115,
123

- Деревляни, 186, 188
Дреговичі, 64, 67
- Ільменські словени, 64, 67
Індоевропейці, 26, 34, 52, 57, 155, 160
Іранські племена, Іран, 21, 39, 44, 53, 57, 68, 90
Ісидони, 74
- Калліпіди, 75-77, 82
Кельти, 59, 83
Кіммерійці, 45, 55, 70, 73-75, 80, 81, 166, 167
Котигури (котригури), 130
Кривичі, 64, 67
- Литовці, 27, 63
Льонгобарди, льонгобардські легенди, 45-47, 128, 130, 134
- Меланхлайни, 77-82
Монголи, 28
- Неври, 53, 76-82
- Осетинці, 58
- Парти, 84
Перси, 115, 138, 189
Поляни, Полянська Земля, 17-21, 51, 62, 67, 76, 97, 108, 155, 182, 185-187, 193-196
- Радимичі, 54, 62, 64, 67
Роксоляни, 24, 56, 87-89
Ростовці, 62
Руси, 34
Рязанці, 63
- Савромати-сармати, 15, 20, 21, 24, 30, 31, 37, 51, 61, 70, 78, 81-83, і слід., 170
Свеви, 31
Синди, 94, 95
Сіверяни, 64, 67, 175, 186
Сіраки, 83
- Скити, 20, 30, 57, 70, 73-76, 80 і слід., 98, 169, 170
"Скити-орачі, скити-земледільці", 57, 58, 76-79, 82
Скіри, 83
Слов'яни-словени-склавини, 19, 20, 25-27, 32-34, 37-39, 52, 69, 119, 122-146, 147, 180
Суздальці, 62
- Таври, 80-82
Тиверці, 64, 182, 186
Тиссагети, 78
- Угрофіни, 54, 63
Уличі, 64, 182, 186
Утигури-утургури, 32, 70, 130
- Фенікійці, 91
Фіни, 28, 31
Франки, 26, 134, 190
- Хозари, 175, 180, 181, 190-193
Хорвати, 69, 182, 186
- Ціссіянти, 45, 55, 57
- Черкеси, 52, 54-56
- Язиги, 24, 56, 87
- КУЛЬТУРИ
- Білопотоцька культура, 168
- Гальштатський період, 156, 168, 169
- Зарубинецька культура, 79, 106, 107, 176
Звіринний стиль мистецтва, 169
Зрубна культура, 166
- Кампінська культура, 151
Катакомбна культура, 166

Кобанська культура, 166, 167
Комарівська культура, 168

Лійкуватих пугарів культура, 158
Лужицька культура, 29, 30, 168
Лятенський період, 156, 168

Середньодніпровська культура, 162,
163
Скринькових могил культура, 158

Трипілля, трипільці, 13, 15, 23, 40 і
слід., 48, 49, 52, 76, 153-156, 167, 168

Черняхівська культура, 48-50, 79, 98,
106, 107, 176, 177

Шнурової кераміки культура, 158-165

Ямна культура, 157, 158

ЗМІСТ

Передмова	7
<i>Олександр Домбровський</i> : Вступ	11
I Слов'яни, їх кількісна перевага, прабатьківщина, назва, поділ ..	23
II Два світи: культурний і "варварський"	36
III Анти: етногенеза й назва	39
IV Народи північного Причорномор'я й Приозів'я. Доба Геродото- тової Скитії й пізніших століть	72
V Війна готів з антами, її значення й наслідки	102
VI Виникнення й організація антської держави	106
VII Антсько-візантійські взаємовідносини. Балканські війни	122
VIII Антсько-словенські взаємовідносини	147
IX Пра- й ранньоісторичні передумови виникнення антського союзу	149
X Київ столицею антської держави	174
XI Розпад союзу антських племен	179
XII Полянська Земля зі столичним Києвом — продовження антської державности	185
Географічні мапи	197
<i>Олександр Домбровський</i> : Головніші висновки	199
Головніші висновки в англійській мові	205
Вибрана бібліографія	212
Показчик імен та етнографічних і географічних назв	219

CONTENTS

Preface	7
Introduction by <i>Alexander Dombrowsky</i>	11
I The Slavs, Their Predominance, Ancestral Land, Name, Division .	23
II Two Worlds; the Cultural and the "Barbarian"	36
III The Antes: Ethnogenesis and the Name	39
IV The Peoples of the Northern Black Sea and Azov Sea Regions. The Period of Herodotus' Scythia and Centuries Thereafter	72
V The Conflict of the Goths with the Antes, Its Meaning and Conse- quences	102
VI The Emergence and the Organization of Antian Political State ...	106
VII The Antian-Byzantine Relations. The Balkan Wars	122
VIII The Antian-Slovenian Relations	147
IX The Proto- and Early Historic Foundations of the Emergence of the Antian Alliance	149
X Kyiv — The Capital of the Antian Political State	174
XI The Downfall of the Antian Alliance	179
XII The Polianian Land with Its Center in Kyiv — the Continuator of Po- litical State of the Antian Alliance	185
Maps	197
Summary in Ukrainian	199
Summary by <i>Alexander Dombrowsky</i>	205
Selected Bibliography	212
Index	219